

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

Голубов Артем Євгенович

УДК 343.137.5 (477)

**ПРОЦЕСУАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ
УКРАЇНИ НЕПОВНОЛІТНЬОГО, ЯКИЙ СКОЇВ ЗЛОЧИН АБО
СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНЕ ДІЯННЯ**

Спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова
експертиза

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Науковий керівник

Кожевніков Геннадій Костянтинович

кандидат юридичних наук,

доцент

Харків 2005

ЗМІСТ

Вступ	4
 Розділ 1	
Особливості процесуального статусу неповнолітніх у кримінальному судочинстві України	11
1.1. Правовий статус особи: сутність, поняття, види, структура.....	11
1.2. Особливості формування та закріплення кримінально-процесуального статусу неповнолітніх	34
Висновки до розділу.....	50
 Розділ 2	
Кримінально-процесуальний статус неповнолітніх, які скоїли злочин	52
2.1. Кримінально-процесуальний статус неповнолітнього підозрюваного.....	52
2.2. Кримінально-процесуальний статус неповнолітнього обвинуваченого.....	65
2.3. Кримінально-процесуальний статус неповнолітнього підсудного	85
2.4. Кримінально-процесуальний статус неповнолітнього, щодо якого справу направлено до суду для вирішення питання про звільнення його від кримінальної відповідальності... ..	105
Висновки до розділу.....	125
 Розділ 3	
Кримінально-процесуальний статус неповнолітніх, які скоїли суспільно небезпечні діяння до досягнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність	127
3.1. Кримінально-процесуальний статус неповнолітніх віком від 11 років до віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, які	

скоїли суспільно небезпечне діяння.....	127
3.2. Участь у кримінальному процесі дитини віком до одинадцяти років, яка скоїла суспільно небезпечне діяння.....	147
3.3. Шляхи реформування судочинства у справах неповнолітніх.....	157
Висновки до розділу	181
Висновки.....	182
Список використаних джерел.....	186
Додатки.....	211

ВСТУП

Становлення України як демократичної правової держави, проголошення людини найвищою соціальною цінністю вимагає вжиття відповідних суспільно-політичних і правових заходів для реалізації положень ст. 3 Конституції України. Такі заходи, безумовно, стосуються кожної особи, а особливо тих осіб, які ще не досягли повноліття. Слід зауважити, що із прийняттям Конституції та ряду Законів України („Про охорону дитинства”, „Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх” та ін.) щодо неповнолітніх, регламентація їх правового статусу вийшла на більш високий рівень, і це наблизило Україну до визнаних у світі стандартів щодо охорони прав дітей.

Водночас, аналіз діючого кримінально-процесуального законодавства, що регламентує правове становище неповнолітнього, який вчинив злочин чи став його жертвою, свідчить, що воно не повною мірою відповідає завданню забезпечення прав і законних інтересів такої особи та міжнародним стандартам ставлення до дитини, особливо тієї, яка опинилася в складних умовах розслідування у кримінальній справі. У науці кримінального процесу недостатньо повно досліджено процесуальний статус неповнолітніх учасників кримінального судочинства, особливо тих, хто порушив кримінальний закон.

Актуальність теми. Окремим аспектам правового становища неповнолітніх взагалі та ряду пов’язаних з ним проблем присвятили свої роботи такі автори, як: О.М. Бандурка, Ю.В. Баулін, В.К. Шкарупа, О.Г. Фролова та інші. У кримінально-процесуальній науці це питання розробляли у своїх роботах такі вчені-процесуалісти, як: А.Я. Ветрова, О.Х. Галімов, Л.М. Голубєва, Ю.М. Грошевой, Л.Л. Канєвський, Г.К. Кожевніков, О.С. Ландо, О.О. Левендаренко, В.В. Леоненко, І.С. Манова, В.І. Маринів, Е.Б. Мельникова, Г.М. Міньковський, Г.М. Омеляненко, Д.П. Письменний, В.А. Рибальська, Н.Ш. Сафін, В.М. Трубніков, В.В. Шимановський, Н.В. Шость. Однак правове становище

неповнолітніх досліджувалося в більшості робіт лише з точки зору особливостей процесуальної форми розслідування справ про злочини цих осіб, тоді як аналіз їх правового становища як учасників процесу здійснювався без урахування всього комплексу питань, обумовлених специфікою цих суб'єктів кримінального процесу. Стосовно ж правового статусу осіб, які скоїли суспільно небезпечні діяння, наукові розробки існують лише у вигляді окремих статей. Залишаються недослідженими питання: застосування до неповнолітніх таких заходів примусу, як затримання та взяття під варту; можливість для особи віком до вісімнадцяти років самостійно реалізовувати свої права та виконувати покладені на них обов'язки; регламентація участі у кримінальній справі тих, хто представляє інтереси неповнолітніх. Потребує удосконалення процесуальна форма здійснення судочинства відносно неповнолітніх (зокрема, це стосується питань відсутності в Україні ювенальної юстиції). Актуальність дослідження цього кола питань зумовлена істотними змінами в законодавстві України, що суттєво впливає на регламентацію правового становища неповнолітніх у державі (прийняття нових Сімейного та Цивільного кодексів тощо). Тому вирішення питань, що стосуються процесуального становища осіб, які не досягли повноліття, сприятиме виконанню завдань, що стоять перед кримінальним процесом щодо підвищення рівня правової захищеності неповнолітніх.

Усе вищенаведене свідчить про актуальність теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження відповідає Тематиці пріоритетних напрямків фундаментальних та прикладних досліджень вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ МВС України на період 2002–2005 років (п.2.9), затвердженої наказом МВС України № 635 від 30 червня 2002 року, та Головним напрямком наукових досліджень Національного університету внутрішніх справ на 2001–2005 роки (п. 6.3), затвердженим вченою радою Національного університету внутрішніх справ (протокол № 3 від 23 березня 2001 року).

Мета й задачі дослідження. Мета дослідження полягає в тому, щоб з урахуванням правових традицій України, сучасної теорії прав людини, положень

науки і практики кримінального процесу стосовно його суб'єктів з'ясувати сутність і особливості правової регламентації процесуального статусу неповнолітніх, які скоїли злочин або суспільно небезпечне діяння, та розробити рекомендації щодо подальшого удосконалення кримінально-процесуального законодавства України в частині, що стосується участі у ньому неповнолітніх.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені такі задачі:

- з'ясувати загальне поняття, сутність, види, структуру правового статусу фізичної особи, зокрема, у сфері кримінального процесу;
- охарактеризувати історичні та соціальні підстави регламентації правового становища неповнолітніх, які скоїли злочин або суспільно небезпечне діяння;
- узагальнити питання механізму реалізації неповнолітніми та їх законними представниками особистих прав;
- визначити сучасний стан регламентації і шляхи вдосконалення кримінально-процесуального статусу неповнолітніх підозрюваного, обвинуваченого, підсудного у кримінальному процесі України;
- дослідити особливості кримінально-процесуальної діяльності у справах про суспільно небезпечні діяння неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності, та їх кримінально-процесуального становища під час провадження у таких справах;
- проаналізувати систему правових засобів, спрямованих на захист прав і законних інтересів неповнолітніх у кримінальному судочинстві;
- на підставі проведеного дослідження внести науково-практичні пропозиції щодо приведення правових норм, які регламентують провадження у справах неповнолітніх та закріплюють їх правове становище в кримінальному процесі України, у відповідність із міжнародно-правовими стандартами в цій сфері.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у зв'язку зі скоєнням неповнолітнім злочину або суспільно небезпечного діяння;

Предмет дослідження – правові норми, що визначають кримінально-процесуальне становище неповнолітніх, які скоїли злочин або суспільно небезпечне діяння.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації становить сукупність методів і прийомів наукового пізнання дійсності. Дослідження проводилося із застосуванням як загального діалектичного методу, так і спеціальних методів: історичного, порівняльно-правового, системно-структурного, статистичного, функціонального, формально-логічного, методів моделювання й прогнозування та інших. Історичний метод застосовувався для вивчення закономірностей становлення й розвитку юридичної регламентації правового становища неповнолітніх у кримінальному процесі. Формально-логічний метод використано при розробці визначень таких понять, як “кримінально-процесуальний статус особи” і “підозрюваний”, а також з метою класифікації видів правового статусу особи. За допомогою системно-структурного методу було з’ясовано функціональне призначення правового статусу особи та його складових. Метод моделювання й прогнозування використано для визначення шляхів та перспектив розвитку ювенальної юстиції в Україні. Порівняльно-правовий метод застосовано для виявлення специфіки регламентації правових інститутів, що мають справу з особами віком до вісімнадцяти років як в Україні, так і в інших державах світу. Метод правового аналізу (догматичний) вжито для виявлення змісту норм законодавства України, що закріплюють процесуальний статус неповнолітніх та регулюють їх правовідносини з особами, які розслідують кримінальну справу. Статистичний метод використано для підтвердження положень дослідження даними судової статистики. За допомогою соціологічного методу проведено вивчення кримінальних справ та опитування дізнавачів, слідчих та неповнолітніх засуджених.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що вперше в Україні після прийняття Конституції 1996 року проведено комплексне дослідження особливостей закріплення у кримінальному процесі України правового становища неповнолітніх, які скоїли злочин або суспільно небезпечне діяння.

У дисертації висунуто такі положення, що характеризують наукову новизну проведеного дослідження:

– на підставі поняття “правовий статус особи” сформульовано власне визначення „кримінально-процесуального статусу особи”, під яким розуміється закріплене нормами кримінально-процесуального права значущє у його межах соціальне становище особи, що характеризується юридичним складом та визначає особу як суб’єкта кримінального процесу;

– обґрунтовано висновок, згідно з яким кримінально-процесуальний статус неповнолітнього, що скоїв злочин, повинен являти собою змінений (адаптований до специфіки такої особи) процесуальний статус дієздатного (повнолітнього), наприклад, обвинуваченого і включати не тільки загальні, а й спеціальні процесуальні права і обов’язки;

– запропоновано перелік процесуальних прав, що відображають специфіку процесуального становища неповнолітніх підозрюваного, обвинуваченого і підсудного, обумовлену їх неповноліттям. До них, зокрема, віднесено: право на участь законного представника, право заявляти відвід педагогу та лікарю, право вимагати заміни захисника, законного представника і ознайомлення та внесення доповнень (заперечень) з приводу їх клопотань тощо;

– визначено процесуальні гарантії прав неповнолітніх (диференціація процесуальної форми при провадженні в справах про злочини цих осіб, участь додаткових суб’єктів на їх боці) і запропоновано заходи щодо їх удосконалення (у тому числі норму, що регламентує участь законних представників неповнолітнього у справі та уточнює коло останніх);

– наведено додаткові аргументи на користь визнання неповнолітніх, які скоїли суспільно небезпечні діяння до досягнення віку кримінальної відповідальності, суб’єктами кримінального процесу з огляду на фактичне їх залучення до кримінально-процесуальної діяльності до самостійного виду провадження у справах про застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які скоїли суспільно небезпечні діяння до досягнення віку кримінальної відповідальності;

– уперше визначено перелік прав (знати, вчинення якого суспільно небезпечного діяння їм інкримінується; мати захисника; бути вислуханим з

приводу будь-якого питання та інші) і обов'язків (з'являтися за викликом особи, яка веде справу, дотримуватися порядку під час розслідування справи; виконувати винесені відносно них рішення) неповнолітніх, які скоїли суспільно небезпечні діяння до досягнення віку кримінальної відповідальності, що входять до змісту їх кримінально-процесуального статусу;

- набуло розвитку положення щодо необхідності подальшого вдосконалення провадження у справах неповнолітніх в частині створення в Україні системи ювенальної юстиції, як особливої форми вирішення справ цих осіб, запропоновано теоретичну і нормативну бази та можливі етапи її побудови;

- на основі результатів дослідження підготовлено пропозиції щодо внесення змін та доповнень у кримінально-процесуальне законодавство з метою вдосконалення процесуального статусу неповнолітніх, які порушили кримінальний закон, а також правової регламентації провадження в справах неповнолітніх.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що: сформульовані в дисертації пропозиції з удосконалення процесуального становища неповнолітніх, які скоїли злочин або суспільно небезпечне діяння, та механізму реалізації наданих їм прав і покладених на них обов'язків, можуть бути враховані в ході подальшого законотворчого процесу; висновки, які містяться в роботі, мають значення для розвитку теорії прав людини, зокрема, в кримінальному процесі України; наведені в дослідженні положення щодо механізму забезпечення прав і законних інтересів неповнолітніх можуть бути застосовані в слідчій, прокурорській, судовій практиці та в системі підвищення кваліфікації дізнавачів, слідчих, суддів, а також у навчальному процесі юридичних вищих навчальних закладів України.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорювались на засіданнях кафедри кримінального процесу Національного університету внутрішніх справ, а також були оприлюднені на таких науково-практичних конференціях: „Становлення правової держави в Україні: проблеми та шляхи вдосконалення правового регулювання” (м. Запоріжжя, 8 грудня 2000 року), „Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених” (м. Харків, 20 червня 2003 року), “Актуальні проблеми правознавства” (м. Запоріжжя, 30–31

жовтня 2003 року), на науково-практичному семінарі “Основні риси сучасної злочинності неповнолітніх: стан та шляхи попередження” (м. Харків, 27 листопада 2003 року).

Результати дисертаційного дослідження використовуються в методичній, науково-дослідній роботі кафедри кримінального процесу Національного університету внутрішніх справ та в навчальному процесі під час читання лекцій, проведення практичних і семінарських занять із курсу “Кримінальний процес”, “Дізнання в ОВС України” та “Досудове слідство в ОВС України”.

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження опубліковано в п’яти статтях у наукових фахових виданнях та трьох тезах конференцій.

РОЗДІЛ 1

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ НЕПОВНОЛІТНІХ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

1.1. Правовий статус особи: сутність, поняття, види, структура

Питання, пов'язані з правовим становищем особи, вже тривалий час є предметом дослідження з боку вчених-юристів. До них у своїх роботах зверталися такі науковці, як С.С. Алексєєв, В.П. Бож'єв, М.В. Вітрук, Л.Д. Воєводін, В.М. Горшенєв, Б.А. Денежкін, Л.Д. Кокорєв, В.М. Корнуков, В.О. Кучинський, О.А. Лукашева, М.І. Матузов, Г.В. Мальцев, Є.Г. Мартинчик, О.Р. Михайленко, В.А. Патюлін, Б.В. Пхаладзе, М.С. Строгович, Р.О. Халфіна, В.М. Чхіквадзе, В.П. Шибіко, Б.В. Щетінін, Ю.П. Янович та інші. Але, незважаючи на значну кількість наукових праць, серед правознавців немає єдності думок щодо сутності, структури, призначення та проявів правового статусу особи. Зміна ціннісних орієнтирів у державі (ст. 3 Конституції України) вимагає більшої уваги до правового опосередкування існування людини, що ставить перед правовою наукою, як одну з важливих задач, розробку та втілення у життя цілісної концепції правового статусу особи відповідно до вимог часу [105]. Ця ідея, у свою чергу, повинна бути покладена в основу правової регламентації становища як усіх людей, так і окремої особи. З'ясування сутності, особливостей прояву та структурного складу цієї правової категорії є важливою умовою досягнення мети дисертаційного дослідження, а саме – висвітлення питань, пов'язаних із правовим становищем у кримінальному судочинстві України неповнолітніх, які скоїли злочин або суспільно небезпечне діяння.

В основі правового статусу особи лежить її соціальний статус, що є об'єктивною закономірністю. Із цього приводу М.І. Матузов писав: "В основі

правового статусу лежить фактичний соціальний статус, що визначається всією сукупністю економічних, політичних, духовних, моральних та інших умов життя суспільства” [146, с. 59]. Соціальний статус у науці характеризують як становище індивіда або соціальних груп відносно інших індивідів, груп, яке визначається за соціально важливими для цієї групи ознаками [229, с. 358]. Він відображає об’єктивні, конкретно-історичні зв’язки та відносини, в системі яких знаходиться особа, що є результатом її суспільної діяльності. Е.А. Ануфрієв зазначав, що соціальний статус вдало об’єднує у собі функціональну та оціночну сторони, показує те, що особистість може робити, що вона робить, які результати її дій і як вони оцінюються іншими людьми, суспільством [11, с. 176].

Існування та розвиток суспільства, індивідів вимагає певного втручання з метою врегулювання відносин між ними, що має місце з боку держави, яка виступає регулюючою силою по відношенню до суспільного життя [244, с. 51–52]. Держава здійснює вплив на суспільство наявними у неї засобами, і право виступає одним із них [137]. Відповідно, соціальний статус, як невід’ємна складова суспільного життя, підпадає під правовий вплив. Через це соціальне становище особи, об’єктивно зумовлене рівнем розвитку суспільства, стає правовим. Зокрема, В.М. Корнуковим зазначено, що: ”... право не створює свободи, але воно є необхідним засобом закріплення, визначення соціальної свободи особи“ [106, с. 14]. На думку М.В. Вітрука, держава юридично визнає за особою певні соціальні властивості, які є необхідною умовою її участі у врегульованих правом суспільних відносинах [32, с. 29]. М.І. Матузов наголошує на тому, що право фіксує історично обумовлене місце індивіда, досягнутий рівень його розвитку та соціального стану [146, с. 59]. Право, впливаючи на суспільні відносини, в яких бере участь особа, впорядковує їх у певну систему, що, як зауважила Р.О. Халфіна, знаходиться у постійному русі і відображає динаміку розвитку суспільства, де людина з моменту народження включається в цю систему, набуваючи певного статусу [261, с. 285]. У даному випадку, на думку здобувача, мається на увазі саме правовий статус. В цілому можна відзначити, що:

- право трансформує соціальний статус особи у статус правовий;

– правове становище фіксує соціальне положення особи у юридично вираженій формі.

Для більш чіткого сприйняття правового статусу особи необхідно з'ясувати його сутність, як невід'ємної складової права. Одразу зауважимо, що в основу аналізу змісту цього явища покладено позицію тих учених, які застосовують поняття “правовий статус” та “правове становище” як тотожні [106, с. 14–15; 35, с. 6; 48, с. 51; 146, с. 66; 176, с. 23; 275, с. 84]¹. Адже незалежно від того, йде мова про статику чи про динаміку існування цієї правової категорії, мається на увазі, по-суті, одне і те ж правове явище. Правовий статус особи має велике значення, оскільки охоплює ту частину права, де знаходить свій прояв діяльність індивідів. Його теоретичне дослідження та практичне застосування посідає не останнє місце у вирішенні питань імплементації права у суспільне життя. Використання понять вимагає, перш за все, з'ясування їх змісту. Кожне слово, яке виражає поняття, повинно бути “розкрито, з'ясовано його змістовне значення, встановлений виражений цим терміном зміст поняття” [132, с. 38]. Визначення правового становища особи є засобом усвідомлення сутності цієї правової категорії².

Теоретичне дослідження правового статусу особи має значення і для кримінального процесу [3, с. 107]. У кримінально-процесуальній діяльності та кримінально-процесуальних правовідносинах можна виділити загальне – особу, що виступає як учасник і діяльності, і правовідносин. Це вказує на важливість питань, пов'язаних із суб'єктами кримінального процесу, чия розробка базується на правовому становищі особи взагалі. В.П. Шибіко, зокрема, відзначив: „Розкрити суть поняття правового становища обвинуваченого у кримінальному процесі неможливо без глибокого знання й розуміння суті правового становища (статусу) особи в ... суспільстві в цілому” [275, с. 84]. Слушно було підкреслено В.П. Бож'євим, що “процесуальний метод врегулювання суспільних відносин характеризується правовим становищем суб'єктів (їх правами та обов'язками), а також засобами регулювання їх поведінки” [25, с. 160]. Зі свого боку

¹ Наприклад, М.В. Вітрук проводить розрізнення між правовим положенням і правовим статусом [32, с. 178])

² Визначення – формулювання, вислів, у якому розкривається зміст чого-небудь, його істотні ознаки [30, с. 95]

М.Ю. Рагінський наголошував: “З правовим становищем особи пов’язане вирішення ряду загальних питань і, зокрема, таких питань кримінального судочинства, як застосування заходів процесуального примусу” [208, с. 43].

У науці не склалося єдності думок з приводу визначення поняття “правовий статус особи”. Висловлюються різні позиції стосовно цього питання. Як правило, правовий статус особи розкривається за допомогою вказівки на його елементний склад. Підкреслюється, що це правове явище має складну структуру, до якої залучаються різні юридичні ознаки особи. В.А. Патюлін писав: “Закріплена у нормах об’єктивного права сукупність прав і обов’язків, адресованих суб’єктам певного виду, становить правовий статус особи даного суб’єкта” [191, с. 226]. Близько до цього визначення характеризують правове становище у своїх роботах М.В. Вітрук, Б.А. Денежкін, О.Р. Михайленко, В.А. Патюлін, В.М. Чхиквадзе, Б.В. Щетінін [33, с. 46–47; 60, с. 51; 121, с. 93; 191, с. 226; 271, с. 152; 280, с. 4]. Інша позиція полягає в тому, що увага зосереджується на природі походження правового статусу, а саме, на становище особи взагалі в соціальному середовищі або у межах відповідної галузі права. Вона знайшла підтримку в роботах Л.Д. Воєводіна, В.М. Горшенєва, В.М. Корнукова, Є.Г. Мартинчика, М.І. Матузова, В.І. Новосьолова, Р.О. Халфіної [29, с. 44; 48, с. 51; 106, с. 14; 4, с. 44; 146, с. 58; 176, с. 22; 261, с. 123; 285, с. 7]. Так, М.І. Матузов підкреслив, що під правовим статусом розуміється юридично закріплене становище людини у суспільстві [146, с. 58]. Але відзначимо, що наведені точки зору не дають вичерпної відповіді на поставлене питання щодо сутності цієї правової категорії. Аналіз поглядів, висловлених у літературі з приводу визначення правового статусу особи, приводить нас до висновку, що найбільш прийнятною є позиція тих учених, які поєднують у визначенні правового становища онтологічну природу і юридичну форму цього явища. М.С. Строгович відзначав як юридичний зміст правового статусу особи, під яким він розумів “сукупність належних ... відповідно до ... закону прав та покладених ... обов’язків”, так і зміст соціальний, який він визначив як “правове становище в державі ... та суспільстві” [237, с. 176]. В.А. Патюлін, виділяючи важливість питання співвідношення соціального і правового статусів,

відзначав органічний зв'язок і нерозривну єдність соціального змісту і юридичної форми [191, с. 229]. Посилання на елементний склад правового статусу лише підкреслює те, що він має певну структуру, а остання не може повністю вичерпати змісту відповідного поняття. О.Г. Лук'янова слушно зазначила, що вказівка на елементний склад явища не дозволяє виявити його сутність [136, с. 99]. А.Ф. Черданцевим виділено юридичні конструкції, під якими він розуміє ідеальну модель, що відображає структурну будову відповідного правового явища [266, с. 12]. Далі ним відмічено, що “не є юридичними конструкціями поняття або визначення” [266, с. 12]. Співвідношення понять та юридичних моделей А.Ф. Черданцевим визначалося як “не просто звичайна зміна понять, а перехід від однієї форми абстрагування, відображення, до іншої – за допомогою моделі, коли формулюється не просто поняття явища, а шляхом аналізу вичленовуються ідеально його структурні складові частини (елементи) і з них конструюється ідеальна модель (юридична конструкція)” [266, с. 14]. Тому і підлягають відносно окремій розробці питання змісту правового становища як юридичного поняття й питання його структури. Але слід підкреслити, що сутність та структура правового статусу особи між собою тісно пов'язані і протиставити їх не можна, бо зміст знаходить своє втілення у відповідній правовій формі, а форма повинна мати необхідне наповнення. Цей зв'язок і робить категорію, що розглядається, ефективним правовим засобом забезпечення необхідних умов існування особи. Для формування визначення правового статусу вкажемо ті риси, що характеризують це явище:

- суспільно значуще становище особи, як основа правового статусу;
- закріплення цього становища за допомогою права;
- наявність особливостей юридичного характеру, що виступають як сукупності елементів;
- зовнішній (юридична визначеність умов та елементів) і внутрішній (соціальна природа) прояви, що взаємопов'язані між собою та обумовлюють призначення правового статусу.

Одразу відзначимо, що згідно з темою дослідження нас цікавить статус саме фізичних осіб, хоча суб'єктами правовідносин є і юридичні особи. На наш погляд, правовий статус - це закріплене правом соціально значуще становище особи, що характеризується юридичним складом і визначає особу як суб'єкта права. Це відноситься до правового становища як родового поняття.

Стосовно спрямованості нашої роботи, наведену вище дефініцію спробуємо застосувати щодо визначення кримінально-процесуального статусу особи. При цьому ми наводимо поняття лише відносно галузевого. Це пов'язано з тим, що особа на рівні індивідуального процесуального статусу виступає як певний учасник кримінально-процесуальної діяльності, із притаманними саме йому особливостям. Ці особливості повинні знайти своє відображення у тому чи іншому визначенні. Але при цьому всі вони (суб'єкти) мають загальні риси, притаманні кожному на рівні галузевого статусу. Як підкреслив Ю.П. Янович, "... процесуальне становище особистості у кримінальному судочинстві, за рівнем більш висока, а за масштабами більш широка проблема, ніж становище певного учасника кримінального процесу, з неї витікають закономірності функціонування кримінально-процесуального статусу підозрюваного, обвинуваченого ... тобто кожного з учасників процесу" [284, с. 9]. Отже, кримінально-процесуальний статус особи – це закріплене нормами кримінально-процесуального права значуще у його межах соціальне становище особи, що характеризується юридичним складом і визначає особу як суб'єкта кримінального процесу.

Розумінню сутності правового статусу особи сприятиме з'ясування особливості його прояву. Так, В.І Новосьолов підкреслював: "Існує декілька ступенів конкретизації цього становище від найбільш загального до найбільш конкретного" [176, с. 23]. Можливість сприйняття правового статусу з такої позиції дозволяє виділити його різновиди. Це, як вважаємо, буде мати наукове і практичне значення. Наукове полягає у відокремленні певних моментів, пов'язаних з особливостями існування та функціонування цього правового явища, розробки його ефективних моделей, а практичне – для усвідомлення важливості цього поняття і розробки механізмів його реалізації.

Виділення видів правового статусу, зокрема, мало місце в роботах В.М. Горшеньова, М.В. Вітрука, Л.Д. Воєводіна, В.М. Корнукова, В.А. Кучинського, М.І. Матузова, В.І. Новосьолов, В.А. Патюліна, В.М. Чхиквадзе, Б.В. Щетініна та інших. При цьому у дослідженнях використовувалися різні критерії, що не могло не позначитися на отриманих результатах. Виділяють такі види правового статусу особи:

- громадян, іноземців та осіб без громадянства, на основі взаємовідносин особи та держави (М.В. Вітрук [32, с. 162], В.А. Патюлін [191, с. 202]);
- конституційний та галузевий правові статуси, що співвідносяться з конституційним. Це виділення базується на відмінності основних (конституційних) прав, обов'язків та законних інтересів, розуміючи під першими те, що вони регулюють життєво важливі сфери, закріплені у Конституції, є вирішальними, визначальними для всіх інших, виражають реально забезпечені можливості що користування суттєвими соціальними благами (М.В. Вітрук [32, с. 170–172]);
- соціально-економічний, соціально-духовний, політичний та статус особистої свободи, на основі соціального призначення прав і обов'язків, що входять до статусу особи (М.В. Вітрук [32, с. 178]);
- загальний статус, спеціальний статус, індивідуальний на основі відмінності певних сукупностей індивідів, з урахуванням їх особливостей за відповідними ознаками (соціально-класові, службові, сімейні та інші (М.В. Вітрук [32, с. 186–191], М.І. Матузов [146, с. 67]). В.А. Патюлін, з тих же міркувань, у рамках розгляду питання здійснення суб'єктивного права, виділяє правовий статус громадянина взагалі та правовий модус [191, с. 197–201]¹;
- правовий статус трудівника, суспільно-політичного діяча, особи, на основі виділення “трьох основних галузей життя та діяльності ... громадян ...” (Л.Д. Воєводін [34, с. 24-26]). В.М. Горшеньов до визначених Л.Д. Воєводіним видів додає ще статус особи як культурного діяча [35, с. 57–58];
- конституційний, галузевий і правовий статуси конкретної особи, з огляду на ступені конкретизації цього становища від найбільш загального до найбільш

¹ Уведене В.А. Патюліним поняття “правовий модус” слушно було піддане обґрунтованій критиці [106, с. 14-15].

конкретного, використовуючи філософські поняття загального, особливого, одиничного (В.І. Новосьолов [176, с.23–24], В.М. Корнуков [106, с. 20–21; 107, с. 42], Є.Г. Мартинчик [142, с. 43–46]). В.М. Корнуков припускає деяку варіативність у їх назвах і виділяє: загальний правовий (конституційний) статус, галузевий (спеціальний) статус, статус індивідуальний або статус конкретного учасника [106, с. 20–21]). Зі свого боку В.А. Кучинський, виділяючи загальний (однаковий для всіх) та спеціальний (обумовлений необхідністю деталізації загального) статуси, заперечує існування індивідуального статусу особи, замінюючи його співвідношенням загального та спеціального [121, с. 116–118]. З цього приводу він пише: "Немає індивідуальних статусів, а є таке, що змінюється в залежності від конкретних обставин, співвідношення загального та спеціального правових статусів, які поширюються на конкретного громадянина, котрий може бути, наприклад, одночасно і вчителем, і депутатом місцевої Ради ... " [120, с. 118]. Така позиція викликає заперечення з приводу того, що співвідношення загального та спеціального якраз і призведе до появи конкретного (конкретного вчителя, конкретного депутата);

– деякі вчені обмежуються виділенням або вказівками на існування галузевого статусу та правового статусу конкретного учасника в межах відповідної галузі права (Б.В. Пхаладзе [207, с. 18–29], О.Р. Михайленко [154, с. 92–93], С.А. Альперт [8, с. 64], О.С. Ландо [124, с. 64]):

- статуси фізичних та юридичних осіб – залежно від форми особи;
- міжнародний, внутрідержавний – за сферою дії.

Зрозуміло, що вищевиділені види правового статусу особи мають право на існування та наукову цінність, можуть бути використані при вивченні правового становища залежно від напрямку дослідження цієї правової категорії. Хоча треба зауважити, що не всі автори поділяють точку зору про можливість виділення видів правового становища. Так, Г.В. Мальцев, виступаючи проти цього, зазначав, що: „... існує загальний, єдиний і рівний для всіх громадян правовий статус, його треба відрізняти від становища особи як учасника конкретних правових відносин. Останні виникають унаслідок здійснення прав і обов'язків, що становлять зміст

правового статусу” [138, с. 64]. Відзначимо, що виділення видів саме і провадиться із загального родового поняття (правовий статус особи у статичній) за тими чи іншими ознаками у зв’язку з можливістю використання особою свого правового статусу (його динаміка). Інші науковці не роблять різниці між правовим становищем та іншими правовими явищами, що пов’язані з ним. Наприклад, Ц.Я. Ямпольська, розглядаючи правоздатність як суб’єктивне право в потенції, не проводить чіткого розмежування між правовим статусом і правоздатністю [283, с. 149–163]. Це, вважаємо, робить поняття “правовий статус особи” синонімом правоздатності, позбавляючи його власного змісту.

Як уявляється, для дослідження істотне значення має триступенева характеристика видів правового статусу, що, наприклад, знайшла відображення в роботах М.В. Вітрука, В.М. Корнукова, В.А. Кучинського, М.І. Матузова, В.І. Новосьолова, В.П. Шибіко, які визначали види статусу, використовуючи філософські поняття загального, особливого, одиничного [32, с. 154; 106, с. 20; 120, с. 119; 146, с. 67; 176, с. 38; 275, с. 84]. Критерій виділення при цьому відповідає таким вимогам: по-перше, проявляє себе з точки зору загального, особливого, одиничного; по-друге, характеризується єдиною природою свого існування на кожному рівні; по-третє, має вирішальне значення для явища, що нами розглядається. Зовнішньою формою прояву критерію, що використовується для визначення видів правового становища особи, виступає особливість існування та реалізації фактора, який лежить в основі його появи, тобто права, а саме його структурний поділ. Слід погодитись з М.І. Матузовим та А.В. Малько, що структура права – це юридичне відображення структури даного суспільства [243, с. 348]. Виходячи із загальних положень правової науки про структуру права, існування певного взаємозв’язку між складовими структури права та його втіленням у законодавстві, ми підтримуємо виділення таких видів правового статусу як: загальний (конституційний), галузевий та індивідуальний (конкретного учасника). До речі, В.М. Корнуков, який розглядає правове становище як відображення певних зв’язків та стосунків особи із суспільством та державою, відзначає, що: “Загальний (конституційний), галузевий та індивідуальний статуси

лише відображають різні рівні цих зв'язків і стосунків”, і що такий поділ “найповніше охоплює всю систему правових засобів, що регулюють становища особи в суспільстві, в конкретних (індивідуальних) правовідносинах” [106, с. 20–21]. Щодо кримінального процесу, то він, як вид державної діяльності, знаходить свій прояв виключно у правовій (процесуальній) формі. Тобто, соціальні потреби боротьби із злочинністю, зазначав С.Д. Міліцин, обумовлюють виникнення відповідних суспільних відносин, у рамках яких і знаходять своє вирішення [151, с. 24–25]. У свою чергу право, виступаючи єдиним засобом регулювання вказаних відносин, призводить до виникнення відповідної галузі – кримінально-процесуального права [137]. Згідно з цим, поява того чи іншого елемента (частини) кримінального процесу можлива лише через юридичне його оформлення, у тому числі і опосередкування діяльності в ньому особи за допомогою наділення її відповідним статусом. Подальший розгляд видів правового становища зосередимо на розкритті основних рис, що стосуються існування загального (конституційного), галузевого й індивідуального статусів, а також значення їх у сфері кримінального процесу.

Перший із них – це загальний (конституційний), як відмічається в літературі [32, с. 170–172; 106, с. 17; 142, с. 43–46; 176, с.23–24], своє основне закріплення одержує у Конституції держави. Причина його появи – потреба закріплення загальних засад існування та взаємодії певної сукупності осіб на визначеній у просторі території для задоволення їх найнагальніших потреб. У рамках конституційного статусу особи здійснюється визнання, закріплення за усіма певного кола загальних для кожного прав і обов'язків з однаковою гарантією їх забезпечення [243, с. 236], вказуються основні напрямки взаємодії особи та держави, а також вирішуються базові питання, пов'язані з діяльністю самої держави, що стосуються усього суспільства [244, с. 50]. В. Князєв слушно відзначив, що загальний правовий статус має подвійний зміст, що обумовлено розмежуванням у Конституції України основних прав і свобод на права і свободи людини і права і свободи громадянина, наслідком цього є виділення “сфери приватних і публічних інтересів” [86, с. 31; 105]. Зауважимо що, по-перше,

конституційний статус особи є первинним і, по-друге, є тією базою, на якій будуються всі інші види правового становища особи. Як підкреслює В. Німченко, цей вид правового положення на своєму рівні закріплює конституційні основи правового статусу особи [173, с. 35]. Рівень його розробки є важливою запорукою формування ефективно діючих і спрямованих на захист та задоволення потреб особи галузевого та індивідуального правових статусів.

Загальний правовий статус особи, включаючи у себе основоположні моменти, визначає її становище у сфері судочинства як суб'єкта правових відносин з державою та встановлює їх взаємні права і обов'язки. Багато положень Конституції України виступають загальноправовими принципами. С.А. Альперт, вказуючи на те, що "правовий статус суб'єктів ... визначається все ж не окремими принципами, а в кінцевому рахунку усією їх сукупністю ...", підкреслював, що "особливе соціальне значення у системі процесуальних принципів мають принципи, закріплені у Конституції ..." [8, с. 64]. Основний Закон безпосередньо містить норми, що утворюють базу кримінального процесу та виступають орієнтиром для подальшого його розвитку, у тому числі і в частині врегулювання становища особи у цій сфері.

Наступний вид правового статусу особи – галузевий. На його рівні зміст конституційного статусу особи набуває свого подальшого наповнення. Такий висновок випливає з того, що суспільні відносини, отримавши початкову регламентацію на конституційному рівні, потребують свого подальшого врегулювання. Воно відбувається у межах відповідних галузей права, де ці відносини набувають свого розвитку та більш чіткого оформлення під впливом галузевих норм, які, за думкою В. Німченка, "визначають, конкретизують порядок, умови участі людини і громадянина як суб'єкта у тих чи інших правовідносинах" [173, с. 35]. В.А. Кучинський підкреслював: "Законодавець не ставить перед собою завдання за допомогою одних лише конституційних норм детально, всебічно визначити різноманітні права і обов'язки громадян, а також юридичні засоби (гарантії) їх реалізації та захисту. Таке завдання може бути розв'язане тільки за допомогою поточного законодавства та підзаконної нормотворчості,

конкретизуючи відповідні конституційні положення” [121, с. 108]. М.В. Вітрук зауважував: “Галузевий правовий статус особи знаходиться в певному зв’язку з її конституційним статусом, особливості цього зв’язку визначаються специфікою зв’язків конституційних та галузевих норм ...” [32, с. 173]. Галузеві норми, конкретизуючи і розвиваючи положення, закріплені у Конституції, вводять у статус особи притаманні їм особливості, які відображають специфіку предмета та методу регулювання суспільних відносин відповідною галуззю. Залежно від того, у які правовідносини (врегульовані якою галуззю права) вступає особа, залежить її галузевий статус і його зміст.

Галузевий (зокрема, кримінально-процесуальний) статус особи, формується на базі загального (конституційного), але це не є лише копіювання. Тут вбачається процес трансформації загального правового статусу особи у галузевий шляхом наповнення (перетворення) змісту елементів першого на загально-галузевий, наприклад, кримінально-процесуальний. В.М Корнуков прямо відзначив, що “всі учасники кримінального судочинства потрапляють в орбіту дії норм кримінально-процесуального права, що утворюють самостійну галузь права, котра характеризується своєрідністю не тільки предмету та методу, а й і режиму правового регулювання” [106, с. 51]. Галузевий статус створює можливість для особи бути суб’єктом кримінально-процесуальних правовідносин, захищати свої права і виконувати покладені обов’язки, при цьому він визначає об’єкт, з приводу якого ці відносини складаються. Враховуючи те, що галузеве становище охоплює основні моменти, які закріплюють стан особи в даній сфері, на його рівні кожний учасник кримінально-процесуальної діяльності має однаково врегульоване становища, тобто статус усіх осіб на цьому рівні має однаковий зміст. Є.Г. Мартинчик зазначав, що кожний компонент галузевого статусу “... проникнутий певним змістом, зовнішнє відображає те суттєве, що притаманне процесуальному становищу усіх суб’єктів кримінального процесу ...” [142, с. 45]. В.М Корнуков стверджував, що ця процесуальна спільність ” певною мірою обумовлена конституційним статусом особи” і наполягав на виділенні цих спільних для усіх первинних правових можливостей у нормах Загальної частини

Кримінально-процесуального кодексу, а подальше своє продовження, розвиток та збагачення вже відносно певного учасника процесу вони, на його думку, знаходили б у відповідних нормах, що регламентують процесуальне становище кожного суб'єкта кримінально-процесуальних відносин окремо [106, с. 51–68]. Вважаємо, що у такий спосіб підкреслюється значення кожної особи, а також закріплюється момент “процесуальної рівності” усіх учасників у володінні та реалізації загальних прав і свобод [106, с. 51].

При подальшому розгортанні діяльності особи відбувається трансформація галузевого правового становище особи у індивідуальне. Тобто особа стає учасником індивідуально-визначених правовідносин, де вона фактично реалізує юридично надані їй можливості. М.І. Матузов зауважив, що індивідуальний статус показує, які саме права і обов'язки особи фактично реалізуються, використовуються на даний момент [146, с. 191]. Підкреслимо, що цей вид правового статусу є юридичним засобом для повної й детальної регламентації становища особи у правовідносинах, що врегульовані відповідною галуззю права. На відміну від двох попередніх – загального й галузевого – ступінь конкретизації елементів, що його складають, є максимальним. В.М. Корнуков підкреслив, що на рівні статусу конкретної особи можна вже говорити практично про всі зв'язки та відносини даної особи із суспільством і державою та про всю сукупності правових засобів, за допомогою яких держава закріплює становище цієї особи, як конкретного носія всіх якостей особистості в системі суспільних відносин [106, с. 21; 137]. У рамках індивідуального статусу є можливість простежити систему зв'язків між усіма суб'єктами, визначити характер та природу цих зв'язків. Індивідуальний статус, як кінцева ланка реалізації особою свого правового становища, дозволяє розрізняти суб'єктів поміж собою у межах галузі права.

Особа, безпосередньо вступаючи у кримінально-процесуальні відносини, стає конкретно-визначеним суб'єктом процесуальної діяльності. Особливості цього виду статусу стосовно кожного учасника визначаються “зв'язком особи зі скоєним злочином, правовою природою його участі у справі ...” [106, с. 51]. Відповідно до цього, кожний суб'єкт кримінального процесу характеризується

притаманним лише йому індивідуальним процесуальним статусом. Але неповторність індивідуального статусу не заперечує можливості виділення певних статусних угруповань, на рівні яких має місце існування певною мірою спільного змісту елементів статусів, що пояснюється однаковою природою участі цих суб'єктів у кримінально-процесуальній діяльності. Виходячи із структури права, як обраного критерію поділу правового становища на види, цю відносно однорідну сукупність статусів можна визначити як інституціональний кримінально-процесуальний статус, але як самостійний вид ми його не визначаємо, оскільки він, на наш погляд, є перехідним етапом (засобом трансформації) реалізації правового статусу особи від галузевого у індивідуальний. Завдяки такій трансформації у кримінальному судочинстві існують окремі групи суб'єктів, які, з одного боку, мають загальні, а з другого - індивідуальні ознаки. Як приклади цього можна навести певну єдність статусів таких учасників процесу, як підозрюваний, обвинувачений, підсудний або потерпілий, цивільний позивач чи представники потерпілого і цивільного позивача. Вважаємо, що таке групування дозволить більш чітко з'ясувати природу становища того чи іншого суб'єкта, провести коректування змісту елементів статусу особи, виявити можливості їх подальшого розвитку. Докладне визначення змісту індивідуального кримінально-процесуального статусу, окрім наведених вище характеристик, на нашу думку, доповнюється також характером тих правовідносин, у яких особа бере участь, та особливостями індивіда як учасника кримінально-процесуальної діяльності (наприклад, неповнолітній обвинувачений, неповнолітній потерпілий, особа, щодо якої вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру, особа, яка має дипломатичний імунітет).

Незважаючи на певні відмінності між видами правового становища особи, вони мають багато спільного. Це пояснюється тим, що загальний, галузевий та індивідуальний правові статуси є проявами одного й того ж самого явища (правового статусу особи, як родового поняття), рівнями його реалізації. Їх спільність проявляється перш за все у єдиній структурі [106, с. 51]. Різниця між видами полягає лише у ступені деталізації складу їх елементів та виді

правовідносин, у які вступає людина. Так, М.В. Вітрук підкреслював необхідність конкретизації і доповнення загальних прав, що входять у правовий статус громадянина [33, с. 46-56]. Тобто у міру того як, особа включається у правовідносини – статутні, галузеві, індивідуальні - реалізує свої права і виконує обов'язки, зміст елементів її статусу деталізується (рух правового становища особи від загального (конституційного) через галузевий до статусу індивідуального), тобто вона одержує можливість для використання свого потенціалу (механізм реалізації правового становища особи) у межах правового поля, визначеного державою. Усі види правового статусу взаємопов'язані між собою (зв'язок загального – особливого – одиничного). Загальний входить до складу галузевого як складова частина, те ж саме стосується галузевого по відношенню до індивідуального, у свою чергу частина індивідуального входить в узагальненому вигляді до галузевого, а той так само входить у загальний, на що цілком вірно було звернено увагу в літературі [106, с. 20–21]. Поділ правового становища на види (загальний, галузевий, індивідуальний) має значення для правильного розуміння механізму регулювання соціальної діяльності особи, створює базу для підвищення ефективності правового статусу особи, визначення меж, у яких особа здійснює свою діяльність, та з'ясування підстав для відповідальності у разі їх порушення. Щодо кримінального процесу, то таке виділення дозволяє визначити: загально-процесуальні правові засоби, що діють відносно всіх суб'єктів процесу і спрямовані на захист прав та свобод особи; місце особи в системі кримінально-процесуальних правовідносин; наявні резерви для вдосконалення процесуальних статусів суб'єктів кримінального процесу; ступінь регламентації процесуального становища у нормативних актах. Відзначимо, що становище особи у кримінальному судочинстві, яке базується на загальному статусі, в цілому визначається галузевим та індивідуальним. Розвиток статусу особи у цій галузі права повинен йти шляхом подальшої розбудови саме цих двох видів правового статусу. Вважаємо, що цього можна досягти завдяки:

- більш широкій імплементації міжнародно-правових норм, які стосуються становища особи у сфері кримінального судочинства;

- розширенню правових можливостей особи щодо активізації її діяльності як учасника кримінального процесу;
- більш чіткому визначенню підстав несення і кола обов'язків суб'єктів процесу із розробкою механізму стримування їх від неправомірних дій.

Застосовуючи поняття „правовий статус особи”, ми повинні сприймати його і як юридичну конструкцію. Те, що правове становище має відповідні компоненти, є визнаною точкою зору. Так, В.М. Чхіквадзе, характеризуючи правовий статус, прямо зазначав, що він являє собою “сукупність (систему) елементів” [271, с. 149–150]. М.В. Вітрук відзначав, що ці “елементи знаходяться між собою в суворо визначеному зв'язку й взаємовідношенні і тим самим складають єдність, певну систему” [32, с. 25]. Кожний елемент статусу є юридичним поняттям. Л.Д. Воеводін наголошував, що складовими статусу виступають правові інститути [34, с. 44]. Елементи правового становища, на це звернув увагу М.В. Вітрук, не ізольовані у сфері права, а взаємодіють з іншими правовими поняттями [33, с. 47]. Така взаємодія справляє вплив як на самі елементи, так і на правовий статус особи в цілому. Виділення цих складових сприяє можливості більш детального їх вивчення, розкриття їх змісту, з'ясування шляхів подальшого розвитку правового статусу.

Як підкреслив Є.Г. Мартинчик: “Процесуальний статус учасника кримінального судочинства – один із найважливіших інститутів ... законодавства та науки кримінально-процесуального права” [142, с. 44]. Відповідно, належна розробка питань, пов'язаних із складом та змістом елементів кримінально-процесуального статусу особи, посідає не останнє місце у правовій регламентації кримінального процесу. У цій сфері держава через свої спеціально уповноважені органи та за допомогою відповідних правових засобів фактично знаходиться вічна-віч з особою. І при недостатньому юридичному врегулюванні кримінальне судочинство може бути джерелом підвищеної небезпеки як для особи, так і для суспільства, на що цілком вірно вказали М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, В.П. Шибіко [157, с. 13]. В.М. Корнуков відзначав: “Потрапляючи в орбіту кримінального

процесу, кожний громадянин повинен бути впевнений, ... що у якій би якості не виступав він у процесі – він суб'єкт, а не об'єкт ...” [106, с. 48].

Питання, пов'язані із структурою правового статусу особи, вже були об'єктом вивчення у правовій літературі. Зокрема, їх досліджували такі вчені, як С.С. Алексєєв, Л.Д. Воєводін, В.М. Горшенєв, В.О. Кучинський, Л.Д. Кокорєв, В.М. Корнуков, О.А. Лукашева, Є.Г. Мартинчик, М.І. Матузов, В.І. Новосьолов, В.О. Патюлін, М.С. Строгович, Б.В. Щетінін, Ю.П. Янович та інші. Незважаючи на значну кількість наукових праць, серед науковців відсутня єдність думок з цього приводу. Як відзначив наприкінці ХХ сторіччя М.І. Матузов, питання щодо елементів статусу “потребують подальшої розробки стосовно до нових умов розвитку нашого суспільства ... з урахуванням найновітнішого конституційного та чинного законодавства. Цього потребують тенденції розвитку ... правової системи” [146, с. 47]. Ця думка не втратила своєї актуальності і зараз.

До складу елементів правового статусу особи включають різні складові, що, на думку відповідних авторів, повністю вичерпує його структуру та складає цілісну правову категорію, а саме: громадянство, правоздатність і дієздатність або правосуб'єктність, принципи права, правові норми, права й обов'язки, законні інтереси, гарантії, відповідальність та статутні відносини. Цілком слушно з цього приводу було вказано на наявність тенденції від обмеженого (М.В. Вітрук, Г.В. Мальцев, А.А. Мельников, М.Ф. Орзих, , В.М. Чхіквдзе [32, с. 108; 138, с. 82; 148, с. 15; 186, с. 37- 41; 271, с. 166]) до розширеного (Л.Д. Воєводін, В.М. Корнуков, Є.Г. Мартинчик, М.І. Матузов, М.С. Строгович [35, с. 6; 106, с. 16; 142, с. 44; 146, с. 61; 237, с. 176]) тлумачення структури правового статусу [284, с. 9]. Як наслідок, про що вже йшлося вище, деякі вчені розрізняють у термінологічному значенні поняття “правовий статус особи” і “правове становище особи” (М.В. Вітрук [32, с. 27]) або виділяють правовий статус (становище) у “широкому” та “вузькому” значенні чи вводять інші поняття, що, на їх думку, сприяє вирішенню цього питання (В.О. Патюлін [191, с. 197]). На таких позиціях стоять С.С. Алексєєв, М.В. Вітрук, В.О. Кучинський, О.А. Лукашева, В.І. Новосьолов, В.О. Патюлін, Р.О. Халфіна, С.В. Черніченко, В.П. Шибіко [5, с. 147; 32, с. 27; 120,

с. 133; 175, с. 84-91; 133, с. 250-251; 191 с. 202; 261, с. 123; 267, с. 10-13; 275, с. 87]. Підкреслювалось, що підтримуючи думку тих вчених, які вказують на те, що терміни “правовий статус” та “правове положення (становище)” повинні розглядатися як рівнозначні. Зокрема, В.М. Корнуков наголошував відносно подвійних підходів, адже вони “ускладнюють суть питання”, не додаючи ясності [106, с. 15]. Доцільним уявляється виділення структури правового статусу, визначення змісту кожного з елементів та окремого порівняльного розгляду тих правових явищ, які взаємодіють із ним.

З усіх вищенаведених юридичних понять (громадянство, правоздатність і дієздатність або правосуб’єктність, принципи права, правові норми, права й обов’язки, законні інтереси, гарантії, відповідальність та статутні відносини), не всі входять до правового становища особи структури. Не всі мають ті риси, які б дозволили вважати їх його об’єктивно необхідними структурними складовими. Хоча, безумовно, правовий статус особи пов’язаний і взаємодіє з ними. Ці взаємозв’язок та взаємодія і створюють можливість реального існування та функціонування правового статусу, а також реалізацію його особою. Так, деякі з правових явищ, що мають кореляційний зв’язок із правовим статусом особи, є умовою оформлення соціального статусу у правовий (громадянство, правосуб’єктність (правоздатність, дієздатність), принципи права), інші виступають як форма його закріплення (норми права), деякі є результатом його існування та засобом реалізації (загальні (статутні) правовідносини, відповідальність, гарантії). Хоча, як слушно відзначалося низкою вчених, вони впливають на зміст елементів структури правового статусу особи [32, с. 30-31; 261, с. 120; 106, с. 18; 186, с. 39; 35, с. 12; 138, с. 83-85; 285, с. 6; 180, с. 29; 149, с. 18; 154, с. 85-86; 140, с. 8].

Аналіз точок зору, висловлених у літературі, приводить до висновку, що в структуру правового статусу особи входять її суб’єктивні права (свободи)¹, юридичні обов’язки та законні інтереси.

¹ Між цими поняттями немає строгих відмінностей, це засоби виразу правових можливостей особи [187, с. 42].

Права і обов'язки є невід'ємними складовими правового становища особи [32, с. 15; 261, с. 59; 106, с. 115; 142, с. 45; 86, с. 29-31; 173, с. 38]. Є.Г. Мартинчик прямо зазначив, що вони – ядро цієї правової категорії [142, с. 44]. Г.В. Мальцев з цього приводу висловився так: “Нічого більш важливого в структурі права по суті нема. Система прав і обов'язків – серцевина, центр правової сфери, і тут лежить ключ до розв'язання основних юридичних проблем” [138, с. 50]. Наявність прав і обов'язків пов'язана з чітким визначенням правових координат кожної людини, напрямку діяльності у тій чи іншій сфері її життя та окресленні юридично визначених можливості та необхідності, що характеризує її поведінку. Ю.Г. Ткаченко звертав увагу на два моменти щодо існуючого між ними зв'язку (їх єдність) [248, с. 89]. Із цього приводу В.М. Чхіквадзе наголошував, що сприйняття зв'язка прав і обов'язків виключно як їх кореляції між різними суб'єктами означало б обмеження змісту цього принципу, і підкреслював, що він також включає відповідність правам громадян їх обов'язків [271, с. 152]. Перший момент пов'язаний з кореспондуючими зв'язками між правами і обов'язками різних суб'єктів. Стосовно кримінально-процесуальних відносин, як зауважив В.Г. Даєв, то вони завжди мають двосторонній характер [227, с. 16]. Другий момент полягає у взаємозв'язку між правами і обов'язками безпосередньо у рамках статусу. Тобто певній сукупності можливостей, наданих особі, повинна відповідати певна міра необхідності, яка б врівноважувала перші, і навпаки. Це необхідно для того, щоб не був порушений один з основних проявів права, а саме – загальний масштаб рівності. Обидва моменти спрямовані на це. Бо ситуацію, де одні будуть тільки “правомочні”, а інші тільки “зобов'язані”, у жодному разі не можна допустити, як і таку, коли наявність прав давала б змогу нехтувати обов'язками, або навпаки – коли сукупність обов'язків заважала б особі користуватися її правами. Це необхідно враховувати при формуванні кримінально-процесуального статусу особи.

Відносно визначення сутності прав і обов'язків (об'єктивні чи суб'єктивні) є певні розбіжності. Так, ряд вчених, наприклад В.О. Кучинський, Г.В. Мальцев, А.В. Міцкевич, Б.В. Пхаладзе, , В.М. Чхіквадзе підтримують точку зору про

об'єктивний характер прав і обов'язків, що входять до статусу особи [120, с. 115; 138, с. 87-88; 158, с. 15; 207, с. 19; 271, с. 167–169]. Інші науковці вказують на їх суб'єктивний характер (М.В. Вітрук, Р.О. Халфіна, В.М. Корнуков, В. Німченко, В.О. Патюлін [32, с. 176, с. 65; 261, с. 59; 106, с. 120–121; 173, с. 36; 190]). Вважаємо, що права і обов'язки мають характер суб'єктивних прав, у широкому розумінні слова, та юридичних обов'язків, покладених на особу. Незважаючи на те, що вони походять із сфери об'єктивного права, виступають як об'єктивна реальність, особа, наділена ними, володіє саме суб'єктивними правами та юридичними обов'язками тому, що немає сенсу у статусі особи, який буде впливати на її поведінку і не залежати зовсім від її волі.

Права, як вказував Л.Д. Воеводін, за своєю суттю є “юридично закріплені можливості індивіда володіти та користуватися певними соціальними благами” [34, с. 9]. Це дозволяє вести мову про суб'єктивне право як про правове знаряддя, за допомогою якого особа може досягти певних цілей, що стоять перед нею. Право особи складається з ряду повноважень: право-поведінка, право-вимога, право-захист, право-користування [243, с. 490–491].

Обов'язки – встановлена законом та забезпечена державою міра необхідної поведінки [245, с. 422] або “вид і міра державно-доцільної, розумної, корисної, об'єктивно обумовленої поведінки, що покликана вносити порядок та “умиротворення” в життя” [243, с. 270]. Юридичний обов'язок формулюється як реальна вимога до особи, оскільки не можна покладати на неї те, що вона не змогла б у жодному разі виконати. Він спрямований на те, щоб підтримувати стабільність правової системи суспільства, ефективність механізму правового регулювання, дотримання відповідного рівня правопорядку. Окрім того, що ця поведінка встановлюється й забезпечується державою, вона має соціальну спрямованість. Так, виділяють два аспекти призначення обов'язків: функціональний – кореспондувати суб'єктивним правам, виконувати свою частину роботи в механізмі правового регулювання, спрямовувати діяльність індивідів у потрібне русло, соціальний - формування правосвідомості, правової культури,

служити фактором, що дисциплінує, зміцнює законність та правопорядок у суспільстві [243, с. 270–271].

У кримінальному судочинстві ці два поняття відіграють важливу роль. Права надають особі можливість, будучи повноправним учасником кримінально-процесуальної діяльності, захищати свої інтереси. Вони дають змогу протистояти будь-яким порушенням, що можуть мати місце з боку інших осіб. Юридичні обов'язки сприяють як розв'язанню завдань задач кримінального процесу в цілому, так і реалізації відповідних кореспондуючих обов'язкам прав інших осіб.

Ще одним елементом, що, як вважаємо, входить до складу правового становища особи, є її законні інтереси. В основі інтересу лежить певна потреба та бажання її задовольнити, що спонукає людину до відповідних вольових дій, тобто, по-перше, повинен мати місце процес усвідомлення потреби, а потім вирішення, яким шляхом її задовольнити, що відзначалось у літературі [243, с. 212]. Р.Х. Нартіс підкреслював, що структурні елементи інтересу – це потреби, можливості (засоби та способи), а також певні соціальні блага, цінності, які ведуть до безпосереднього задоволення потреб [166, с. 54]. М.В. Вітрук відзначив, що вони “безпосередньо не охоплюються змістом встановлених законом прав і свобод, але підлягають захисту з боку держави, охороні законом” [33, с. 44]. Відсутність їх правового відображення обумовило вказівку на те, що законні інтереси – до правова категорія, однак держава визнає їх наявність в особі. В.П. Бож'єв вказував, що це інтереси, які не суперечать закону, та підтримуються ним, такі, в здійсненні яких зацікавлена держава [25, с. 215]. Інтереси особи у кримінальному судочинстві мають специфіку. Вона полягає в тому, що в рамках цієї сфери вони носять подвійний характер: з одного боку, це законні інтереси особи взагалі, а з другого - законні інтереси особи як учасника кримінально-процесуальної діяльності. Охороні та захисту в межах кримінального процесу підлягають обидва їх аспекти, що знаходить своє відображення в чинному законодавстві (наприклад, ст. 2, 9, 159, 162, 324 КПК України). Погоджуємося з Л.О. Богословською в тому, що: “... це правове поняття у кримінальному судочинстві охороняється не тільки нормами права, а і моральними нормами ... суспільства ... усіма його принципами“

[23, с. 88]. Законні інтереси в кримінальному судочинстві виступають основою формування нових прав суб'єктів, розширяють можливості особи щодо задоволення її потреб, є фактором стимулюючим її діяльність у цій сфері.

У цілому можна відмітити, що елементи правового статусу особи є необхідними для його існування та ефективного функціонування. Структура є незмінною і для загального, і для галузевого, і для індивідуального статусів, змінюється лише зміст їх складових. Розвиток структури правового становища особи може здійснюватися завдяки:

- розширенню прав, що надані особі, відносно вже існуючих;
- перетворенню (трансформації), при відповідних умовах, законних інтересів у права особи;
- розробці та чіткому закріпленню обов'язків особи.

У рамках кримінального процесу не можна зупинятися на поліпшенні статусу лише конкретного суб'єкта (наприклад, обвинуваченого), треба звертати увагу на взаємну узгодженість статусів одного учасника з іншим. Так, В.М. Шпілев підкреслював: “Говорячи про поняття “учасник процесу”, ми встановлюємо, що кожна окрема особа, яка бере участь у справі, знаходиться у взаємозв'язку з іншими особами, усі учасники процесуальних дій пов'язані узами кримінально-процесуальних відносин, поряд з тим, вони мають свої спеціальні процесуальні права і обов'язки, що притаманні тільки даному учаснику процесу ..., що і відрізняє одного учасника процесу від іншого” [278, с. 12]. Питання взаємного зв'язку та взаємного узгодження статусів учасників процесу має важливе значення тому, що не можна допустити, аби хтось з учасників кримінально-процесуальних правовідносин мав якісь привілеї перед іншими або чиясь діяльність характеризувалась виключно обмеженнями. Своє закріплення правове становище особи знаходить у законі. Так, А.М. Абрамович підкреслював: “у нормативному масиві, що визначає статус громадян, доцільно зменшити частку актів, які видаються у відомчому порядку” [1, с. 91]. У сфері кримінального судочинства, де його джерелами виступає виключно Закон, це має дуже важливе значення.

Підсумовуючи викладене, зробимо певні висновки:

– Як об'єктивне явище правової дійсності правовий статус притаманний кожній особі. Під ним розуміємо закріплене правом соціально значуще становище особи, що характеризується юридичним складом і визначає особу як суб'єкта права.

– Для теорії і практики кримінального процесу значення має виділення таких видів правового статусу, як: загальний (конституційний), галузевий та індивідуальний (конкретного учасника). Це дозволяє як з'ясувати особливості існування та реалізації цього правового явища, так і розробляти його моделі.

– Можливості виділення статусних угруповань суб'єктів кримінального процесу забезпечує загальний підхід щодо врегулювання їх процесуального статусу. Уваги потребує взаємна узгодженість статусів учасників процесу.

– Структура правового статусу особи: суб'єктивні права (свободи), юридичні обов'язки та законні інтереси. Вона незмінна, змінюється лише зміст складових.

– Визначення змісту кримінально-процесуального статусу особи здійснюється на підставі врахування: зв'язку особи зі злочином, правовою природою участі у справі, характером правовідносин, особливостями особи.

– До загальних напрямків вдосконалення кримінально-процесуального статусу особи відносимо такі:

1. Імплементацию міжнародно-правових норм стосовно становища особи у кримінальному судочинстві.
2. Розробку теоретичних положень щодо процесуальних обов'язків особи.
3. Активізацію діяльності особи у кримінальному процесі завдяки розширенню її правових можливостей.

Подальша увага буде приділена висвітленню специфіки регламентації правового становища у кримінальному процесі неповнолітніх, а особливо тих з них, які скоїли злочин або суспільно небезпечне діяння, з урахуванням основних положень щодо правового статусу, які були предметом розгляду у цьому підрозділі дисертаційного дослідження.

1.2. Особливості формування та закріплення кримінально-процесуального статусу неповнолітніх

Правовим статусом, як було з'ясовано, володіє кожен. Його формування та закріплення залежать від ряду чинників, серед яких виділяємо особливості особи, зокрема її вік. Вплив цього чинника на регламентацію правового статусу неповнолітніх розглядаємо як основну теоретичну засаду подальшого дослідження.

Право, як засіб регулювання суспільного життя, повинно враховувати ті чи інші особливості об'єкта, до якого воно застосовується. Це знаходить свій прояв у тому, як і за допомогою чого здійснюється впорядкування соціального простору з його боку. Одним із напрямків правового впливу є юридичне закріплення людського буття, зокрема, розвитку, діяльності людини. [243, с. 156–158, с. 622–624]. Соціалізація¹ людини не може бути здійснена за один момент. Потрібно певний час, за який особа набуде необхідних властивостей, що дозволять їй діяти (існувати) як повноправному члену суспільства, задовольняючи свої потреби. Цей аспект життя людини підлягає правовому опосередкуванню. При цьому етапи розвитку, становлення людини пов'язуються із досягненням нею того чи іншого віку, що обумовлюється відповідними якісними психофізіологічними змінами. У тлумачному словнику української мови зазначено, що вік – період, ступінь у рості, розвитку людини [30, с. 145]. Таке ж значення поняття “вік” має і в інших галузях знань². З юридичної точки зору, вік особи розглядається як показник можливості засвоєння та виконання нею правових вимог, більш того, вік особи вказує на спроможність особи бути не пасивним об'єктом правового регулювання, а активним його суб'єктом. Досягнення певного віку передбачає здатність особи

¹ Соціалізація – процес становлення особистості, засвоєння індивідом цінностей, норм, настанов зразків поведінки, притаманних даному суспільству, соціальній групі [229, с. 328]

² Наприклад, у соціології під ним розуміють відмічений відносними хронологічними межами період у фізичному, психічному і соціальному розвитку людини [110, с. 42].

брати участь у доволі широкому колі правовідносин, реалізуючи свої права, виконуючи обов'язки та відповідаючи за свої дії. Незважаючи на виділення відповідних вікових етапів, що мають місце у різних науках (психології, педагогіці, соціології, праві тощо), спільним для них є встановлення єдиної межі, після досягнення якої людина, як правило, набуває майже всіх якостей, що входять до предмета вивчення цих наук. Таким рубежем зазвичай виступає повноліття. Це дає підставу для виділення двох вікових груп осіб – повнолітніх і неповнолітніх, що не заперечує більш дрібного поділу у їх межах [104, с. 108].

Найбільш повну розробку, у давні часи, питання правового статусу дітей (неповнолітніх) знайшли у римському праві. Римське право суттєво вплинуло на увесь подальший розвиток законодавства та правових вчень багатьох суспільств [216, с. 3]. Д.В. Дождев зазначав, що після розпаду Римської імперії її право не тільки безпосередньо застосовувалося деякий час, але і набуло свого поширення завдяки його рецепції. Взагалі, він підкреслив, що римське право можна розглядати як основу сучасних правових систем [63, с.3–6]. На підставі цього та враховуючи сучасний стан справ щодо врегулювання правового становища дітей, вважаємо, що юридичне закріплення правового статусу неповнолітніх у новітньому світі базується саме на відповідних положеннях римського права, безумовно із урахуванням сьогоденішнього стану розвитку суспільства і правової науки. За римським правом залучення особи до тієї чи іншої сфери соціального життя визначало статус особи, тому чим більше була вона включена до суспільних відносин, тим вищим був її статус і відповідно правоздатність [63, с. 228]. Остання у той час, окрім стану свободи і громадянства, визначалась і сімейним станом – залежністю від влади глави сім'ї [216, с. 90]. Інститут патріархальної сім'ї став, певною мірою, умовою обмеження правоздатності дітей (підвладних). Дитина – частина цілого; сім'ї, яка і виступає як самостійна одиниця, а не її окремий член (за виключенням глави). Сім'я, її інтереси, як найвища цінність, відобразились у праві того часу через обмеження свободи волі особи в межах родини [63, с. 246]. Хоча, як зазначали юристи того часу, всі особи з моменту народження визнавалися правоздатними [63, с. 258; 216, с. 90]. Відзначається, що майже в однаковому

правовому становище були раби і діти (що знайшло своє відображення у процесі словотворення цих слів [272, с. 73, с. 269]) [63, с. 244–245]. Дитина, що не могла бути соціальнокорисною для своєї родини, обмежувалася у своїй правоздатності, але применшення свободи волі компенсувалося встановленням піклування та гарантій соціальної стабільності особи з боку глави сім'ї [63, с. 247–248]. Так, Д.В. Дождєв підкреслив, що вихід особи із сім'ї, наприклад, шляхом *emancipatio*, призводив не скільки до збільшення її свободи волі, як до втрати гарантій [63, с. 428]. Також, поряд з обмеженням правоздатності, римське право передбачало дефект формування волі, пов'язаний безпосередньо із статевими, віковими та психологічними особливостями правоздатної особи, тобто обмеженням дієздатності. Це, зокрема, знайшло своє відображення в інститутах опіки та піклування [63, с. 257]. Залежно від обсягу дієздатності виділяли три вікові групи:

1. *infantes*, віком до 7 років, які були повністю недієздатні;
2. *impuberes infantia maiores*, віком від 7 до 14 років, обмежено дієздатні;
3. *minores*, віком від 14 до 25 років, які були дієздатними, але з огляду на їхню недосвідченість їм призначали піклувальника (*curator*), що дещо обмежувало їх дієздатність [215, с.89-90].

Деліктоспроможність неповнолітніх мала інші межі: діти до 7–10 років – неделіктоспроможні; від 10 до 14 років – деліктоспроможні, але могли бути звільнені від відповідальності [215, с. 91]. Уявляється, що загальна концепція правового становища дитини того часу характеризувалася через обмеження волі – соціальна компенсація.

Відповідні особливості особи того чи іншого віку, її соціальної ролі знайшли своє віддзеркалення також і у мові. Підкреслюється, що у більшості мов вікові категорії означали не стільки хронологічний вік людини, скільки її суспільне положення, соціальний статус [99, с. 6]. Так, у етимологічному словнику слово „дитя” у буквальному значенні – той, що вигодовується грудьми, а слово „ребенок”¹ – маленький і є того ж кореня, що „раб”, „рабство” [272, с. 73, с. 269]. У словнику В. Даля слово „неповнолітній” розкрито через вказівку на відсутність

¹ Російською мовою [272]

певних якостей (той хто ще не у всіх роках, недорослий, недоук, не змужнілий, той хто не досяг 21 року), а неповноліття – як стан неповного віку [57, с. 535]. Відзначимо, що якщо слово ”дитинство” більше пов’язане із хронологічним віком (див. наприклад, ст.1 Закону України „Про охорону дитинства”), то ”неповноліття” виступає саме як характеристика стану особи [30; 71].

Поняття “дитинство” та пов’язане із ним поняття “неповноліття” у своїй основі поєднують дві складові: біологічну та соціальну. Біологічна основа дитинства базується на тому, що високоорганізовані істоти (до яких належить людина) на момент свого народження не мають готових форм діяльності, вони є майже повністю безпорадними [179, с. 7]. Соціальна складова дитинства саме і характеризує те, що дитина, за відсутністю відповідного досвіду, не може бути у повному обсязі тривалий час залучена до суспільного життя [14, с. 20-23].. Вона об’єктивно не включена до активної життєдіяльності поряд з іншими (дорослими), бо їй доступний обмежений набір видів та форм діяльності [179, с. 9]. Наведені положення знайшли своє відображення в правосвідомості і, відповідно, відобразилися у юридичному врегулюванні цих фактів. У праві закріплення становища неповнолітніх відбувалося з урахуванням двох чинників - соціальної ролі та психофізіологічного рівня розвитку особи. Так, Л.Ф. Обухова підкреслила: „Історично поняття дитинство пов’язується не з біологічним станом незрілості, а з певними соціальним статусом, з колом прав і обов’язків, притаманним цьому періоду життя ...” [179, с. 9]. Дитинство розглядається як етап підготовки до дорослого життя, а закріплення статусу неповнолітніх опосередковується рівнем їх розвитку. Відзначимо майже повне ігнорування дітей на ранніх етапах їх буття, з послідовним визнанням їх активної ролі, наслідків їх дій, хоча це визнання – часткове, а повне – настає з досягненням ними повної (умовно) зрілості. Період обмеження їх волі завжди пов’язаний із наявністю низки засобів, що забезпечують їх додатковий захист. Тому правова характеристика неповноліття пов’язується, по-перше, з обмеженням ролі (волі) дітей, по-друге, з установленням кола гарантій (опікування) з боку сім’ї, суспільства, держави. Якщо повноліття – це визнання майже всіх правових можливостей, що може використовувати особа, то

неповноліття, навпаки, вказує на наявність певних перепон для наділення її такими юридичними можливостями. Перш за все, неповноліття особи можна характеризувати як її нездатність своїми діями набути певних прав та виконувати деякі обов'язки з огляду на об'єктивні обставини (недостатній рівень розвитку), що в юридичній науці знайшло своє відображення у поняттях „правоздатність” та „дієздатність” фізичної особи. Але, з іншого боку, неповноліття особи, обумовлює наявність відповідних юридичних засобів, які компенсують правові вади особи, захищають її права і законні інтереси. Беззаперечно, воно суттєво впливає на правове становище особи, причому тривалий час.

Так, В.Б. Ісаков відзначав, що вік – це юридично значуща обставина (юридичний факт), яка обумовлює особливий тип правових зв'язків – загальних (загально регулятивних), а у подальшому існуванні вік особи стає юридичною умовою, що впливає на визначення правоздатності і громадянського стану суб'єктів права [76, с. 22]. Характеризуючись відносною стабільністю і тривалим періодом існування, упродовж якого вік особи може неодноразово (у поєднанні з іншими чинниками) викликати настання правових наслідків, його можна визнати юридичним фактом-станом [76, с. 34]. Н. Крестовська, підкреслює, що юнацтво (неповноліття) є специфічним соціальним фактом-станом, який є безпосередньою підставою виникнення особливих, здебільшого охоронних правових відносин [111, с. 101]. Є.Г. Коваленко відмічає, що залежно від віку законодавець поділяє осіб на декілька категорій і встановлює для них певні процесуальні гарантії для захисту їх прав [115, с. 658]. Фактичною основою такого стану, як наголошується в літературі та відмічається в нормативних актах (Конвенція ООН „Про права дитини”), є недостатній рівень психофізіологічного розвитку особи, який певним чином унеможливує здійснення нею юридично значущих дій [78, с. 4–11; 241, с. 500–501; 38, с. 38; 102]¹. З наведеного вище випливає, що неповноліття – це юридично значущий стан, пов'язаний із рівнем психофізіологічного розвитку особи, наслідком якого є встановлення певних обмежень її правових можливостей,

¹ Труднощі у розумінні і реалізації прав виникли у 35,4 % неповнолітніх, що були опитані, а 27,9 % неповнолітніх, взагалі, не змогли зрозуміти свої права та самостійно їх реалізувати. Труднощі у розумінні і виконанні обов'язків виникли у 53 % неповнолітніх, що були опитані, а 12,3 % неповнолітніх не змогли зрозуміти своїх обов'язків.

компенсація яких здійснюється завдяки дії особливих юридичних механізмів (засобів). Неповноліття як юридичний факт-стан істотно позначається на регламентації правового статусу неповнолітніх у праві взагалі та в окремих його галузях зокрема¹. Г.М. Мінковський, А.П. Тузов, Я.Н. Шевченко наголошували, що реалізація, зокрема кримінально-правових положень, пов'язана з віком, й обумовлена особливостями особи неповнолітнього та його соціальним становищем [153, с. 141; 274, с.117]. Такий вплив знаходить своє вираження через встановлення певних обмежень щодо участі у правовідносинах або навіть повного невизнання неповнолітніх як суб'єктів ряду галузей. Але підкреслимо, що встановлення обмежень стосується змісту окремих елементів правового статусу особи, а не всього статусу в цілому (принаймні на рівні загального правового статусу особи). При цьому міра обмежень враховує аспекти емоційної, духовної та інтелектуальної зрілості особи [150, с. 234]. У будь-якому разі правовий статус неповнолітніх включає правові положення стосовно прав людини, закріплені в основних міжнародно-правових актах (Конвенція ООН „Про права дитини”, ст. 2 Закону України „Про охорону дитинства”) [102, 71].

При виділенні кримінально-процесуального статусу особи, як окремого виду правового статусу, вказувалося², що він поширюється на всіх суб'єктів кримінального процесу. Як відносно відокремлене правове явище, його (кримінально-процесуальній статус особи) можна розглядати як родове поняття, що охоплює порівняно однорідне коло осіб. Відповідно, додаючи до родового поняття певні ознаки, отримуємо можливість виділити його видові прояви. Використавши „неповноліття” як характерну ознаку виду, у рамках кримінально-процесуального статусу особи відокремимо кримінально-процесуальні статуси: повнолітніх та неповнолітніх осіб. Останній буде відрізняти, а разом з тим об'єднувати усіх неповнолітніх у кримінальному процесі, їх особливе процесуальне становища, ця особливість, як підкреслив О.Х. Галімов, полягає зазвичай що можливість участі неповнолітніх у судочинстві в якості якого-небудь

¹ Так на те, що „неосудність” впливає на визначення правового статусу особи, вказала С.Л. Шаренко [273, с. 61].

² Див. с. 21–23 підрозділу 1.1.

суб'єкта визначається відповідно до психологічного, а не вікового критерію, а також у тому, що власні права вони реалізують за допомогою представників [38, с. 38]¹. Те, що неповнолітні у кримінальному процесі мають (принаймні повинні мати) специфічне становище, підтверджується аналізом як міжнародно-правових актів з питань прав дітей (Конвенція про права дитини, Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя відносно неповнолітніх (Пекінські правила)²), так і відповідних статей КК України, КПК України (Розділ XV КК, ст. 6, 7³, 9, 52, 69, 159, 168 КПК, Розділ 8 КПК). Зв'язок загального (кримінально-процесуального статусу особи) і спеціального (кримінально-процесуального статусу неповнолітньої особи) вказує на те, що спеціальний вид статусу містить у собі в певній частині (як основу) – загальний. Отже, будь-який неповнолітній, безвідносно до майбутньої ролі (індивідуальний кримінально-процесуальний статус), наділяється загально-процесуальними правами (наприклад, правом на недоторканність особи).

Але, з іншого боку, можна відзначити, що у процесуальному статусі неповнолітніх повинні бути враховані їх особливості і, безумовно, знайти своє закріплення у нормативному вигляді, як відповідні складові кримінально-процесуального статусу неповнолітньої особи. Тобто треба вести мову про те, що процесуальне становище таких осіб у кримінальному процесі повинно складатися із двох основних компонентів: загально процесуального та спеціально процесуального. Відносно першого компонента, то, як було зазначено вище, – це кримінально-процесуальний статус особи. Стосовно другого, вважаємо – це кримінально-процесуальний статус власно неповнолітньої особи, з притаманним саме йому змістом. Пояснимо таку позицію. Так, Конституція України у ст. 52 закріплює: „Діти є рівними у своїх правах (виділено нами. – *А.Г.*) незалежно від походження ...” [105]. Вважаємо, що це може розглядатися як узагальнена норма щодо наділення неповнолітніх „своїми правами”, саме тими, які б відповідали специфіці їх участі у правових відносинах та відображували особливості цих осіб.

¹ Хоча автор розглядає лише осіб віком до 14 років, наведене можна віднести і до неповнолітніх в цілому [38]

² Далі – Пекінські правила

Міжнародно-правові акти з питань прав дітей акцентують увагу не взагалі на загальновизнаних правах людини, а безпосередньо на правах неповнолітніх (безумовно, права цієї групи населення базуються на загальних правах людини). І через це існування поняття „права дітей” („права неповнолітніх”) повинно мати місце, у тому числі і шляхом законодавчого їх закріплення. Таку позицію підтримують, зокрема В.М. Трубніков та А.О. Яровий [249, с. 88]. Так, Н. Крестовська пропонує виділити окрему галузь права – ювенальне право. У ньому, на її думку, вже тепер можна окреслити межі окремих інститутів, а саме: інститут прав дитини; інститут гарантій дотримання прав дитини; інститут обов’язків дитини, інститут правопорушень та інститут юридичної відповідальності неповнолітніх [111, с. 100–104]. Відсутність всебічної юридичної регламентації, на наш погляд, є показником неухважності з боку держави до проблем дітей, з приводу чого В. Єрмаков зауважив, що це можна „кваліфікувати як невиконання окремих положень Всесвітньої декларації прав людини і Конвенції про права дитини” [66, с. 22]. Що стосується кримінально-процесуального статусу неповнолітніх, то ще раз наголосимо, що неповнолітні у кримінальному процесі, поряд із загально-процесуальними правами, обов’язками, повинні наділятися і спеціально-процесуальними правами, обов’язками.

Особливості реалізації кримінально-процесуального статусу неповнолітніх пов’язані із визначенням їх право- та дієздатності у кримінальному процесі. Відзначимо, що ми розглядаємо правосуб’єктність як право- та дієздатність узяті разом у їх взаємодії. Стосовно цих правових понять існує точка зору щодо можливого виділення декількох рівнів їх прояву. К.В. Гусаров, узагальнюючи позиції науковців з цього питання, вказує на можливість розрізнення загальної, галузевої та спеціальної правосуб’єктності [54, с. 57–58]. Зокрема, виділяють галузеву та індивідуальну право- та дієздатність такі вчені-процесуалісти, як: Б.А. Галкін, Л.Д. Кокорєв, І.Б. Пономарьов [39, с. 94; 91, с. 101; 200, с. 112]. Таке розрізнення правосуб’єктності цілком співвідноситься із триступеневою характеристикою правового статусу особи. Так, загальна правосуб’єктність пов’язана із конституційним статусом особи, галузева правосуб’єктність,

відповідно, із галузевим правовим статусом особи, а спеціальна (індивідуальна) співвідноситься з індивідуальним правовим статусом особи (статусом конкретного учасника), бо кожному виду правового статусу особи (як умова його існування та реалізації) кореспондує відповідний рівень право- та дієздатності. Вказавши на існування загальної тенденції щодо обмеження волі неповнолітніх у праві, слід підкреслити, що це здійснюється саме за допомогою таких правових засобів, як правоздатність та дієздатність. Можна вести мову про те, що за загальним правилом неповнолітні є обмеженими у своїй правосуб'єктності. По-перше, вони не можуть бути суб'єктами широкого спектра правових відносин (наприклад, державного управління, військової служби, виборчих відносин), а по-друге, у тих сферах, де вони виступають суб'єктами правових відносин, їх дієздатність обмежена законом [225; 264]. Якщо здійснити поділ неповнолітніх на ряд вікових груп (візьмемо за основу поділ, що є у КПК п.5 ч.1 ст.6, ч.4 ст.6, ст.7³, ст.9 КПК), та виділити, зокрема, дитину (вікова група до 11 років), малолітнього (вік від 11 до 14 років), власне неповнолітніх (у вузькому значенні цього слова – вік від 14 до 18), то хоча вони всі визнаються правоздатними, але їх дієздатність буде різнитися. Так, діти є майже повністю недієздатними, бо рівень їх розвитку не дозволяє вести мову про можливість особисто усвідомлювати, придбати та реалізовувати права і обов'язки. Малолітні, безумовно, є обмежено дієздатними. Неповнолітні від 14 до 18 років хоча і можуть реалізовувати, порівняно з малолітніми, більші за обсягом права та нести більше обов'язків, повністю дієздатними вони однаково не визнаються, про що йшлося у літературі [39, с. 97; 200, с. 112].

У наведеному простежується розглянуте вище обмеження щодо неповнолітніх, яке мало місце ще у римському праві. У такому разі, відносно правового статусу цих осіб зазначимо, що незважаючи на визнання їх правоздатними і формальне наділення майже всією сукупністю прав, можливість реалізації останніх, порівняно із повнолітніми, у неповнолітніх обмежена. Звідси, за аналогією із поняттям „обмежена правосуб'єктність”, можна вести мову про „обмежений правовий статус неповнолітньої особи”. Існуючи як загально-юридичне явище, це обмеження має свій прояв відносно більшості правових

можливостей, що пов'язані з цими особами. У кримінальному процесі участь неповнолітніх обумовлює залучення до провадження у справі законних представників та інших осіб, які б сприяли здійсненню ними своїх прав та виконанню обов'язків. Відмова неповнолітніх підозрюваного, обвинуваченого, підсудного від захисника не є обов'язковою для дізнавача, слідчого, що, зокрема, на думку Л.Д. Кокорева, вказує на обмеженість дієздатності такої особи [91, с. 104]. Л.Б. Зусь підкреслив, що обмеження правосуб'єктності неповнолітніх пов'язане з тим, що вони не здатні у повною мірою усвідомлено та цілеспрямовано здійснювати процесуальну діяльність у складних умовах кримінального судочинства, хоча у психічному відношенні є нормальними [75, с. 53]. В.Д. Адаменко слушно відзначив, що встановлення кримінальної відповідальності з 16 (14) років не свідчить про можливість визнання осіб такого віку процесуально-дієздатними. Як він зауважив: „... обов'язок особи нести кримінальну відповідальність ще не означає наявності у неї достатніх здібностей захищатися від обвинувачення та відстоювати свої інтереси” [2, с. 57]. З наведеними точками зору ми цілком згодні. Як уявляється, наведені обмеження стосуються реалізації неповнолітніми можливостей, котрі існують у рамках кримінально-процесуального статусу будь-якого учасника процесу, але дорослого (дієздатного).

Із загального кола неповнолітніх, що залучаються до кримінально-процесуальної діяльності, продовжуючи розпочате нами виділення (кримінально-процесуальний статус неповнолітньої особи), в межах галузевого (кримінально-процесуального) статусу особи можна виокремити кримінально-процесуальний статус неповнолітніх, які скоїли діяння, передбачене Особливою частиною Кримінального Кодексу України. У цілому і статус цієї групи неповнолітніх, враховуючи положення ч. 4 ст. 6, ст. 7³, ст. 9 КПК, може бути підданий більш дрібному поділу на кримінально-процесуальний статус неповнолітніх, які скоїли злочин, та кримінально-процесуальний статус неповнолітніх, які скоїли суспільно небезпечне діяння до досягнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність. Зважаючи на те, що найбільшу питому вагу серед цих двох підгруп неповнолітніх займають саме ті, що входять до першої групи (у 2002 р.

скоїли злочин 32335 особи), а дослідження питань щодо кримінально-процесуального статусу неповнолітніх другої підгрупи (у 2002 р. скоїли суспільно-небезпечні діяння 2417 осіб) пов'язано із розв'язанням ряду проблем, що будуть розглянуті нижче, основну увагу буде приділено висвітленню особливостей формування та закріплення у кримінальному процесі України кримінально-процесуального статусу неповнолітніх, які скоїли злочин.

В історичному аспекті можна відзначити, що правова захищеність неповнолітніх, що вчинили неправомірне діяння, у кримінальному процесі багатьох держав протягом тривалого часу була майже відсутня [265; 112]. Як підкреслила Е.Б. Мельникова, античний світ та середньовіччя головну увагу приділяли вирішенню питань про покарання дітей та підлітків, а процесуальний статус цих осіб став цікавити юристів значно пізніше [150, с. 29]. Історично в праві, поступово змінюючи один одного, діяв ряд принципів щодо залучення неповнолітніх до кримінального судочинства і застосування покарання. Ще раз підкреслимо, що ці принципи перш за все стосувалося до визнання неповнолітніх суб'єктами злочину і, відповідно, давали змогу залучити їх до кримінально-процесуальної діяльності. Перший принцип – прощення, виправдане неповноліттям, був закріплений зокрема, у Законі XII таблиць. В його основу покладено вчення про дієздатність особи, де за римським правом особи віком до 10 років не визнавались деліктоспроможними, адже огляду на свій вік не могли розуміти характеру злочинного акту, а тому і не підлягали застосуванню покарання, а отже, і не залучалися до кримінального процесу. Цей принцип діяв упродовж тривалого часу в країнах, що сприйняли римське право [150, с. 29]. Наприклад, на його закріплення у законодавстві Німеччини („Кароліна” 1532 р.) вказує О.О. Левендаренко [127, с. 194]. У наш час особи віком до 11 років не розглядаються як такі, що здатні до власних дій і їх цілком виправдано можна вважати повністю недієздатними. У кримінальному процесі України їх участь має виключний характер (п.5 ч.1 ст.6, ч.4 ст. 7³ КПК), така тенденція простежується і у проекті нового КПК (ч. 3 ст. 166 проекту Кримінально-процесуального кодексу України¹). Другий принцип передбачав можливість

¹ Далі – ПКПК

запровадження винятків із принципу прощення, виправданого неповноліттям, та застосування до неповнолітніх навіть смертної кари. Це принцип ґрунтувався на постулаті, що „злий намір поповнює недолік віку” [127, с. 195]. Так, він, зокрема, знайшов відображення у ст. CLXIV Кароліни, де вказано, що коли, у випадку скоєння особою у віці, що наближається до 14 років, крадіжки, є обтяжуючі обставини та вони настільки небезпечні, що злісність може поповнювати недолік віку, то суд і шефени повинні запросити поради, необхідно чи ні піддати малолітнього крадія майновим, тілесним покаранням або смертній карі [262, с. 301]. У наш час проявом цього принципу можна вважати ч.2 ст. 22 КК України. Інакше кажучи принцип розширює коло неповнолітніх, що скоїли злочин, та дозволяє залучити їх як суб’єктів кримінального процесу на загальних підставах. Вкажемо, що розглянуті принципи не запроваджували ні особливого порядку розгляду справ неповнолітніх, ні яких-небудь правових гарантій для них. Наступний принцип – це принцип розуміння. На відміну від двох попередніх він більшою мірою мав охоронний характер і суттєво впливав на все кримінальне провадження [150, с. 123–125]. В його основу покладено урахування недостатнього рівня психофізіологічного розвитку неповнолітніх, але вже тих, хто, як правило, досяг віку кримінальної відповідальності. Е.Б. Мельникова наголошує, що цей принцип акцентував увагу на розумінні, усвідомленні неповнолітнім скоєного та його наслідків, що і розглядалося судом як підстава кримінальної відповідальності (розумів – підлягає кримінальній відповідальності). Так, І.Я. Фойницький відзначав, що при визначенні чи діяв неповнолітній з розумінням чи без, увага повинна звертатись на ступінь розумового та морального розвитку такого обвинуваченого та на усвідомлення ним злочинності вчиненого, а також на причини, що призвели його до вчинення злочину [259, с. 505]. Застосування цього принципу обумовило поділ провадження у справі на дві взаємопов’язані частини. Перша – провадження про розуміння, яке, наприклад, за Статутом Кримінального Судочинства Російської Імперії (ст. 356¹⁻⁶) було обов’язковим у будь-якій справі неповнолітніх віком від 10 до 17 років, а друга – власне судове провадження про винність особи та її покарання [259, с. 504 –505]. Можна вважати, що саме цей принцип сприяв запровадженню диференціації при

провадженні у справах про злочини неповнолітніх. Але його центральним моментом, як і у двох попередніх, було питання про можливість кримінальної відповідальності неповнолітніх. Ці особи хоча і розглядалися як специфічні суб'єкти кримінального права, але у разі визнання такими, що діяли із розумінням, залучалися до провадження у кримінальній справі саме на загальних підставах, з урахуванням ряду особливостей провадження (закритий судовий розгляд, обов'язковість призначення захисника, залучення батьків, можливість видалення неповнолітнього із залу суду) [259, с. 506]. Тобто в цілому, забезпечуючи можливість непритягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності, вводячи низку правових гарантій, цей принцип все-таки не закріплював їх процесуального становища як особливих суб'єктів кримінального процесу.

Останнім принципом, що застосовувався відносно неповнолітніх, був принцип виховуємості, який істотним чином позначився як на концепції застосування покарання, так і на процесі вирішення питання про його застосування. Він базується на двох ідея, по-перше, підлітки за рівнем свого розвитку не здатні в повній мірі усвідомлювати свої вчинки, щоб відповідати за це в повній мірі, по-друге, вони ще піддаються впливу та їх можна перевиховувати [281, с. 37]. Взагалі, як підкреслила Е.Б. Мельникова, цей принцип, що покладений в основу ювенальної юстиції, виник під час створення судів у справах неповнолітніх [150, с. 129]. Зміст його полягає в тому, що до неповнолітніх, з огляду на їх особисту специфіку, повинні застосовуватися заходи не кримінального покарання, а переважно виховного впливу. Це і обумовлює запровадження інституту примусових заходів виховного характеру із заснуванням відповідного виду провадження у межах кримінального процесу. Тут знов-таки має місце виключно зміна правового режиму провадження (безумовно, вона більшою мірою сприяє захисту неповнолітніх, відмежовуючи їх від негативних наслідків кримінальної репресії). Але, як видається, неповнолітній усе ж таки є пасивним одержувачем впливу з боку відповідних органів, йому не відводиться активна роль у цьому процесі. Тому можна вести мову про те, що неповнолітні, незважаючи на суттєву зміну характеру процесуальної діяльності, не отримують відповідної

правової регламентації свого процесуального статусу або, якщо це і має місце, то на загальних, вироблених кримінально-процесуальним правом положеннях щодо осіб, які вчинили злочин. Підсумовуючи викладене, зауважимо, що у праві поступово набула визнання важливість особливого підходу до вирішення питань покарання неповнолітніх та їх судового захисту. Це починалося із часткового виведення найменших вікових груп цих осіб з під карального меча держави (прощення, виправдане неповноліттям), через встановлення можливості неповнолітнім усвідомлювати протиправність своїх дій (принцип розуміння), до майже повної заміни самої парадигми впливу на тих неповнолітніх, які порушили закон (принцип виховуємості). Так, І.Я. Фойницькій, як на етапи визнання цього, вказував: реформа у застосованні покарання щодо неповнолітніх (виведення їх із загальних пенітенціарних установ) – зміна самої сутності покарання, виховання замість відплати – відокремлення неповнолітніх від дорослих ще на судовому провадженні – визнання непристосованості процедури провадження у загальному суді для неповнолітніх (з огляду на пріоритетність попереджувального впливу на неповнолітніх) – і, як наслідок цього, необхідність реформи самого суду, створення особливих судів для неповнолітніх із особливою процедурою, пристосованою саме для неповнолітніх [259, с. 507].

У літературі прямо підкреслюється, що ці положення є великим здобутком людства, перемогою гуманістичних ідей, від яких не можна відмовлятися [150, с. 139]. Основним напрямком у реалізації вказаних моментів стала зміна процесуальної форми при провадженні у справах про злочини неповнолітніх. У кримінальному та кримінально-процесуальному праві домінує концепція, котра, як слушно відзначила Е.Б. Мельникова, мала місце ще в римському праві – це доктрина держави-батька (*parens patriae*), де держава визнається головним піклувальником дитини [150, с. 29]. Відповідно, вона і вживає необхідних заходів соціального, економічного, правового характеру, що сприяють розвитку та захисту неповнолітніх. Так, ст. 2 Закону України „Про охорону дитинства” визначає, що завданням законодавства про охорону дитинства є розширення соціально-правових гарантій дітей, забезпечення фізичного, інтелектуального, культурного розвитку

молодого покоління, створення соціально-економічних і правових інститутів з метою захисту прав та законних інтересів дитини в Україні [71]. Але, піклуючись про тих, хто неспроможний сам турбуватися про себе, держава не здійснювала відповідного закріплення власне правового статусу неповнолітніх, у тому числі в кримінальному процесі. Таке становище в кінцевому результаті призвело до того, що неповнолітні, які скоїли злочин, у межах кримінального процесу, починаючи з давніх часів, в епоху середньовіччя і в більшості випадків у наш час, прирівнюються у своєму кримінально-процесуальному статусі до дорослих суб'єктів¹. На це цілком слушно вказують вчені, що досліджують питання кримінального та кримінально-процесуального забезпечення контролю над злочинністю неповнолітніх [38, с. 36; 127, с.196; 150, с. 33]. Це не могло не позначитися на правовому захисті неповнолітніх, бо внаслідок, бо в силу своєї вікової специфіки вони не спроможні, в більшості випадків, самостійно реалізовувати можливості кримінально-процесуального статусу, який не відповідає їх особливостям. Вести мову про повний збіг статусів не можна, оскільки частина прав і обов'язків або не можуть належати, або реалізовані неповнолітніми. Тому, відмічаємо наявне обмеження процесуальних можливостей при наділенні неповнолітнього процесуальним становищем, що відповідає особі повнолітнього, наприклад, обвинуваченого. Охоронний режим щодо неповнолітніх знаходить свій прояв не в формуванні процесуального статусу неповнолітнього, а в конструюванні особливого порядку розслідування справ про злочини неповнолітніх (диференціація процесуальної форми).

Підсумовуючи викладене щодо формування і закріплення у кримінально-процесуальному праві України правового статусу неповнолітніх, які скоїли злочин, відзначимо нижченаведене.

Кримінально-процесуальний статус неповнолітніх, які скоїли злочин, повністю збігається із статусом дорослої особи (повнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, підсудного) і знаходить своє відображення у відповідних статтях

¹ На те, що юридичне закріплення прав і обов'язків підозрюваних, обвинувачених, які є неповнолітніми, не відрізняється від таких саме суб'єктів, але дорослих, вказали 70,5 % співробітників КМЧН та 7,4 % слідчих, що були опитані.

КПК України, що закріплюють зміст елементів статусу цих суб'єктів кримінального процесу (зокрема, ст. 43¹, 43, 135, 142, 148, 151, 263, ч. 1 ст. 272 КПК України та ряд ін.). Але, враховуючи специфіку загального впливу неповноліття, як юридичного факту-стану, неповнолітні у кримінальному процесі взагалі і неповнолітні, що скоїли злочин зокрема, у порівнянні з повнолітніми учасниками кримінально-процесуальної діяльності, як загальне правило, фактично обмежені у своїй правосуб'єктності (право- та дієздатності). Компенсація існуючих обмежень здійснюється завдяки участі додаткових суб'єктів (аналог римського кураторства) – захисника та законного представника, а також завдяки запровадженню додаткових гарантій захисту їх прав і законних інтересів з боку держави (особливості розслідування кримінальних справ про злочини неповнолітніх). Узяті разом вони, ґрунтуючись на принципах правового протекціонізму, позитивної дискримінації, соціальної насиченості, державної опіки відносно дитини, виступають як прояв охоронного режиму щодо неповнолітніх [111, с. 102; 150, с. 15–16] та доповнюють обмеженість їх кримінально-процесуального статусу. Звідси випливає, що неповнолітні, які скоїли злочин, у кримінальному процесі України наділені обмеженим кримінально-процесуальним статусом. Враховуючи нерозривний діалектичний зв'язок обмеження-компенсації (як правовий наслідок впливу неповноліття), можна вести мову про кримінально-процесуальний статус-комплекс неповнолітніх, що скоїли злочин. В цілому зазначимо, що це є результатом того, що у кримінально-процесуальному праві України не визначенні на законодавчому рівні питання кримінально-процесуальної правосуб'єктності суб'єктів процесу (наприклад, це мало місце у Модельному Кодексі країн СНД) [160]. Визнання повної чи обмеженої дієздатності неповнолітніх суттєво вплине на зміст елементів їх процесуального становища та взаємовідносини із захисником і законним представником.

Беручи до уваги ряд попередніх висновків стосовно перспективи розвитку кримінального процесу, відзначимо, що теоретична модель кримінально-процесуального статусу неповнолітніх, що скоїли злочин, повинна врахувати:

- особливості прояву психофізіологічного рівня розвитку неповнолітніх відносно їх участі у кримінально-процесуальній діяльності;
- правові наслідки, з одного боку пов'язані з існуючими правовими обмеженнями, а з другого – зі встановленням додаткових юридичних засобів захисту прав і законних інтересів таких осіб;
- існування зв'язку „загальне – спеціальне” у тому сенсі, що неповнолітні у кримінальному процесі, поряд із загально-процесуальними правами, обов'язками (як суб'єкти кримінального процесу), повинні наділятися і спеціально-процесуальними правами, обов'язками (саме неповнолітніх як суб'єктів кримінального процесу).

Основу будови кримінально-процесуального статусу неповнолітніх, які скоїли злочин, становитиме відповідний кримінально-процесуальний статус особи дорослого підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, виходячи з єдності природи участі у кримінальному процесі (мається на увазі, як галузевий кримінально-процесуальний статус особи взагалі, так і інституціональний кримінально-процесуальний статус), з відповідною його адаптацією до психофізіологічних особливостей неповнолітнього¹. Тому процесуальний статус неповнолітнього, що скоїв злочин, повинен являти собою змінений кримінально-процесуальний статус звичайного (повнолітнього) підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, який відповідає можливостям його сприйняття, усвідомлення (на інформаційному рівні), реалізації саме неповнолітнім, і відповідно, включати не тільки загально відомі процесуальні права та обов'язки, а й виключно – спеціальні (скажімо так: спеціальні-неповнолітні).

Висновки до розділу

¹ На можливість наділення неповнолітніх підозрюваного, обвинуваченого процесуальними правами, що адаптовані до їх психофізіологічних особливостей, вказали 58,8 % співробітників КМСН і 19 % слідчих, що були опитані. Негативне відношення до цієї можливості 81 % слідчих, на нашу думку, пояснюється тим, що вони, як основні суб'єкти розслідування справ про злочини неповнолітніх, не сприймають нововведень, які ускладняють виконання ними своїх обов'язків або спричинять їх розширення.

Правовим статусом наділяється кожна особа у тому числі і неповнолітні, що і дає можливість характеризувати їх як суб'єктів права. Визначення змісту кримінально-процесуального статусу особи здійснюється з урахуванням: зв'язку особи зі злочином, правовою природою участі у справі, характером правовідносин, її особливостями. Можливість виділення статусних угруповань суб'єктів кримінального процесу забезпечує загальний підхід щодо врегулювання їх становища. Увагу потребує взаємна узгодженість статусів учасників процесу.

Неповноліття особи має такі правові наслідки: встановлення правових обмежень щодо неї; запровадження додаткових юридичних засобів захисту її прав та законних інтересів. Існування цих особливостей передбачає їх обов'язкове законодавче урахування при формуванні правового статусу неповнолітнього у тому сенсі, що неповнолітні у кримінальному процесі, поряд із загально-процесуальними правами, обов'язками (як суб'єкти кримінального процесу), повинні наділятися і спеціально-процесуальними правами, обов'язками (саме неповнолітніх як суб'єктів кримінального процесу). Це стосується не тільки тих з них, хто скоїв злочин, а й взагалі усіх осіб віком до вісімнадцяти років, що залучені до провадження у кримінальній справі.

З'ясувавши ці основні моменти є можливість застосувати їх безпосередньо при розгляді кримінально-процесуальних статусів неповнолітніх підозрюваного, обвинуваченого та підсудного.

РОЗДІЛ 2

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС НЕПОВНОЛІТНІХ, ЯКІ СКОЇЛИ ЗЛОЧИН

2.1. Кримінально-процесуальний статус неповнолітнього підозрюваного

Невід'ємною складовою кримінального процесу є відповідні фізичні і юридичні особи. Усі вони, беручи участь у кримінально-процесуальних правовідносинах, виступають його суб'єктами. У кримінально-процесуальній науці провадиться їх класифікація, яка ґрунтується, як підкреслено В.Г. Даєвим, на розрізненні суб'єктів за їх процесуальним становищем, виконанні ними різних кримінально-процесуальних функцій і завдань [227, с.88]. Наведені ознаки виступають критеріями розподілу осіб по певних групах. У рамках дослідження немає потреби детального висвітлення точок зору на проблему класифікації суб'єктів кримінального судочинства, нам достатньо висновків таких авторитетного вченого, як Ю.М. Грошевой, згідно з думкою якого однією з основних груп є учасники процесу [116, с.80]. Тим більше, що у ст. 32 КПК України дається частковий їх перелік. В свою чергу, за критерієм причетності особи до злочину, всіх основних суб'єктів процесу можна поділити на дрібніші групи. Перша – підозрюваний, обвинувачений, підсудний, засуджений, відповідно, друга – потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач, і третя група – особи, які відстоюють інтереси тих, хто входить до складу першої та другої груп. Серед зазначених осіб нас цікавлять ті, яких віднесено до першої групи. Зокрема, дослідження в цьому підрозділі буде спрямоване на з'ясування кримінально-процесуального статусу неповнолітнього підозрюваного. Але без виявлення

сутності та підстав появи підозрюваного взагалі, це питання розкрити просто неможливо.

Діючий КПК України у ст. 43¹ КПК України вказує, що підозрюваним визнається:

- особа, затримана по підозрінню у вчиненні злочину;
- особа, до якої застосовано запобіжний захід до винесення постанови про притягнення її як обвинувачуваного.

Процесуальними актами при цьому виступають: протокол затримання (ст. 106 КПК України) чи постанова про застосування запобіжного заходу (ст. 165¹ КПК України). Зауважимо, що змінами, внесеними до ст. 149 КПК України, затримання особи визначається як тимчасовий запобіжний захід, тому можна констатувати, що підозрюваний у кримінальному процесі України – це особа, до якої застосовано запобіжний захід до винесення постанови про притягнення її як обвинуваченого. Звідси, положення ч.1 ст.43¹ КПК України повинні бути відповідним чином урегульовані, на чому слушно наголошує В.В. Вапнярчук [174, с.21]. Отже, неповнолітній підозрюваний – це особа віком до вісімнадцяти років, до якої, у зв'язку із провадженням у кримінальній справі, застосовано запобіжний захід до винесення постанови про притягнення як обвинуваченого.

Щодо підозрюваного в літературі висловлювалися різні точки зору, докладний аналіз яких міститься, зокрема, у роботах С.П. Бекешка, Е. Боровського, Б.А. Денєжкіна, Т.Н. Добровольської, Л.М. Карнесвої, Н.Н. Короткого, В.В. Котровського, Е.А. Матвієнка, Г.М. Мінковського, О.Р. Михайленка, Г.О. Омельченко, Н.Ш. Сафіна, В.А. Стремовського, О.О. Чувільова, В.М. Шпілева. Окремим питанням участі цього суб'єкта у кримінально-процесуальній діяльності присвячено наукові праці таких вчених-процесуалістів, як: Н.А. Білий, А.А. Непреєнко, А.В. Солтанович, Ю.П. Янович [18; 168; 228; 284]. Наведене свідчить про те, що питання, які стосуються підозрюваного, не одержали ще повного свого вирішення ні в теорії кримінального процесу, ні в рамках його законодавчого закріплення. На це інколи прямо вказується при висвітленні

проблеми процесуального статусу цього учасника кримінально процесуальної діяльності [18; 206]. Основну увагу науковці приділяють розширенню підстав залучення особи як підозрюваного. наводяться різні доводи такої необхідності: відсутність вказівки в законі про те, “як кого допитувати і залучати до участі в інших слідчих діях особу, підозрювану у вчиненні злочину, у зв'язку з наявними у справі даними, недостатніми для пред'явлення обвинувачення, якщо ця особа не затримана і немає підстав для застосовування до неї запобіжного заходу” [270, с. 11]; обмеження “кола дій, виконання яких призводить до появи в процесі підозрюваних” [18, с.25]; недостатня “чіткість та ясність в вирішенні питання про появу підозрюваного в кримінальному процесі ” [59, с. 11]; оскільки “не гарантують захист прав і законних інтересів особи положення ... що пов'язані з обов'язковим порядком визнання особи підозрюваним із застосуванням заходів примусового характеру” [60, с. 54]. З цим можна погодитися. Так, А. Давлетов та С. Ветчимов, стосовно затримання (як однієї з підстав залучення особи як підозрюваного) висловлювалися думки про те, що має місце незмінність підходу законодавця до цього примусового заходу упродовж останніх сорока років, і те, що в цій статті¹ знайшов відображення той рівень прав та свобод особи, який існував у колишньому СРСР наприкінці 50-х років [56, с. 12; 73, с. 89].

Закріплені в чинному КПК України положення, що визначають момент появи підозрюваного в кримінальному процесі, не відповідають вимогам часу. До того ж, що стосується неповнолітніх, згідно зі ст. 434 КПК України, затримання, а також застосування такого запобіжного заходу, як взяття під варту, застосовуються до них у виключних випадках, коли це викликано тяжкістю злочину. А це, як вважаємо, певним чином звужує підстави для надання неповнолітньому статусу підозрюваного, хоча і має на меті додатковий захист такої особи. Тобто за злочини, які не є тяжкими або особливо тяжкими, чи за які передбачено покарання, не пов'язане з позбавленням волі, до неповнолітніх можна застосовувати лише інші запобіжні заходи, передбачені ст. 149, 436 КПК України, але це за наявності умов,

¹ Мається на увазі стаття, що регламентувала затримання особи у колишньому Кримінально-процесуальному кодексі РСФСР, котра майже в такій же редакції існує у КПК України

передбачених у ст. 148, 150 КПК України. У разі їх відсутності можливе застосування передбаченого ч. 3 ст. 148 зобов'язання про явку, що суперечить ст. 43¹ КПК України. За таких умов маємо ситуацію, коли особа, беручи участь у кримінальному процесі, не отримує відповідного процесуального статусу. Тому і виникає потреба в більш чіткому врегулюванні процесуального статусу підозрюваного. Ми вже підкреслювалося, що своєчасне надання особі відповідного процесуального статусу дає їй можливість повніше захистити свої права і законні інтереси, а що стосується неповнолітніх у кримінальному судочинстві, то це має особливе значення. Далі зосередимо увагу лише на деяких дискусійних питаннях стосовно участі підозрюваного у кримінальному процесі.

Відносно підозрюваного в літературі вказувалося на його необов'язковий, тимчасовий характер, що дало таким правознавцям, як Г.Р. Гольст, А. Разник і А. Рябін, привід для заперечення наявності цього суб'єкта [209, с. 31–33; 47, с. 77–78; 221, с. 60]. Інші процесуалісти, наприклад, С.П. Бекешко, Т.Н. Добровольська, В.З. Лукашевич, Є.А. Матвієнко, В.А. Стремовський, заперечуючи вищезгаданим авторам, цілком слушно відзначали, що такий проміжний суб'єкт між виявленою особою, яка скоїла злочин, і обвинуваченим – підозрюваний, повинен існувати в кримінальному судочинстві [18, с. 15–16; 62, с. 93; 134, с. 129; 234, с. 89–90]. О.О. Чувільов наголошував, що розслідування – це пізнавальна діяльність із багатьма невідомими, де одним з них виступає виявлення особи, що вчинила злочин, і доведення її винності [270, с. 5]. Причетність особи до злочину, як правило, вбачається і встановлюється не відразу, і з моменту порушення кримінальної справи до появи в ній достатніх доказів, що вказують на вчинення злочину певною особою, проходить деякий час. До розслідування кримінальної справи залучаються особи, відносно яких є інформація (фактичні данні) щодо їх причетності до скоєного злочину. Притягти їх як обвинувачених не можна, за відсутності підстав, що містить ст. 131 КПК України. Виходом із цієї ситуації, як цілком слушно зазначає законодавець (ст. 43¹ КПК України), є введення до числа учасників кримінально-процесуальної діяльності підозрюваного, із наданням йому необхідного процесуального статусу, оскільки, саме такому становищу

(причетність до вчинення злочину) має відповідати визначений комплекс прав і обов'язків цього суб'єкта.

Серед вчених не склалося єдиної думки щодо питання, пов'язаного із характером участі цього суб'єкта у кримінальному процесі. Так, М.М. Короткий зазначав, що підозрюваного слід визнати обов'язковим учасником процесу [109, с.27]. А.Е. Боровський же підкреслював: "Притягнення особи у справі як підозрюваного є одним із етапів у процесі розслідування справи на шляху до встановлення осіб, винних у вчиненні злочину" [26, с.33]. Але більшість процесуалістів цілком виправдано дотримуються протилежної думки, серед них – Т.М. Добровольська, Г. Мінковський, В.М. Шпілев, В.А. Стремовський, В.З. Лукашевич, Р.Д. Рахунов [62, с. 93; 61, с. 30; 278, с. 88; 234, с. 105; 134, с. 120; 210, с. 207]. Ці науковці відзначають необов'язковість, епізодичність участі підозрюваного при розслідуванні справи. Додамо до цього ще виключність та тимчасовість. Зокрема, до такого висновку приводить аналіз статей 2, 4, 5, 6, 7¹, 98, 106, 131, 148 КПК України та ст. 29 Конституції України. Вірно зазначено В.А. Стремовським, що фігурою, якій приділяється найбільша увага та яка кожного разу знаходиться у центрі кримінального процесу, є обвинувачений [234, с. 113]. Вважаємо, що випадки залучення особи як підозрюваного повинні бути обмежені і у жодному разі не мати характер правила, і це обов'язково необхідно закріпити в новому КПК України¹.

Щодо підстав появи особи як підозрюваного, а відповідно і відображення його сутності, висловлювалися різні точки зору. Так, Л.М. Карнеєва зазначала, що підозрюваний з'являється при наявності даних, які дають підставу підозрювати особу у вчиненні злочину [80, с. 35]. Відносно цього положення мала місце цілком обґрунтована критика відносно того, що в цьому разі не провадиться чітке розмежування між загальноновживаним і процесуальним значенням термінів „підозрюваний” та “підозра”. На це звертали увагу Н.Ш. Сафін, В.А. Стремовський, О.О. Чувільов [223, с. 27–28; 234, с.104; 270, с. 5–6].

¹За результатом опитування неповнолітніх засуджених 63,3 % вказали на те, що до них було застосовано затримання.

М.С. Строгович прямо вказував: „Казати, що підозрюваний – це особа, яка підозрюється у скоєнні злочину, значить допустити явну тавтологію і по суті нічого не сказати” [235, с. 33]. С.П. Бекешко та Е.А. Матвієнко відзначали, що підозра слідчого щодо скоєння злочину певною особою, сама по собі, не свідчить про наявність у справі підозрюваного [18, с. 22]. М.М. Короткий відмітив, що для появи підозрюваного, як суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності, потрібен визначений в законі порядок залучення особи як підозрюваного [109, с. 23]. Цю думку висловлювали М.С. Строгович, Р.Д. Рахунов та інші автори. М.С. Строгович, зокрема, зазначав, що підозрюваним визнається особа, щодо якої застосовані заходи у вигляді затримання або запобіжного заходу до пред'явлення обвинувачення, і наголошував: „Ні в яких інших випадках особа не може бути поставлена у становище підозрюваного ...” [235, с. 37]. Ця точка зору вчених-процесуалістів відображає положення, яке відповідає “букві закону” (ч.1 ст. 43¹ КПК України).

Зауважимо, що підхід з акцентуванням уваги лише на юридичних актах з певним ігноруванням наявності та ролі фактичних даних, теж не може вважатися як вирішення питання про появу процесуальної фігури підозрюваного. До того ж наявність у літературі рекомендацій багатьох авторів відносно вдосконалення питання про залучення особи як підозрюваного, свідчить, принаймні, про не зовсім повне відображення ч.1 ст.43¹ КПК України вимог часу, беручи також до уваги варіанти вирішення питання про підозрюваного у проекті нового КПК України, не кажучи вже про відповідність цих положень Конституції України [45, с. 22–23]. Аналіз існуючих точок зору приводить до висновку, що доцільним є органічне поєднання двох вищенаведених підходів. Тобто поява підозрюваного, як наголошував Н.Ш. Сафін, має дві нерозривні складові – фактичну та юридичну [223, с. 28]. Перша – наявність відомостей про можливу участь особи у злочині. Так, В.М. Шпілев зауважував, що підозрюваним називається особа не тому, що вона “просто” затримана або відносно неї обрано запобіжний захід, а тому, що до застосування цих заходів процесуального примусу на неї впала підозра у вчиненні злочину [278, с. 90]. Друга складова – закріплення за допомогою процесуальних

засобів факту визнання особи учасником кримінально-процесуальної діяльності. В.А. Стремовський писав: "...питання про підозрюваного, як про учасника попереднього слідства, виникає не в момент формування у слідчого підозри по відношенню до певної особи, а тоді, коли свою підозру слідчий висловить у процесуальному документі або у відповідній слідчій дії ..." [234, с. 98]. Поява підозрюваного пов'язується з прийняттям особою, яка веде справу, відповідного рішення. Тобто при цьому має місце застосування як принципу достатності доказів (фактична підстава), так і виконання вимог процесуальної форми щодо прийняття рішення (юридична підстава). А.Е. Боровський, даючи визначення підозрюваного, зазначав: „Підозрюваним ... є особа, яку слідчий або орган дізнання ... на підставі зібраних доказів, що вказують на цю особу, як на можливо таку, що скоїла злочин, але яких ще недостатньо для пред'явлення обвинувачення, у встановленому законом порядку визнає підозрюваним, до якого у зв'язку з цим застосовані заходи процесуального примусу ..." [26, с. 34].

Характеризуючи принцип достатності доказів, А. Давлетов та С. Ветчимов підкреслили, що його покладено законодавцем в основу прийняття процесуальних рішень, і це себе виправдовує, забезпечуючи права і законні інтереси сторін – громадян і органів розслідування [56, с. 13]. В.І. Маринів наголошує, що доцільність застосування будь-якого заходу примусу має впливати із сукупності доказів, бути обґрунтованою [140, с. 10]. Приєднаємося до точки зору авторів наукової праці „Принцип презумпції невинуватості та його реалізація в досудовому кримінальному процесі” стосовно того, що визнання особи підозрюваним являє собою процесуальне рішення, яке, знаходячись в ряду інших, повинно мати схожу з ними структуру та відповідати усім вимогам, які до них висуваються [50, с. 61]. Тому погодимося з А.Е. Боровським, О.В. Гриненком, Г.К. Кожевниковим, С.Ф. Шуміліним, М. Никоненком, М.М. Коротким відносно того, що підозрюваним визнається, у встановленому законом порядку, особа на підставі достатньої сукупності даних, які вказують на скоєння нею злочину, але недостатніх для пред'явлення обвинувачення. Притягнення підозрюваного, як слушно відзначали Н.А. Білий, Г.О. Омельченко, А.В. Солтанович та Ю.П. Янович,

повинно оформлятися у вигляді постанови, тобто відповідно до вимог ст. 130 КПК України [18, с. 13; 181, с. 27; 228, с. 13; 284, с.1]. Причому, з метою підвищення захисту прав осіб цієї категорії, доцільно передбачити такий же порядок, як і при притягненні особи як обвинуваченого (гл. 12 КПК України). Зауважимо, що до даних як основи підозри та прийняття вказаних рішень (ст. 106, 148 КПК України) пред'являються певні вимоги. По-перше, вони мають бути доказами (ч. 1 та 2 ст. 65 КПК України). Н.Ш. Сафін прямо вказував на необхідність володіння особою, яка веде справу, викривальними доказами, хоча і недостатніми для пред'явлення обвинувачення (фактична підстава) [223, с. 28]. По-друге, це повинна бути достатня їхня сукупність, на підставі якої обґрунтовано можна зробити висновок про причетність тієї чи іншої особи до вчиненого злочину. Н.А. Козловський цілком вірно зазначав, що характерною рисою такого висновку буде те, що він має імовірний характер, що і відрізнятиме його від висновку, зробленого при прийнятті рішення про притягнення особи як обвинуваченого [89, с. 57].

Можуть заперечити, що, по-перше, імовірність у кримінальному процесі неприйнятна, тим більше при вирішенні питань, пов'язаних із притягненням особи до розслідування у кримінальній справі, по-друге, вона істотно впливатиме на обґрунтованість і законність прийнятих рішень, і, по-третє, наявність імовірного зв'язку того чи іншого доказу з обставинами, що встановлюються, не дає можливості прийти до достовірних висновків у справі. Із цього приводу В.А. Серов зауважував, що в рамках кримінально-процесуальної діяльності імовірність має відповідне значення як засіб пізнання [224; с. 88–91]. Це підтверджується аналізом ч. 2 ст.94 КПК України, ст.ст. 177, 187 КПК України. Застереження стосуються того, що вона може використовуватися в обмеженому обсязі головним чином лише на стадії порушення кримінальної справи чи досудового розслідування і повинна мати тенденцію до переходу у вірогідність.

Підсумовуючи викладене стосовно підозрюваного, відзначимо спільне для більшості розглянутих точок зору: він розглядається як необов'язковий і тимчасовий суб'єкт кримінального процесу; прямо чи побічно підкреслюється ймовірна, можлива причетність цієї особи до події злочину, а також наявність у

справі відповідних доказів, що вказують на особу як на причетну до вчинення злочину, але недостатніх для виконання положень ст. 131 КПК України; більшість авторів відображають процесуальні моменти залучення особи як підозрюваного в кримінальний процес, але при цьому досить сильно розходяться у своїх думках із цього приводу; поява підозрюваного також витікає з необхідності виконання завдань, закріплених у статтях 2 та 4 КПК України, а саме – виявлення осіб, які вчинили злочин. У зв'язку з цим існує нагальна потреба у залученні особи до провадження у справі для з'ясування її причетності до скоєного злочину та вирішення питання про притягнення як обвинуваченого; необхідність наділення особи процесуальним статусом, відповідним до її ролі та призначення у кримінальному процесі.

Спираючись на підтримані нами точки зору стосовно підозрюваного, наведемо власне визначення цього суб'єкта кримінального процесу: підозрюваний – це епізодичний, тимчасовий суб'єкт кримінального процесу, яким у встановленому законом порядку визнається особа на підставі фактичних даних, що вказують на її ймовірну причетність до скоєного злочину, для вирішення питання про можливість притягнення її як обвинуваченого або спростування існуючої підозри.

Що стосується питання залучення неповнолітніх як підозрюваних у кримінальній справі, то їхнє процесуальне становище буде базуватися на визначеному в законі загальному процесуальному статусі підозрюваного (повнолітнього). Але при цьому необхідно враховувати як особливості процесуального характеру, пов'язані з участю неповнолітніх у кримінально-процесуальній діяльності, що певною мірою відображені у гл. 36 КПК України „Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх”, так і особливості психофізіологічного та соціального розвитку таких осіб, на значення яких вказували В.В. Леоненко, К.І. Дяченко, Н.В. Шость, В.А. Рибальська [130, с. 32; 65, с. 5; 220, с. 8]. Маємо на увазі те, що процесуальний статус неповнолітнього підозрюваного повинен відрізнятися від статусу повнолітнього підозрюваного завдяки розширенню змісту елементів статусу, що його утворюють.

Відзначимо думку, висловлену О.В. Гриненком, Г.К. Кожевніковим та С.Ф. Шуміліним, які цілком обґрунтовано стверджують відносно порівняльної характеристики процесуальних статусів підозрюваного і обвинуваченого, що можна вести мову і про рівність їх прав [50, с. 61]. Цей висновок підтверджується як аналізом ст. 43¹ та ст. 43 КПК України, так і висловленими в літературі поглядами вчених (наприклад, Л. Карнеєвої, Б.А. Денежкіна, О.Р. Михайленка, Р.Д. Рахунова [80, с. 36; 60, с. 52; 210, с. 205]). Враховуючи це, відносно неповнолітнього підозрюваного доцільно розглянути питання набуття ним кримінально-процесуального статусу підозрюваного, а зміст правового положення, враховуючи вище наведену вказівку, розглянути вже у рамках дослідження кримінально-процесуального статусу неповнолітнього обвинуваченого.

Статті 43¹ та 434 КПК України, визначаючи підставу появи неповнолітнього підозрюваного, на нашу думку, потребують певних змін, а саме: уточнення кола “виключних випадків”, коли неповнолітній може бути затриманий або арештований, встановлення обмежень щодо тривалості застосування до неповнолітніх таких запобіжних заходів, запровадження ряду інших заходів, що будуть спрямовані на виконання неповнолітнім підозрюваним покладених на нього обов’язків, та забезпечать дотримання відповідного процесуального порядку при провадженні у справі. У чинному кримінально-процесуальному законодавстві щодо визначення змісту поняття „виключні випадки” склалася колізія внаслідок відсутності законодавчого закріплення його сутності. На це свого часу вказав Г.О. Омельченко [181, с. 28]. Так, у ч.1 ст.155 КПК України теж говориться про “виключні випадки”, коли може застосовуватися взяття під варту. Але зрозуміло, що випадки, передбачені ст. 434 КПК України, мають протилежний зміст, ось чому цю статтю, а відповідно і ч. 2 ст. 496 КПК України, необхідно доповнити положенням такого змісту: затримання чи взяття під варту можуть застосовуватись до неповнолітнього лише в разі, якщо він підозрюється або йому пред’явлено обвинувачення у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, та якщо інші запобіжні заходи не можуть забезпечити належну участь неповнолітнього у справі або виконання покладених на нього обов’язків.

Відзначимо ще ряд моментів. На жаль у зв'язку із змінами та доповненнями кримінально-процесуального закону, пов'язаними із запровадженням нового порядку обрання такого заходу, як взяття під варту автоматично було виключено вимогу, закріплену у ст. 157 КПК України про обов'язок прокурора особисто допитати неповнолітнього. Відносно цього обов'язку Г.О. Омельченко зазначав, що він виступає гарантією при застосуванні до неповнолітнього виключного запобіжного заходу [181, с. 48]. В проекті нового КПК України ця вимога відсутня. Тому вважаємо, що у ч. 2 ст. 165² КПК України та відповідній статті проекту треба зазначити таке: якщо коли прокурор дає згоду на внесення слідчим подання про обрання відносно неповнолітнього запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, він повинен не лише ознайомитися з матеріалами, які дають підставу для обрання названого запобіжного заходу, і перевірити законність отримання доказів, їх достатність для обвинувачення, але й особисто допитати неповнолітнього¹. До того ж, згідно із ч. 5 ст. 165² КПК України (ч. 3 ст. 149 ПКПК України), при вирішенні питання про обрання такого запобіжного заходу, як тримання під вартою, суддя вислуховує думку прокурора, який, після проведеного допиту, може більш обґрунтовано викласти її. Допит неповнолітнього буде виступати додатковою гарантією захисту його прав і законних інтересів у разі застосування такого суворого примусового заходу [217, с. 123].

Як відомо, п. 13.2 ст. 13 Пекінських правил передбачає можливість заміни взяття під варту альтернативними заходами [152; 204, с. 106–107]². Для приведення чинного та майбутнього кримінально-процесуального законодавства у відповідність із міжнародними стандартами пропонуємо дещо розширити систему запобіжних заходів, які можуть бути застосовані до неповнолітнього, завдяки введенню у ст. 434 КПК України (ст. 128 ПКПК України) такого запобіжного заходу, як поміщення неповнолітнього у приймальник-розподільник. Таку пропозицію обґрунтовуємо тим, що цей примусовий захід, по-перше, є менш

¹ За результатом опитування 147 неповнолітніх засуджених питання про взяття під варту вирішувалося у відношенні 110 особи (74,8 %). З їх числа 61,8 % були допитані прокурором. Таку пропозицію підтримало 31,6 % слідчих, що були опитані.

² За результатом опитування неповнолітніх засуджених 70,7 % вказали на те, що до них застосовувалося взяття під варту.

суворим, ніж тримання під вартою, по-друге, може забезпечити досягнення цілей, визначених у ст.148 КПК України, по-третє, його застосування передбачено не тільки до осіб, які досягли віку кримінальної відповідальності, а й до неповнолітніх, починаючи з 11 років (ч.3 ст.7³, ч.5 ст.447 КПК України), причому, підстави його застосування певною мірою збігаються з підставами, вказаними у ч.2 ст.148 КПК України; по-четверте, тривале використання у кримінальному процесі (ч.3 ст. 7³ КПК України) цього примусового заходу виробило вже певну позитивну практику його застосування і показало його ефективність¹. Порядок його реалізації треба визначити відповідно до ч.3 ст.7³ КПК України, але з можливістю продовження строку утримання згідно з порядком, закріпленим у ст.165² КПК України, на строк, визначений ст.156 КПК України.

Зауважимо, що зовсім не відповідають ст.13 „Тримання під вартою” Пекінських правил положення ч.8 ст.165² КПК України, згідно з яким у разі, якщо при вирішенні питання про обрання затриманому запобіжного заходу необхідно додатково вивчити дані про особу затриманого або з’ясувати інші обставини, які мають значення для прийняття рішення з цього питання, то суддя має право продовжити затримання до десяти діб, а за клопотанням підозрюваного, обвинуваченого – до п’ятнадцяти діб. Така норма вбачається неприйнятною і для повнолітніх підозрюваного та обвинуваченого (порушується короткочасність строку тримання, що обчислюється тепер не годинами, а днями), а тим більше – для неповнолітніх. В літературі відмічено, що затримання значно обмежує свободу і права громадян [218, с.86]. Тому вважаємо обов’язковим, щоб у ч.8 ст.165² КПК України (відповідно ч.3 ст.148, ч. 4 ст. 149 ПКПК України) було записано про заборону продовження строку затримання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого. Так, О. Ларін взагалі пропонував строк затримання особи скоротити до двадцяти чотирьох годин [125, с. 1].

Звернемо увагу ст. 46 ПКПК України, яка містить основний перелік процесуальних прав і обов’язків підозрюваного [206]. Відповідно до ПКПК України права, як елемент процесуального статусу, наповнюються новим змістом.

¹ Таку пропозицію підтримують 83,2% слідчих, що були опитані.

Стаття 46 ПКУ України, що визначає основні права підозрюваного порівняно із ст. 43¹ КУ України набуде більшої деталізації та розшириться, завдяки закріпленню нових прав. Деталізуються: право давати показання у частині того, що особа буде “знати, що її показання можуть бути використані проти неї”; право мати захисника у частині чіткого визначення моменту його появи та вимоги допиту в його присутності. Додаються права, що до цього не були закріплені в чинному КУ України. Причому, більш повно відтворюються моменти, пов’язані з принципами презумпції невинуватості, державної мови судочинства. Також вирішено питання щодо участі підозрюваного у слідчих діях, закріплення адекватного становища захисника та підзахисного, адже за чинним КУ України захисник має право на конфіденційне побачення до першого допиту, а після нього без обмеження їх кількості та тривалості (п. 3 ч. 2 ст. 48 КУ України), а підозрюваний – ні (ст. 43¹ КУ України). Це, безумовно, позитивно відобразиться на процесуальному становищі неповнолітнього підозрюваного.

Наведене вище дозволяє відзначити таке:

- з огляду на епізодичний, тимчасовий характер участі підозрюваного у кримінально-процесуальній діяльності основна увага повинна приділятися процесуальному порядку визнання особи підозрюваним;
- цей порядок щодо неповнолітніх повинен містити додаткові гарантії як захисту їх прав, так і незастосування надмірного примусу відносно них;
- безумовним імперативом повинен бути якомога коротший строк затримання особи віком до вісімнадцяти років, яку визнано підозрюваним¹;
- додатковою гарантією прав неповнолітніх підозрюваних виступатиме розширення судового контролю за застосуванням затримання як запобіжного заходу в частині винесення судового рішення про його застосування у випадках відсутності нагальної потреби попередити або запобігти злочину (в сенсі ч. 2 ст. 29 Конституції України)².

¹ Така тенденція, відносно неповнолітніх, має місце країнах Європи [10, с.70].

² На значення судового контролю, як гарантії дотримання прав особи, вказували С. Козловський, А.Р. Туманянц [89, с. 57; 250, с. 4]. З цього приводу автор висловлював власну точку зору [45].

Однією з центральних фігур кримінального процесу є обвинувачений. Участь неповнолітнього, як обвинуваченого, також потребує свого висвітлення з позиції визначення шляхів вдосконалення процесуального статусу цього суб'єкта.

2.2. Кримінально-процесуальний статус неповнолітнього обвинуваченого

Як вже відзначалося, одним з основних суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності є обвинувачений. Так, Л.А. Маріупольський наголошував, що обвинувачений – центральний учасник кримінального судочинства [141, с. 9]. Це цілком підтверджується аналізом першого і другого розділів КПК України. Різні аспекти участі обвинуваченого у кримінально-процесуальній діяльності були предметом дослідження багатьох вчених-процесуалістів, зокрема: А.Я. Дубинського, В.С. Зеленецького, В.І. Каменської, Л.М. Карнеєвої, В.М. Корнукова, В.З. Лукашевича, Є.Г. Мартинчика, Я.О. Мотовіловкера, Г.М. Омеляненко, Р.Д. Рахунова, В.А. Стремовського, М.С. Строговича, О.О. Чувільова, В.М. Шпілева, В.П. Шибіко, П.П. Цветкова, Ю.П. Яновича та інших. У дослідженні немає потреби висвітлювати всі аспекти питань, пов'язаних із цим суб'єктом, відзначимо лише кілька загальних моментів, що сприятимуть з'ясуванню кримінально-процесуального статусу неповнолітнього обвинуваченого.

Правовідносини між обвинуваченим та відповідними посадовими особами займають одне з ключових місць у системі процесуальних відносин стадії досудового розслідування. Так, В.А. Стремовський підкреслював, що всі процесуальні дії та рішення слідчого спрямовані на встановлення його винності або невинності у злочині, що становлять предмет дослідження у кожній кримінальній справі [234, с. 113]. Дійсно, значна частина норм КПК України стосуються, в тій чи іншій мірі обвинуваченого (зокрема, ст.ст. 43, 65, 131–147,

148, 206, 218 КПК України)¹. Участь його у розслідуванні – обов’язкова. Цей суб’єкт кримінального процесу існував у різні часи і за різних форм останнього [157, с. 4–10]. Це обумовлено тим, що, як правило, саме фізичні особи підлягають кримінальній відповідальності. Як відзначав М.С. Строгович, матеріальне кримінальне право втілюється у життя у процесуальних формах [238, с. 104]. Тому встановлення за допомогою кримінального процесу наявності кримінально-правових відносин вимагає з’ясування їх сторін. Одна – це держава, друга – особа, яка вчинила злочин, її треба персоналізувати, що обумовлює спрямування кримінально-процесуальної діяльності на її (особи) встановлення, на що звертав увагу О.О. Чувільов [270, с. 5]. Об’єктом дослідження стає поведінка (дії) особи, її особистість. Із цього приводу П.П. Цветков цілком слушно зауважував, що, як об’єкт дослідження, обвинувачений може виступати предметом загально-гносеологічного аналізу його ознак, але, як особистість, може бути тільки суб’єктом кримінально-процесуальної діяльності [263, с. 10].

Встановлення особи обвинуваченого передбачає, що у подальшому, після доведення його причетності до злочину органами розслідування та після визнання його винним судом, саме до нього буде застосоване кримінальне покарання. Відсутність у справі обвинуваченого або у особи певних ознак суб’єкта злочину виступає як підстава для її закриття (п. 5 ч. 1 ст. 6, п.1 ст. 211 КПК України). М. Никоненком підкреслено, що скасування норм про притягнення особи як обвинуваченого призвело б до порушення її права на захист та залишення її без правового захисту взагалі, що ставило б під сумнів законність винесення вироків судів [172, с. 40]. Підстави та порядок притягнення особи як обвинуваченого визначені у главі 12 КПК України. Вони досить повно висвітлені в процесуальній літературі, зокрема в роботах А.Я. Дубинського, В.А. Сербулова, Л.М. Карнесвої, О.О. Чувільова, Л.А. Маріупольського. Підстави залучення особи як обвинуваченого можна розділити на фактичну (достатня сукупність доказів, що

¹ Із цього приводу зауважимо, що певне зміщення акцентів у бік правового забезпечення участі обвинуваченого в порівнянні з іншими суб’єктами кримінального процесу, не відповідає сучасним вимогам. Відповідного законодавчого закріплення свого процесуального положення вимагає кожний, хто опинився у сфері кримінального судочинства. Так, В.С. Щадрін зауважив: „Головне, щоб особа, залучена до кримінального процесу, могла мати достатні засоби для повноцінного захисту своїх прав, відстоювання своїх інтересів” [279, с. 156].

вказують на скоєння злочину певною особою) і юридичну (постанова про притягнення особи як обвинуваченого). Законодавець, забезпечуючи захист громадян від безпідставного обвинувачення (ст.ст. 5, 131 КПК України), передбачає, що сукупність доказів повинна бути саме достатньою. Остання визначається такою їх кількістю та якістю, яких необхідно й достатньо для формування у слідчого висновку про те, що саме ця особа вчинила злочин. А.Б. Муравін зауважував, що достатня сукупність доказів виступає як спосіб мотивування прийнятого слідчим рішення та відіграє роль гарантії прав та законних інтересів особи [164, с. 81–82]. Наголосимо, що докази, покладені в основу цього висновку, будуть обвинувальними, але це жодним чином не повинно розглядатися як визнання особи винною у вчиненні злочину, що суперечить принципу презумпції невинуватості [163, с. 60–61]. М.С. Строгович підкреслював, що неврахування цього моменту означає підміну кримінально-процесуальних відносин кримінально-правовими і тягне обвинувальний, упереджений підхід до обвинуваченого [238, с. 105]. Це, зокрема, також відзначали М. Никоненко, Я.О. Мотовіловкер, Г.М. Омеляненко, В.С. Щадрін [172, с. 39; 162, с. 57–58; 183, с. 63; 279, с. 95–105]. Поява у справі обвинуваченого пов'язана із винесенням постанови про притягнення особи як обвинуваченого. Саме після цього особа і наділяється процесуальним статусом розглядуваного суб'єкта кримінального судочинства, на що вказують О.В. Гриненко, Г.К. Кожевніков, С.Ф. Шумилін [50, с. 65]. Г.М. Омеляненко з цього приводу наголошує: „Після притягнення як обвинуваченого, особа стає повноправним учасником процесу на всіх його стадіях, якому закон надає широкі можливості активно впливати на хід цього процесу” [183, с. 63]. У роботах О.Р. Михайленка і М. Никоненка слушно відзначено, що пред'явлення, у відповідності до вимог закону, обвинувачення, виступає як один з елементів кримінально-процесуальних гарантій забезпечення прав особи, щодо якої є провадження у справі [155, с. 56; 172, с. 40]. Л.А. Маріупольський, зі свого боку, розкриваючи процесуальне значення притягнення особи як обвинуваченого підкреслював, що з цього випливають такі наслідки: у кримінальній справі з'являється процесуальна фігура обвинуваченого; він наділяється процесуальним

правами і на нього покладаються процесуальні обов'язки; він стає активним учасником розслідування; йому гарантується захист прав і законних інтересів; до нього можуть бути застосовані будь-які заходи процесуального примусу [141, с. 9].

Процесуальний статус обвинуваченого не має вичерпного закріплення у рамках однієї статті КПК України, насамперед це стосується прав і обов'язків цього суб'єкта. В літературі висувалися пропозиції стосовно повної регламентації у відповідних нормах КПК України прав та обов'язків учасників кримінально-процесуальної діяльності як основних елементів статусу (наприклад, це було запропоновано В.М. Корнуковим) [106, с. 8]. Так, відносно змісту прав обвинуваченого, зазначимо, що лише частина їх має своє чітке закріплення (ст.ст. 43, 142 КПК України), а решта розчинена серед нормативного матеріалу і потребує аналізу для свого виявлення (ст.ст. 85, 85¹, 145, 146, 174, 184, 197 КПК України тощо). Це стосується і обов'язків. На відсутність чіткої регламентації обов'язків обвинуваченого вказували у своїх роботах Є.Г. Мартинчик та В.П. Шибіко, вони же відзначали необхідність відповідного доповнення ст.ст. 43, 142 КПК України, в частині їх визначення [142, с. 47; 275, с. 85], як це цілком слушно зроблено у ст. 48 ПКПК України "Права та обов'язки обвинуваченого"¹.

Як ми відзначали вище, обвинувачений має найбільш розроблений кримінально-процесуальний статус і систему гарантій його забезпечення. Це дає особі змогу захищатися не лише від висунутого проти неї обвинувачення, а і взагалі захистити свої права та законні інтереси під час розслідування справи. Є.Г. Мартинчик з цього приводу зазначав, що суб'єктивні права цього учасника кримінального процесу не повинні зводитися лише до права на захист від пред'явленого обвинувачення. Так, автор цілком справедливо зауважував: „Саме уся сукупність наданих та гарантованих обвинуваченому прав, а не тільки призначених для захисту від пред'явленого йому обвинувачення, визначають

¹ Із загального числа неповнолітніх засуджених, що були опитані: 32,1 % вказали, що їм не роз'яснювалися їх обов'язки, 36,7 % відмітили, що обов'язки їм роз'яснювалися при пред'явленні обвинувачення та закінченні досудового слідства, а 31,2 % неповнолітніх обов'язки роз'яснювалися перед кожною слідчою дією.

правовий статус обвинуваченого як учасника кримінального процесу, його самостійність та активність” [143, с. 88–89].

Розвиток суспільних відносин в Україні, побудова демократичної держави обумовлюють необхідність змін у кримінально-процесуальному праві. Вдосконалення процесуального статусу обвинуваченого, як одного з аспектів кримінального процесу, повинно здійснюватися у комплексі, завдяки використанню декількох напрямків поліпшення його процесуального статусу. Перший – це посилення дії принципу змагальності на досудовому слідстві. Вважаємо, це проявиться, а враховуючи існуючі зміни (ст.ст. 16¹, 165², 165³, 234, 236, 236⁵ КПК України), вже, у певній частині, проявилось у збільшенні правового потенціалу активності обвинуваченого та надання більш широких можливостей для протистояння стороні обвинувачення, на що вказувалося в літературі [24, с. 263; 135; 92, с. 47; 233, с. 156-157; 257;]. Але треба відзначити, що кримінальний процес України, як змішаний, по своїй суті, тип кримінального процесу, допускає поширення змагальності на досудових стадіях не беззастережно, а в певних межах, у цьому повністю погоджуємося із думкою К.Ф. Гуценко [55, с. 24]. Ці межі, як підкреслюється, визначаються запровадженням судового контролю за рішеннями та діями органів розслідування, що найбільш суттєво зачіпають основні права громадян-суб’єктів кримінального процесу [192, с. 148; 233, с. 54].

Другий напрямок вдосконалення процесуального статусу обвинуваченого пов’язаний із введенням у дію норм тих міжнародно-правових актів, що визначають становище особи під час здійснення правосуддя [64, с. 124]. Незважаючи на те, що багато з цих актів ратифіковані Верховною Радою України, їх положення здебільшого не реалізуються у повному обсязі, оскільки не забезпечені відповідною системою гарантій з боку держави. Зокрема, це стосується застосування примусових заходів до обвинуваченого та посилення ролі суду в забезпеченні його прав (наприклад, п. 3 ст. 9, ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 5 Конвенції про захист прав людини та основних свобод, ст. 15 Конвенції проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження та покарання [159, 100, 101]).

Третій напрямок вдосконалення процесуального статусу обвинуваченого полягає в деталізації та розширенні прав, якими вже наділений обвинувачений, а також у закріпленні в рамках його процесуального статусу нових прав, що охоплюють більшу частину його законних інтересів не мають свого законодавчого закріплення. Саме цим шляхом, в основному, йшло вдосконалення процесуального статусу обвинуваченого в останні декілька десятиліть, що можна простежити не тільки завдяки кількості та змісту змін у відповідних статтях КПК України, а й висловленим з цього приводу думкам вчених-процесуалістів, зокрема В.І. Камінської, В.М. Корнукова, І.Л. Петрухіна, М.С. Строговича, В.П. Шибіко, [77, с. 99; 108, с. 44–45; 193, с. 19-20; 236, с. 54; 275, с. 88]. Прикладом реалізації цього напрямку є ст. 48 ПКПК України “Права та обов’язки обвинуваченого”. Поряд із безпосереднім вдосконаленням процесуального статусу обвинуваченого необхідно продовжувати роботу над процесуальним механізмом, який давав би змогу забезпечити реальну його реалізацію особою, що сприятиме як підвищенню правового захисту обвинуваченого, так і виконанню завдань кримінального судочинства.

Розгляд основних моментів, що стосуються обвинуваченого у кримінальному процесі України, дає можливість більш повно з’ясувати особливості кримінально-процесуального статусу неповнолітнього, відносно якого винесено постанову в порядку ст. 131 КПК України.

Неповнолітній обвинувачений виступає видовим поняттям по відношенню до загальнородового (обвинувачений). Ознакою, за якою є можливість провести виділення, виступає вік особи, причому обмеження здійснюється лише за одним віковим рівнем. Хоча можна вести мову про два рівні, що вироблені соціальною практикою і мають значення юридичного факту. Перший – це вік, з якого настає кримінальна відповідальність (ст. 22 КК), другий – вік особи, з якого вона, відповідно до Закону, вважається повнолітньою (ст.6 СК, ст.1 Закону України „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” [225, 72]). Із вказаних двох вікових рівнів особи найбільше значення має вік, з якого вона вважається повнолітньою. Цей вік є єдиною й достатньою характеристикою, яка

відрізняє неповнолітнього обвинуваченого від інших. Досягнення особою віку кримінальної відповідальності, як цілком слушно підкреслювали Л.М. Карнеєва та О.О. Чувільов, наділяє її однією з ознак суб'єкта злочину, тобто цей вік обумовлює можливість визнання особи обвинуваченим взагалі [79, с. 23].

Відзначимо можливість певної диференціації і у межах процесуального статусу неповнолітнього обвинуваченого, яка пов'язана з наявністю у особи певних ознак, властивостей, що мають юридичне значення. Так, розумова відсталість неповнолітнього обумовлює необхідність присутності педагога, лікаря, законних представників, але це має місце саме в межах процесуального статусу неповнолітнього обвинуваченого (ст. 438 КПК України). Питання виділення підстатусів у рамках процесуального становища неповнолітнього обвинуваченого та їх розробка потребують свого обов'язкового вирішення, що може бути здійснено в межах не тільки кримінально-процесуального права, а й кримінального, наприклад, як це ч. 3 ст. 20 КК РФ.

Враховуючи ст. 131 КПК України та вищенаведене, визначимо, що неповнолітній обвинувачений – це особа, відносно якої на підставі достатніх доказів, що вказують на скоєння нею, до досягнення повноліття, злочину, винесено постанову про притягнення як обвинуваченого. З досягненням повноліття, за загальним правилом, відбувається трансформація процесуального статусу неповнолітнього обвинуваченого у статус, так би мовити, звичайного обвинуваченого. Але коли має місце факт того, що особа стає повнолітньою вже під час розслідування, то за нею необхідно зберегти юридичні особливості, пов'язані із процесуальним статусом неповнолітнього обвинуваченого, до вирішення її справи по суті, що необхідно відобразити у КПК України.

Проведемо певну аналогію з положенням щодо дії кримінально-процесуального закону у часі, в тій його частині, що коли під час розслідування справи вступає у дію новий кримінально-процесуальний закон, старий, що передбачає додаткові права особи чи іншим чином забезпечує її захист, порівняно з новим, продовжує діяти до закінчення провадження у справі. Заперечення з

приводу продовження володіння особою процесуальним статусом неповнолітнього вже після досягнення нею повноліття не відповідають тенденції посилення захисту прав особи у кримінальному судочинстві, а тим більше неповнолітніх, особливо з огляду на те, що досягнення повноліття ще не свідчить, що ця особа повністю може усвідомлювати своє процесуальне становище і самостійно реалізовувати належні їй права. До того ж при трансформації процесуального статусу неповнолітнього обвинуваченого у такий само статус, але повнолітнього обвинуваченого, має місце певне обмеження процесуальних засобів, спрямованих на захист прав та законних інтересів особи, що є негативним явищем. Підкреслимо, що зміна процесуального режиму розслідування (як наслідок диференціації кримінально-процесуальної форми) не може не вплинути на взаємовідносини між особою, яка веде справу, й обвинуваченим. Підхід щодо залишення за особою процесуальних особливостей, пов'язаних із наділенням її статусом неповнолітнього обвинуваченого після досягнення нею повноліття, повинен мати характер правила. Це частково впливає із п.4 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 16 квітня 2004 року „Про практику застосування судами України законодавства в справах про злочини неповнолітніх” [203]. У свою чергу Пленум Верховного Суду РФ у постанові прямо вказав на необхідність дотримання порядку розслідування справ про злочини неповнолітніх і після досягнення особою повноліття. Із цього, безумовно, треба зробити певні винятки, які повинні стосуватися визначення кола процесуальних засобів, що припиняють свою дію в рамках охоронного режиму, що має місце відносно неповнолітнього обвинуваченого. На це звертала увагу Г.М. Омеляненко, яка, зокрема, визначила, що не повинні застосовуватися положення, пов'язані із: участю законного представника, порядком виклику неповнолітнього, використанням запобіжного заходу, передбаченого ст. 436 КПК України, виділенням справи про злочин неповнолітнього в окреме провадження [182, с. 11].

Виходячи з висновків, зроблених у підрозділі другому глави першої¹, наголосимо, що процесуальний статус неповнолітнього обвинуваченого повністю (за винятком моментів, коли досягнення повноліття або інша ознака, якою не може зазвичай володіти неповнолітній, має юридичне значення щодо становища особи як обвинуваченого, наприклад, при відстороненні від посади, наявності неповнолітніх дітей або майна чи житла, які залишаються без догляду) охоплює процесуальний статус, так би мовити, звичайного повнолітнього обвинуваченого, тобто статус, визначений, зокрема, статтями 43, 142, 135, 148, 197 КПК України. Але, з огляду на існуючі особливості закріплення правового становища неповнолітніх у праві (загальну обмеженість їх право- та дієздатності), становище неповнолітнього обвинуваченого має притаманні йому риси (наприклад, обов'язкова участь захисника), які і дозволяють вести мову про певну різницю між процесуальними статусами цих двох обвинувачених. Підкреслимо ще раз, що ця різниця обумовлена використанням “обмеження – компенсації” як юридичної моделі щодо регламентації правового становища неповнолітніх. Тут обмеженню відповідає зменшення обсягу змісту елементів кримінально-процесуального статусу неповнолітнього обвинуваченого (обмежений кримінально-процесуальний статус), а компенсація пов'язана із спеціальним охоронним режимом щодо неповнолітніх (участь додаткових суб'єктів та запровадження відповідних гарантій захисту їх прав). Враховуючи діалектичний зв'язок обмеження–компенсації, ми визначили, що відносно неповнолітніх, які скоїли злочин, треба вести мову про їх кримінально-процесуальний статус-комплекс. Цей комплекс розглядається як взаємозв'язок та взаємодія двох відносно незалежних складових (тому й говоримо, що це комплекс), а саме: безпосередньо кримінально-процесуального статусу неповнолітнього обвинуваченого та системи процесуальних засобів, що компенсують обмеження статусу цих осіб.

Відсутність збігу між кримінально-процесуальними становищами повнолітнього і неповнолітнього обвинувачених, а відповідно і обмеженість останнього, проявляється в тому, що частина прав, а у деяких випадках і

¹ Див. підрозділ 1.2. с. 48–49

обов'язків, як елементів процесуального статусу особи, не можуть належати, а тим більше бути реалізовані неповнолітнім. Так, неповнолітній, особливо до досягнення віку чотирнадцяти – п'ятнадцяти років, не може бути суб'єктом внесення застави, він не може вимагати від органів розслідування встановлення нагляду за його неповнолітніми дітьми (як правило), майном, житлом [264]. Піддаємо сумніву можливість неповнолітнього, у певних випадках, самотійно реалізовувати право: заявляти клопотання, подавати доказів, подавати скарги на дії та рішення осіб, які ведуть розслідування справи, на їх відвід. Це також стосується права неповнолітнього обвинуваченого мати захисника, особливо з огляду на неприйняття відмови неповнолітнього від нього. При обранні запобіжного заходу, передбаченого ст. 436 КПК України, а також ст. 152 КПК України, на неповнолітнього обвинуваченого не можна покладати обов'язок дотримуватися встановлених щодо нього запобіжних заходів (зокрема, передбачається п. 4 ч. 2 ст. 38 КПК України). На неповнолітніх у віці від 14 до 16 років, які є обвинуваченими, не можна покласти обов'язок не перешкоджати встановленню істини шляхом фальсифікації чи знищення доказів, підмови свідка, потерпілих, погроз їм та вчинення інших незаконних дій (наприклад, передбачений він п. 3 ч. 2 ст. 38 КПК України), оскільки ст.ст. 386, ч.1 ст. 377, ч.1 ст. 378, 382, 387, ч.1 ст. 398 КК України, що забезпечують його виконання, можуть бути застосовані тільки до особи віком від 16 років. Наведене, на нашу думку, вказує на те, що відсутність збігу за своїм обсягом процесуального становища неповнолітнього, відносно повнолітнього обвинуваченого, саме і виступає як обмеження процесуальних можливостей першого.

Систему правових засобів, що компенсують обмеження кримінально-процесуального статусу неповнолітнього обвинуваченого, складають два елементи. Перший, як уже відзначалось, походить від домінуючої у праві концепції, яка мала місце ще в римському праві – це доктрина держави-батька (*parens patriae*), де держава визнається головним піклувальником дитини [150, с. 29]. Ця доктрина реалізується через встановлення особливої системи державно-правових гарантій прав і законних інтересів неповнолітніх, до неї відносимо

диференціацію кримінально-процесуальної форми при провадженні у справах про злочини неповнолітніх [196, с. 16]. Другий елемент пов'язаний із тим, що статус цього суб'єкта відносно обмежений, порівнюємо його із статусом осіб, що у римському праві називалися *minores* (віком від 14 до 25 років), які були дієздатними, але з огляду на їхню недосвідченість їм призначали піклувальника (*curator*), що певним чином обмежувало їх дієздатність [215, с.89–90]). Цей елемент проявляється через обов'язкове залучення до участі у справі додаткових осіб на боці неповнолітнього обвинуваченого (захисника, законного представника).

Найбільш важливою, як видається, частиною системи правових засобів, що компенсують обмеження кримінально-процесуального статусу неповнолітнього обвинуваченого, є положення, закріплені в нормах глави 36 КПК України. Як слушно було наголошено Г.М. Омеляненко, ця глава виступає додатковим правовим засобом захисту прав і законних інтересів неповнолітніх обвинувачених у кримінальному процесі України [182, с. 9]. Так, ч.1 ст. 432 цієї глави КПК України закріплює, що порядок провадження в справах про злочини неповнолітніх визначається загальними правилами цього Кодексу і, крім того, статтями цієї глави [117]. В літературі неодноразово вказувалося, що ігнорування процесуальних особливостей, пов'язаних із неповнолітнім-суб'єктом, негативно впливає на ефективність і якість розслідування [65, с. 5; 196, с.7-8].

Формальною підставою поширення на неповнолітнього обвинуваченого норм розділу восьмого КПК України є недосягнення ним повноліття, а фактично це пов'язано із визнанням у світі фактом стосовно того, що, у зв'язку з недостатнім психофізіологічним рівнем розвитку, неповнолітні вимагають посиленої охорони та захисту з боку держави і суспільства, і це цілком відповідає доктрині, закріпленій у міжнародно-правових актах з питань прав дітей (ст. 3 Конвенція про права дитини [102]). У кримінальному процесі України, як уже зазначалося, це знаходить свій прояв у конструюванні особливого порядку розслідування справ про злочини неповнолітніх (диференціація процесуальної форми). Процесуальна форма не є безпосередньо складовою статусу, не сприяє появі чи зникненню того чи іншого його елемента. По відношенню до процесуального становища

неповнолітнього обвинуваченого виступає гарантією, на що цілком слушно вказує О.Р. Михайленко [155, с. 76]. Заслуговує на увагу позиція щодо сприйняття процесуальної форми як правил процедури, які сприяють досягненню завдань кримінального судочинства [136, с. 100–102]. Це означає, що вона може допомагати або перешкоджати реалізації особою свого процесуального статусу, але заміщувати його ні в якому разі не може. Подальший розвиток норм (правил) глави 36 КПК України зараджуватиме зміцненню становища неповнолітніх у кримінальному процесі і бачиться одним з найбільш ефективних і перспективних шляхів удосконалення розслідування справ про злочини неповнолітніх.

Другим елементом системи засобів компенсації обмеженості кримінально-процесуального статусу неповнолітнього обвинуваченого виступає участь додаткових суб'єктів на його боці. Це обов'язкова участь захисника та, як правило, законного представника¹. Фактично, не замішуючи неповнолітнього обвинуваченого, ці учасники кримінального процесу здійснюють комплекс процесуальних дій, спрямованих на відстоювання його прав і законних інтересів [82, с. 10]. Можна констатувати, що кінцевий результат їх процесуальної діяльності і результат реалізації неповнолітнім обвинуваченим свого процесуального статусу збігаються (захист прав і законних інтересів). Так, В.О. Попелюшко, характеризуючи використання обвинуваченим права на допомогу захисника вказано, що „... правовий механізм реалізації його права на захист включає також захисну діяльність захисника” [201, с. 19]. Відносно специфіки останньої, ми висловлювали власну точку зору [44].

Дії захисника і законного представника цілком можуть вичерпувати (охоплювати) ті правові можливості, що є у процесуальному становищі неповнолітнього обвинуваченого. До того ж закон не вимагає постійних і активних власних процесуальних дій від останнього, вони цілком і повністю можуть мати

¹ Відносно останнього зауважимо, що відсутність відповідних приписів у КПК України щодо характеру (обов'язковий чи ні) його участі не сприяє однаково вирішенню питання про залучення цього суб'єкта, особливо на стадії досудового розслідування. На необов'язковий характер участі законного представника неповнолітнього у слідчих діях на досудовому слідстві вказували К.І. Дяченко, Н.В. Шость [65, с.17]. Проблеми із залученням законного представника виникли у 34% неповнолітніх засуджених, що були опитані.

місце з боку захисника та законного представника, які діють у межах наданих їм процесуальних прав. Але їх діяльність та зміст елементів статусів, якими вони наділені, залежать і походять саме від кримінально-процесуального статусу неповнолітнього обвинуваченого. Звідси випливає, що як суб'єкт кримінального процесу неповнолітній обвинувачений, з огляду на існуюче в законі положення, може використати потенціал свого процесуального статусу як особисто, так і через діяльність захисника і законного представника. Звичайно, як цілком вірно підкреслювалося в літературі, частина елементів статусу може бути реалізована виключно особою, а тому передача усіх правових можливостей, повне заміщення особи ким-небудь іншим – неможлива [143, с. 89]. Хоча, наприклад, стосовно дачі показань відмічаємо, що особа, відмовляючись від них, фактично не використовує це право. Але якщо сприймати процесуальне становище неповнолітнього обвинуваченого як засіб, за допомогою якого він захищає себе, належні йому права і законні інтереси, то в цьому випадку дії захисника, законного представника, що можуть бути ними застосовані в інтересах неповнолітнього (або за його участю), безумовно, сприяють реалізації саме процесуального статусу неповнолітнього обвинуваченого. Із цього робимо висновок, що підвищення рівня правової регламентації процесуальних статусів захисника та законного представника позитивно вплине на використання неповнолітнім обвинуваченим свого процесуального становища¹. Але значна роль у забезпеченні неповнолітнього захисником належить слідчій², які не завжди сумлінно забезпечують право неповнолітнього на захист [21].

Є необхідність більш чіткого визначення у КПК України процесуального становища законного представника неповнолітнього обвинуваченого. Зокрема, на це звертали увагу, зокрема, В.І. Нікандрова і В.В. Шимановський, відзначаючи, що його становище більш-менш докладно врегульовано лише стосовно участі в

¹ Проблеми із призначенням захисника виникли у 10,9 % неповнолітніх засуджених, що були опитані, 36,7 % неповнолітніх вказали на незадовільне виконання захисником своїх обов'язків.

² 41,2 % неповнолітніх засуджених вказали, що участь захисника у справі забезпечив слідчий.

судовому засіданні [170, с. 99; 276, с. 58]¹. При формулюванні процесуальних норм щодо законного представника треба враховувати положення як Цивільного і Сімейного кодексів, так і відповідних міжнародно-правових актів, зокрема Конвенції про права дитини, Пекінських правил. Докладний розгляд цієї проблеми дещо виходить за межі нашої роботи². Зі свого боку зазначимо, що за своєю природою представництво пов'язується саме з виконанням юридично значущих дій на користь та в інтересах особи, що представляється. Більш того, як наголошується в роботах Г.М. Ветрової, А. Рудяк, А. Азарова, О.Х. Галімова, О.С. Ландо, В.І. Никандрова, Г.М. Омеляненко, В. Шимановського, О.М. Карпенка функція законного представника полягає саме в захисті прав і законних інтересів неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, підсудного [31, с. 123; 219, с. 108; 38, с. 76; 124, с. 73; 170, с. 99; 182, с. 33; 276, с. 58; 82, 10]³. Законним представником особа є тому, що на виконання нею повноважень представника є вказівка у законі (наприклад, ст. 154 СК, ст. 51, 52 Конституції України [225, 105]). Звідси випливає, що законні представники неповнолітнього обвинуваченого – це особи, які з огляду на вказівку в Законі виконують юридично значущі дії на захист прав та інтересів неповнолітнього. Існує проблема, коли за відсутності батьків, опікунів, піклувальників неповнолітній залишається без законного представника, а до справи залучаються як такі інші особи, у тому числі й близькі родичі⁴. Судова практика негативно ставиться до таких випадків [203; 219]. Але правове забезпечення захисту неповнолітнього у кримінальному процесі у тій чи іншій формі повинно бути прерогативою для осіб, які ведуть справу. Тому, вважаємо за потрібне розширити перелік осіб у п. 10 ст. 32 КПК України (п. 11 ст. 6 ПКУ України) за рахунок визнання як законних представників неповнолітніх, в передбачених законом випадках, їх повнолітніх близьких родичів, у яких постійно

¹ На необхідність удосконалення регламентації прав і обов'язків законних представників неповнолітніх вказали 70,5% співробітників КМСН та 59 % слідчих, що були опитані.

² Змістовний аналіз існуючих точок зору з цього приводу міститься в роботі О.Х. Галімова „Малолетние лица в уголовном судопроизводстве” [38, с.60–67].

³ На думку 72,8% неповнолітніх засуджених, що були опитані, участь законних представників сприяла захисту їх прав, але лише 38 % вказали, що законний представник діяв не менш ефективно, ніж захисник. Зі свого боку слідчі та співробітники КМСН відзначили, що законний представник неповнолітнього: діє як захисник – 59 % та 19,6 %, лише представляє особу неповнолітнього – 28,4 % і 54,9 %, заважає роботі – 12,6 % і 25,5 % відповідно.

⁴ Інші особи, окрім передбачених п. 10 ст. 32 КПК України, приймали участь як законні представники у справах 28,6% неповнолітніх засуджених, що були опитані.

або тимчасово неповнолітній перебуває на утриманні¹. Подібні пропозиції щодо надання права іншим близьким родичам, окрім законних представників неповнолітнього, наприклад, брати його під нагляд або приймати участь у допитах, висловлено Г.О. Омельченком, Ю.П. Аленіним [181, с. 82; 6, с. 123]. Зауважимо, що у ПКПК України в певній частині це знайшло своє відображення (ст. 70 ПКПК України). Пропонуємо включити до КПК України статтю, що передбачала б участь не законного представника, взагалі, а саме законного представника підозрюваного та ін., з огляду на виконання представником доволі специфічної функції – функції захисту. Пропонуємо редакцію цієї статті з назвою “Законний представник неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого”:

ч.1. Законним представником неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого визнаються батьки, опікуни, піклувальники або представники тих установ і організацій, під опікою або піклуванням яких знаходиться неповнолітній, за постановою дізнавача, слідчого, прокурора, судді чи ухвалою суду.

ч.2. Якщо у неповнолітнього немає батьків або його батьки позбавлені батьківських прав і над ним не встановлено опіки або піклування, то за рішенням дізнавача, слідчого, прокурора, судді чи ухвалою суду, погодженого з органом опіки та піклування, як законні представники можуть бути залучені інші повнолітні близькі родичі неповнолітнього, у яких постійно або тимчасово неповнолітній перебуває на утриманні.

ч.3. Законні представники неповнолітнього допускаються до участі в справі з моменту визнання неповнолітнього підозрюваним чи обвинуваченим і їм роз'яснюються права і обов'язки, передбачені статтею ... цього Кодексу.

ч.4. Участь законного представника, якщо неповнолітній підозрюваний, обвинувачений, підсудний, засуджений не досяг шістнадцяти років або якщо

¹ Так, до цієї пропозиції позитивно віднеслися 87,4 % слідчих і 72,5 % співробітників КМСН, що були опитані.

неповнолітнього визнано розумово відсталим, під час досудового розслідування справи та розгляді справи в суді є обов'язковою¹.

ч.5. У випадку, коли участь законного представника неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого може заподіяти шкоду правам та інтересам неповнолітнього, то за постановою дізнавача, слідчого, судді або ухвалою суду особа відстороняється від участі у справі як законний представник. Не пізніше 24 годин, у разі відсторонення законного представника підозрюваного, 48 годин, у разі відсторонення законного представника обвинуваченого, підсудного, засудженого, дізнавач, слідчий, суддя або суд повинні призначити законного представника неповнолітнього з-поміж інших осіб, вказаних у ч.ч. 1, 2 цієї статті.

Стаття ... Права і обов'язки законного представника неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого

ч.1. Законний представник неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого має права, передбачені ч. 2. ст. 48, за винятком п.1, 5, 13 ч.2 ст.48 КПК України.

ч.2. Окрім прав, зазначених у ч. 1 цієї статті, законний представник неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого має право: на побачення з неповнолітнім до першого допиту, а після першого допиту – з дозволу дізнавача, слідчого, суду, у разі затримання або поміщення під варту; знати про виклик неповнолітнього до дізнавача, слідчого, судді (суду); користуватися послугами захисника; давати показання та пояснення; отримувати копії документів, що підлягають обов'язковому врученню неповнолітньому; знати про принесення та ознайомлюватися із клопотаннями неповнолітнього та його захисника, висловлювати свою думку з їх приводу.

ч.3. Законний представник зобов'язаний: законними засобами відстоювати права і законні інтереси особи, яку представляє; з'являтися за викликом дізнавача, слідчого, прокурора, суду; не перешкоджати встановленню істини у справі;

¹ Так, до цієї пропозиції позитивно віднеслися 76,8 % слідчих і 62,7 % співробітників КМСН, що були опитані.

дотримуватись встановленого порядку при розслідуванні і судовому розгляді справи; виконувати обов'язки з нагляду за неповнолітнім у разі передачі неповнолітнього йому під нагляд.

ч.4. Законний представник при необхідності може бути допущений до участі у справі як відповідач. У цьому випадку він одночасно має права і несе обов'язки відповідача.

Що стосується процесуального статусу, то він повинен безпосередньо виступати як правове знаряддя захисту неповнолітнього обвинуваченого¹. Становище цього суб'єкта у кримінальному процесі, з точки зору галузевого та інституціонального кримінально-процесуального статусу особи взагалі, в цілому знаходить своє закріплення у статусі, так би мовити, повнолітнього обвинуваченого. При цьому обмеженість кримінально-процесуального статусу неповнолітнього обвинуваченого, по відношенню до повнолітнього, позбавляє його можливості у повному обсязі використовувати надані йому права. В.П. Шибіко підкреслював, що обвинуваченого не можна позбавляти кримінально-процесуальних прав чи навіть обмежувати їх. Інакше це, як істотне порушення кримінально-процесуального закону, потягне за собою скасування вироку [275, с. 85]. Зрозуміло, автор мав на увазі порушення чи обмеження прав обвинуваченого, якими він наділений, з боку осіб, які ведуть справу. Але вважаємо, що висловлену В.П. Шибіко думку певною мірою можна віднести до ситуації, що має місце стосовно процесуального статусу неповнолітнього обвинуваченого. Це, так би мовити, завуальоване обмеження, щоправда, обумовлене своєю об'єктивною природою (психофізіологічні особливості цієї категорії осіб). Наявність системи правових засобів, що компенсують обмеження кримінально-процесуального статусу неповнолітнього, не зовсім сприяє виправленню існуючої колізії. Неповнолітній у більшості випадків не виступає як активний учасник кримінально-процесуальної діяльності. Зокрема, такий висновок можна зробити із загальної характеристики неповнолітніх, яку наводить Л.Л. Канєвський у роботі

¹ На незадовільне виконання слідчим обов'язку з роз'яснення прав неповнолітньому вказали 39,4 % неповнолітніх засуджених, що були опитані.

„Розслідування та профілактика злочинів неповнолітніх” [78, с. 7–10]. А.М Нечаєва, розглядаючи питання правової незахищеності неповнолітніх, наголошувала, що будь-яке право громадянина „стає реальною соціальною цінністю лише за наявності достатніх правових гарантій. А це можливе при законодавчому закріпленні самого права. У наявності прав дитини ніхто не сумнівається, але законодавчо вони не зафіксовані” [169, с. 94]. Як зазначалося вище, у рамках розділу 8 главі 36 КПК України “Проведення в справах про злочини неповнолітніх” частково знаходить свій вираз охоронний режим щодо неповнолітніх, але зауважимо, що, незважаючи на його наявність, КПК України, в цілому, не передбачає статей, які безпосередньо містили б норми з визначенням тих чи інших правових аспектів процесуального становища неповнолітнього обвинуваченого.

У другому підрозділі першого розділу дисертаційного дослідження вже підкреслювалося, що кримінально-процесуальний статус неповнолітніх, які скоїли злочин, у тому числі і неповнолітнього обвинуваченого, необхідно формувати на основі відповідного кримінально-процесуального статусу, умовно кажучи, дорослої особи (у нашому випадку, дієздатного обвинуваченого), але з відповідною його адаптацією до юридичних особливостей неповнолітнього. Тому кримінально-процесуальний статус цього суб’єкта повинен являти собою змінений процесуальний статус звичайного (повнолітнього) обвинуваченого, що відповідає можливостям його сприйняття, усвідомлення (на інформаційному рівні), реалізації саме неповнолітнім, і, відповідно, включати не тільки загальновідомі процесуальні права і обов’язки обвинуваченого, а й спеціальні (скажімо так: спеціально-неповнолітні). Це повинно знаходити закріплення у нормах КПК України, які відобразять те особливе, що притаманне становищу неповнолітнього обвинуваченого з огляду на його неповноліття. Вважаємо, що при наявності загальної норми (ст. 43 КПК України), було б доцільно запровадити спеціальну норму, яка б конкретизувала процесуальний статус виключно неповнолітнього обвинуваченого (підозрюваного, підсудного), наприклад, як це має місце у КК України, де при наявності загального Розділу XI, є спеціальний Розділ XV

„Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх”, що повністю відповідає загальній тенденції диференціації у праві). У загальному вигляді, її можна викласти в такій редакції: Стаття Права неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого

ч.1. У випадку визнання неповнолітнього підозрюваним, обвинуваченим, він окрім прав, передбачених ст. 43¹, та ст. 43 КПК України має право: на участь законного представника; на побачення із законним представником до першого допиту, а в разі затримання чи взяття під варту – з дозволу дізнавача, слідчого; на участь у слідчих діях у межах, встановлених ст. ... які виконуються за його клопотанням, клопотанням його захисника чи законного представника, окрім випадків, коли слідча дія, участь у якій неповнолітнього не обов'язкова, може негативно вплинути на неповнолітнього; заявляти відвід педагогу, лікарю, присутнім при провадженні слідчих дій за участю неповнолітнього; вимагати заміни захисника, законного представника; вимагати збереження в таємниці факту його притягнення до провадження у справі як підозрюваного, обвинуваченого; на ознайомлення та внесення доповнень або заперечень з приводу клопотань захисника і законного представника¹; на відповідне поведіння з боку інших учасників щодо поваги його честі та гідності².

Повністю погоджуємося з авторами ПКПК України, вважаємо, що в нормативному матеріалі повинен знайти своє відображення й процес подальшого розширення диференціації процесуальної форми розслідування справ про злочини неповнолітніх, що безпосередньо не входить до процесуального статусу неповнолітнього обвинуваченого, але створює найбільш сприятливі умови щодо охорони його прав і законних інтересів. Наприклад, визначення часу і загальної тривалості допиту неповнолітніх і, взагалі, участі цієї групи осіб у провадженні слідчих дій, введення виключності щодо застосування й виконання відносно них

¹ 54,4 % неповнолітніх засуджених, що були опитані, вказали, що слідчий не повідомляв і не ознайомлював їх з клопотаннями, що були подані, захисником і законним представником.

² Опитування неповнолітніх засуджених показало, що ставлення до них під час провадження у справі було: 1) з боку оперуповноважених 13 % - поважне, 49 %- нейтральне, 32 %- неповажне, 6 % - не відповіли; 2) з боку слідчих 25,1 % - поважне, 52,3 %- нейтральне, 21 %- неповажне, 1,6 % - не відповіли. На особливі вимоги при спілкуванні із неповнолітніми вказує В.О. Коновалова [104, с.с. 113, 118].

примусових заходів, вирішення питання про обмеження участі неповнолітніх у досудовому слідстві (аналогічно обмеженням, що існують під час судового розгляду справи в суді), посилення конфіденційності, нерозголошення даних про особу неповнолітнього та ряд інших моментів¹. Щодо визначення часу участі неповнолітнього обвинуваченого (підозрюваного також) у слідчих (процесуальних) діях, то, як підкреслювалося, це не можна обмежувати лише допитом, треба розповсюдити це і інші процесуальні дії [12, с. 43]. Пропонуємо таку статтю „Участь неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого у провадженні слідчих або інших процесуальних дій”²

ч.1. Слідчі або інші процесуальні дії за участю неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого не можуть продовжуватися без перерви понад дві години, а в цілому - понад чотири години на добу.

Узагальнюючи характеристику процесуального статусу неповнолітнього обвинуваченого у кримінальному судочинстві України відзначимо таке:

- юридично він дорівнює кримінально-процесуальному статусу повнолітнього обвинуваченого, але фактично є обмеженим у порівнянні з ним (з огляду на обмеженість правосуб’єктності неповнолітніх);
- у чинному КПК України не міститься спеціальних норм, що закріплюють спеціальні права і обов’язки саме неповнолітніх (того обсягу змісту елементів процесуального статусу неповнолітнього обвинуваченого, який обумовлений неповноліттям особи);
- до особливостей процесуального статусу неповнолітнього обвинуваченого відносимо можливість його опосередкованої реалізації за допомогою захисника і законного представника;

¹ Більш докладно ці питання будуть розглянуті у підрозділі 3.3.

² За результатом опитування неповнолітніх засуджених тривалість слідчих дій за їх участю, як правило, була: до 1 год. – 23,1 %, від 1 до 2 год. – 29,3 %, від 2 до 3 год. – 18,4 %, від 3 до 4 год. – 8,2 %, більше 4 год. – 18,8 %, 2,2 % - не відповіли. На запитання: „Чи робились для неповнолітнього перерви у слідчих діях, що продовжувалися тривалий час?“, відповіді були такі: так – 49,7 %, ні – 50,3 %. В свою чергу, на запитання: „Чи потрібне законодавче закріплення часу участі неповнолітніх у допитах, інших слідчих чи процесуальних діях?“, слідчі і співробітники КМСН, що були опитані, відповіли таким чином: це необхідно (10,5 % та 17,6 %), в залежності від віку та стану розвитку неповнолітнього (15,8 % та 51 %), у цьому нема потреби (73,7 % та 31,4 %).

– у кримінальному процесі України, за відсутності безпосередньої регламентації процесуального статусу неповнолітнього обвинуваченого, захист цієї особи забезпечується завдяки запровадженню спеціальних вимог стосовно форми провадження у справах про злочини неповнолітніх та залученню додаткових суб'єктів з боку неповнолітнього обвинуваченого.

Подальше забезпечення охорони і захисту прав, законних інтересів неповнолітніх обвинувачених, а також виконання покладених на них обов'язків, повинно відбуватися на підставі загальних тенденцій розвитку процесуального статусу обвинуваченого, з урахуванням таких моментів:

- вирішення питання щодо обсягу дієздатності неповнолітніх;
- визначення і закріплення спеціально-процесуальних положень статусу неповнолітнього обвинуваченого;
- подальше розширення диференціації процесуальної форми при провадженні у справах про злочини неповнолітніх;
- запровадження в нормативне регулювання кримінально-процесуальної діяльності норм міжнародно-правових актів з питань прав неповнолітніх, а особливо їх участі при відправленні відносно них правосуддя.

2.3. Кримінально-процесуальний статус неповнолітнього підсудного

Кримінально-процесуальна діяльність із плином часу набуває свого розвитку в межах системи стадій кримінального процесу. Це відображається не лише у зміні її характеру, а й у певних перетвореннях процесуальних статусів учасників цієї діяльності. Одним із них є обвинувачений, процесуальне становище якого, у стадії досудового розслідування було розглянуте у попередньому підрозділі. Відповідно до нових умов провадження по справі, при переході до судових стадій, елементи

процесуального статусу обвинуваченого наповнюються дещо іншим змістом. Законодавець передбачає відображення зазначених змін у понятійному апараті кримінального процесу: обвинувачений перейменовується на підсудного (ч. 1 ст. 43 КПК України), оскільки це більш повно відбиває сутність того явища, яке цим поняттям позначається. Для змістовного з'ясування особливостей кримінально-процесуального статусу неповнолітнього підсудного, коротко висвітлимо питання підстав перетворення обвинуваченого на підсудного і визначимо наслідки цього.

Підставою перетворення обвинуваченого на підсудного (ч. 1 ст. 43 КПК України) є призначення справи до судового розгляду (ст. 245 КПК України). Звідси підсудний – це особа, відносно якої, при наявності достатніх підстав (ст.ст. 245, 251 КПК України), суддею винесено постанову про призначення справи до судового розгляду. Частина 2 ст. 245 КПК України закріплює норму, згідно з якою постанові обов'язково вказуються прізвище, ім'я і по батькові обвинуваченого та стаття Кримінального Закону, за якою пред'явлено обвинувачення. Зі свого боку зауважимо, що формулювання ч.1 ст. 43 КПК України (“Після призначення справи до судового розгляду обвинувачений називається підсудним.”) не є таким, що відповідає моменту появи у справі підсудного. До того ж послідовність „обвинувачений–підсудний” не завжди має місце, це стосується справ приватного обвинувачення (ст. 251 КПК України) та провадження за протокольною формою досудової підготовки матеріалів (ст.ст. 430, 431 КПК України). Перехід від переважно розшукової форми розслідування до змагальної не може не вплинути на кримінально-процесуальне становище особи. Так, зміна суб'єктного складу процесуальних відносин, їх характеру обумовлює коригування змісту елементів процесуальних статусів суб'єктів процесу, наприклад, прокурора (ст. 227 на ст.ст. 240, 267 КПК України) і обвинуваченого (ст. 142 на ст. 263 КПК України). Відповідно до цього, як уже неодноразово наголошувалося, особа повинна набувати того процесуального статусу, який відповідав би її місцю і ролі в системі правових відносин і був пристосований до умов кримінально-процесуальної діяльності на кожному етапі провадження у справі. На нашу думку, що порядок появи підсудного дещо не відповідає природі і спрямованості змін, які

відбуваються останнім часом у кримінальному процесі. Особливо це стосується виключення з повноважень судді (суду) тих із них, що пов'язані з виконанням функції обвинувачення. Тому, на підставі аналізу статей 43, 142, 227, 228, 229, 232, 237, 240, 244, 245, 253, 263, 430 КПК України зазначимо, що визнання особи підсудним повинно здійснюватися з моменту направлення справи прокурором до суду. Із цього приводу І.Ф. Демідов зауважив, що направлення прокурором справи з обвинувальним висновком до суду має значення відання суду і не може мати якого-небудь іншого значення, і підкреслив, що рішенням суду, яке він ухвалює у першій судовій стадії, є рішення про те, що обвинувальний акт прокурора, яким обвинувачений відданий суду, може бути розглянутий у судовому засіданні [58, с. 80]. З цією думкою цілком погоджуємося. Саме таке значення та послідовність вказаних дій і відповідають значенню принципу змагальності. Так, ч.1 ст. 16¹ КПК, вказуючи, що розгляд справ у судах „відбувається на засадах змагальності”, цілком слушно не конкретизує, який саме розгляд (попередній чи розгляд справи по суті) мається на увазі. І далі закріплює, що участь у судовому засіданні, як сторона у справі, бере підсудний, а не обвинувачений (ч. 4 ст. 16¹ КПК України) [117]. На підставі наведеного зробимо ряд висновків: 1) закріпити за прокурором обов'язок винесення рішення про направлення справи до суду та визнання обвинуваченого підсудним із врученням копії постанови особі, відносно якої вона винесена, де містився б перелік прав і обов'язків підсудного. Відповідно, наділяти особу правами підсудного вже на стадії попереднього розгляду справи суддею з обов'язковою участь підсудного у попередньому судовому засіданні, за винятком випадків, передбачених ч. 2 ст. 262 КПК України. Друге речення ч. 1 ст. 43 КПК України викласти у такій редакції: ”Після направлення справи до суду, за постановою прокурора, обвинувачений визнається підсудним”; 2) визначити, що закриття справи на підставі п.1, 2, ч. 1 ст. 6, ст. 7, 7¹, 7², 8, 9, 10, 11¹ КПК України у першій судовій стадії не допускається, з огляду на її роль та призначення.

Результатом визнання обвинуваченого підсудним є трансформація процесуального статусу обвинуваченого у статус підсудного. На підтвердження цього можна навести однакові за правовою природою, але відмінні за змістом і

тому відносно самотійні статті 43, 142, 263 КПК України. Ст. 43 КПК України, як загальна, набуває особливого свого наповнення стосовно положення обвинуваченого під час досудового слідства (ст. 142 КПК України) та підсудного на судових стадіях (ст. 263 КПК України). Також зазначимо збільшення потенціалу активності особи, визнаної підсудним. Це можна простежити на прикладі порядку перелічення прав особи у ст. 142 та ст. 263 КПК України і їх формулювання. До наслідків трансформації обвинуваченого у підсудного віднесемо:

- зміст процесуального статусу обвинуваченого змінюється у зв'язку із необхідністю використання його у рамках іншого процесуального режиму;
- підсудний, незважаючи на процесуальне походження від обвинуваченого (у більшості випадків), є самотійним суб'єктом кримінального судочинства, що обумовлює наділення його відповідним процесуальним статусом.

Вказівка на самотійність підсудного, як суб'єкта кримінального процесу, порушує питання, пов'язане із аспектом процесуальної єдності та відмінності між ним та обвинуваченим. Спільне між цими двома учасниками процесу, перш за все, полягає в процесуально-правовій природі їх існування – причетність до скоєного злочину (інституціональний кримінально-процесуальний статус особи). Це визначає загальну спрямованість та зміст елементів їх процесуальних статусів, чому і знаходимо підтвердження у ст.ст. 142, 263 КПК України. Єдина процесуальна природа їх існування також обумовлює те, що як загальні, так і особливі положення, які визначають статус осіб, причетних до скоєння злочину, у кримінальному процесі однаково проявляють себе по відношенню до обвинуваченого і підсудного. Отже, висновки стосовно процесуального статусу неповнолітніх, що скоїли злочин (а неповноліття і виступає тим особливим), повністю відносяться і до процесуального становища підсудного. Більш детально це питання ми розглянемо нижче. Що стосується відмінностей між процесуальними статусами обвинуваченого і підсудного, то наявність їх не викликає сумнівів. Але зазначимо, що різниця між цими суб'єктами не має характеру суперечності. Юридичні факти, що призводять до появи у справі

підсудного, разом з тим обумовлюють і наявність відмінностей процесуального характеру, про які ми ведемо мову. Так, М.С. Строгович, розрізняючи становище обвинуваченого на слідстві і на суді, говорив про відмінності між обвинуваченим при провадженні слідства та під час розгляду справи в суді. На його думку, вони полягають у тому, що: на суді обвинувачений (підсудний) виступає самотійною стороною; як сторона бере участь у всьому ході судового розгляду, у дослідженні та перевірці кожного доказу; підсудний виступає активним учасником розгляду справи; саме у стадії судового розгляду процесуальні права обвинуваченого знаходять своє найбільш повне здійснення [239, с. 54–59]. Такої ж точки зору дотримувалися, зокрема М.М. Видря, Л.Д. Кокарев і Р.Д. Рахунов [37, с. 50; 90, с. 7; 210, с. 199]. Вони підкреслювали, що відмінності між обвинуваченим та підсудним стосуються саме змісту елементів їх процесуальних статусів.

Незбіг статусів обвинуваченого та підсудного можна розглядати, по-перше, як результат трансформації, згідно з умовами судового процесу, відповідних прав особи (п.п. 2, 3, 4, 5, 8 ст. 263 КПК України), по-друге, як наділення її додатковими правами (п.п. 6, 7, 9, ст. 263 КПК України). Те ж саме можна сказати і відносно обов'язків, але відсутність їх чіткого визначення та закріплення дещо ускладнює аналіз тих чи інших їх особливостей. Хоча у ч. 1 ст. 272 КПК України й закріплено положення про наявність у підсудного процесуального обов'язку дотримуватися порядку судового засідання, про аналогічний обов'язок обвинуваченого у КПК України мова не йде. Визначивши, що підсудний – самотійний суб'єкт кримінального-процесу, наділений власним процесуальним статусом, будемо розглядати як окреме явище процесуальне становище неповнолітнього підсудного, а не неповнолітнього обвинуваченого, щодо якого винесено постанову про призначення його справи до судового розгляду, оскільки, як вважаємо, така постановка питання значно звужує можливості дослідження.

Істотною особливістю існування як обвинуваченого, так і підсудного виступає те, що вони самі і їх дії є об'єктом вивчення. М.С. Строгович вказував на подвійність становища обвинуваченого (підсудного) на суді. Зокрема, він писав: „На суді обвинувачений сторона, але не тільки сторона, а також об'єкт

дослідження у процесуальному значенні цього слова, тобто особа, про дії якої здійснюється розгляд справи ... і її процесуальне становище як сторони є певною формою, яке забезпечує найбільшу ефективність та високу якість розгляду справи, у той же час це не може і не повинно вести до неправильного відображення дійсного становища осіб, що беруть участь у справі” [239, с. 60]. Із цього він робив такі висновки: по-перше, обов’язок суду враховувати обидва ці моменти, по-друге, надати підсудному, як стороні в процесі, реальну можливість використовувати надані йому процесуальні засоби захисту [239, с. 60]. На законодавчому рівні це відображається у встановленні відповідних вимог до суду під час розгляду справи, закріпленні відповідних гарантій прав і обов’язків підсудного. Вдосконалення ж процесуального становища підсудного повинно йти тими ж напрямками, що були визначені у другому підрозділі цього розділу стосовно вдосконалення процесуального статусу обвинуваченого.

Керуючись тими ж підставами, що і при виділенні неповнолітнього обвинуваченого, виокремимо, у рамках загального поняття підсудного, неповнолітнього підсудного. Кримінально-процесуальний закон містить вказівку на існування такого учасника процесу (ст.ст. 440, 441, 444 КПК України). Але з огляду на процесуальну єдність обвинуваченого і підсудного, та беручи до уваги висновки, зроблені відносно кримінально-процесуального статусу неповнолітніх, які скоїли злочин взагалі, та неповнолітнього обвинуваченого зокрема, зазначимо, що визначити окремий процесуальний статус неповнолітнього підсудного не можемо¹. Це цілком підтверджується відсутністю в КПК статей, що були б спрямовані на закріплення в тому чи іншому вигляді процесуального статусу останнього. Виокремлення назви “неповнолітній підсудний” ще не означає відображення особливостей його процесуального статусу. Норми, що містить гл. 36 КПК України, де виокремлено поняття неповнолітнього підсудного, відносяться до складових процесуальної форми. Яка, як цілком слушно вказував В.Гевко, впливає на правовий статус учасників кримінального процесу [40, с. 139]. Але цей вплив проявляється або у створенні додаткових гарантій сприянню реалізації

¹ Див. підрозділ 2.2., с. 48–50

процесуального статусу, або ж, навпаки, у створенні умов, що унеможливлюють реалізацію особою належних їй процесуальних можливостей.

Безпосередньо процесуальне становище того чи іншого суб'єкта кримінального процесу кримінально-процесуальною формою не визначається. Відсутність у кримінальному судочинстві України закріплення процесуального становища неповнолітніх, які скоїли злочин, обумовлює те, що в літературі дослідження процесуальних статусів неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, підсудного відбувається, як правило, через вказівку на особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх. Так, Л.М. Голубєва зазначала: „Процесуальне становище неповнолітнього підсудного обумовлене комплексом реальних гарантій, пов'язаних із максимальним забезпеченням його права на захист, обов'язкову участь захисника з моменту пред'явлення обвинувачення, а також законного представника ...” [43, с. 24]. Далі вона вказувала, що права неповнолітнього підсудного представляють собою межі такої гарантованої законом можливої його поведінки в суді, яка повністю узгоджується з встановленням істини та виховними завданням правосуддя [43, с. 24]. Тобто у даному випадку визначення прав неповнолітнього підсудного здійснюється на основі співвідношення із загальними засадами судочинства, а не на врахуванні саме його неповноліття, як юридично значимої ознаки. Визначення процесуального становища будь-якої особи взагалі повинно здійснюватися із врахуванням загальних процесуальних питань, на чому цілком слушно наголошував Л.Д. Кокарев [90, с. 21–22]. Що ж стосується неповнолітнього підсудного, то, як і у випадку з неповнолітнім обвинуваченим, неповноліття підсудного обумовлює необхідність виокремлення і закріплення особливостей його процесуального статусу. Це повинно знайти свій прояв у формуванні в межах елементів статусу підсудного окремих складових, які б належали виключно неповнолітньому підсудному. Тому внесення до чинного та передбачення у проекті нового КПК України окремої статті, що конкретизувала б процесуальне становище неповнолітнього підсудного, вважаємо доцільним. З урахуванням запропонованої у другому підрозділі цього розділу редакції статті щодо

неповнолітнього підозрюваного та обвинуваченого, неповнолітній підсудний також повинен бути наділений цими правами. А у запропонованій у попередньому підрозділі статті, що визначає тривалість участі у процесуальних діях неповнолітніх, треба змінити назву на „Участь неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, підсудного у провадженні слідчих або інших процесуальних” та доповнити частиною другою: ч.2. Участь неповнолітнього підсудного у судовому засіданні не може продовжуватися без перерви понад три години, а в цілому – понад шість години на добу.

Підмічена нами відсутність закріплення у кримінально-процесуальному законі статусу неповнолітнього підсудного в жодному разі не може свідчити про те, що ця особа не має ніякого правового (процесуального) захисту своїх прав та законних інтересів. Велику роль тут відіграє система правових засобів, що компенсує обмеження кримінально-процесуального статусу неповнолітнього підсудного. Її наявність дає можливість створити, хоча і не досить достатній, з огляду на відсутність в особі зазначеного процесуального становища, але доволі стабільний правовий режим провадження в справах про злочини неповнолітніх. Як один із напрямків забезпечення охорони прав і законних інтересів неповнолітніх, які скоїли злочин, і підсудного в тому числі, у кримінальному судочинстві України, поряд із визначенням і закріпленням особливостей їхнього процесуального становища як спеціальних суб'єктів, слід розглядати й питання подальшого вдосконалення системи процесуальних гарантій прав та законних інтересів неповнолітніх, зокрема тих з них, що в літературі визначаються як гарантії прав і законних інтересів особи [119, с. 12]. До них, як зазначалося, відносимо найбільш значущі щодо неповнолітніх: особливості кримінально-процесуальної форми при провадженні у справах про злочини неповнолітніх та залучення додаткових осіб з боку неповнолітнього обвинуваченого (захисника, законного представника). Не вдаючись до полеміки з приводу визначення того, які з процесуальних засобів взагалі виступають як гарантії прав особи, оскільки це питання виходить за межі теми дослідження, охарактеризуємо ті процесуальні явища, які здатні забезпечити охорону та захист прав і законних інтересів особи

неповнолітнього підсудного в умовах судових стадій кримінального процесу України. Положення, що стосуються диференціації процесуальної форми (глава 36 КПК України), умовно можна розділити на декілька груп, залежно від природи їх існування, тобто чи існують вони та застосовуються на загальних підставах, чи виключно до неповнолітньої особи. Виділимо дві групи: загальну та спеціальну. До загальної групи віднесемо певні аспекти діяльності судді (суду) та прокурора у кримінальному судочинстві, до спеціальної – саме процесуальні особливості при провадженні у справах про злочини неповнолітніх. Також окремо розглянемо участь додаткових суб'єктів на стороні неповнолітнього підсудного. Решта процесуальних засобів, спрямованих на забезпечення прав неповнолітнього підсудного, взаємодіючи зі вказаними, або певним чином розчиняються у їх межах (наприклад, принципи кримінального процесу) або доповнюють яку-небудь із груп (наприклад, кримінально-процесуальна відповідальність). Зауважимо, що ми розглядаємо як гарантію не взагалі діяльність суду і прокурора, а лише певні організаційні форми цієї діяльності та деякі з повноважень, реалізація яких сприяє забезпеченню прав та законних інтересів неповнолітніх підсудних. Що стосується диференціації кримінально-процесуальної форми, то це є окремий спеціально-процесуальний засіб, який враховує особливості участі неповнолітніх у кримінальному судочинстві і визначає суто процесуальний аспект їх захисту та має об'єктивний характер. Підкреслимо, що всі виділені моменти взаємопов'язані поміж собою, що обумовлено особливостями суб'єкту злочину, а саме – неповноліттям особи.

Перейдемо до висвітлення складових, що, на нашу думку, входять до системи засобів забезпечення захисту прав і законних інтересів неповнолітнього підсудного.

Що стосується ролі та місця суду у кримінальному судочинстві взагалі, а отже й відносно неповнолітнього підсудного, то не можна не відзначити його пріоритетної ролі, що приділяється йому законодавцем у захисті прав та свобод особи, на чому цілком слушно наголошували З.Д. Смітєнко і І.В. Рогатюк [226, с. 16–17]. Т. Присяжнюк відзначила вплив загальних положень судового розгляду на

процесуальне становище підсудного [205, с. 52]. Останній час ознаменувався суттєвими змінами в діяльності суду, що обумовило висновок деяких вчених про верховенство судової влади, з огляду на можливість остаточного вирішення питань прав і обов'язків громадян [171, 233]. Як цілком слушно зазначав М. Орзих відносно верховенства судової влади, то це є беззаперечним у рамках механізму захисту прав людини [185, с. 124]. У разі вирішення долі неповнолітніх, у тому числі й підсудних, це не викликає сумнівів, що підтверджується аналізом ст.ст. 43, 62, 64, 124 Конституції України та ст.ст. 7³, 9, 324, 445, 446, 447 КПК України. Спрямованість судової влади як однієї з гілок влади, зазначала В.А. Лазарева, визначається функцією захисту прав та свобод людини і громадянина, що у кримінальному процесі знаходить свій прояв як у судовому захисті, так і у відповідних формах судового контролю [122, с. 51-56]. Це не може не позначитись на ступені дотримання прав неповнолітнього під час провадження та розгляду його справи.

У захисті прав неповнолітнього підсудного, у функціональному аспекті діяльності суду, основну роль відіграють:

- спеціалізація суддів. Вона має два аспекти: перший – високий рівень загальноюридичної підготовки та достатній практичний досвід судді, другий – спеціально-правова підготовка щодо провадження у справах про злочини неповнолітніх та досвід безпосереднього розгляду справ цієї категорії. На поєднання цих двох аспектів у діяльності суду, як засобу, що сприяє розв'язанню завдань кримінального судочинства, цілком слушно вказував В.В. Леоненко [130, с. 11–12.]. Таку ж, по суті, позицію, але пропонуючи розгляд справ про злочини неповнолітніх у першій інстанції здійснювати колегіальним складом суду за участю народних засідателів, що є спеціалістами у галузі педагогіки, психології, медицини, займає Г.М. Омеляненко [182, с. 50–51]. У певній частині це положення знайшло своє відображення у законодавстві: так, ч. 2 ст. 6 Закону України „Про органи та служби і спеціальні установи для неповнолітніх”, зокрема, закріплює, що справи про злочини неповнолітніх розглядаються спеціально уповноваженими на те суддями (складом суду) [69]. Бажано щоб це положення

знайшло своєї більш комплексної реалізації не тільки у рамках названого закону, а й у новому Кримінально-процесуальному кодексі та Законі України „Про судоустрій”. Вимога щодо спеціалізації суддів (суду), що розглядають справи про злочини неповнолітніх, закріплена у міжнародно-правових актах з питань прав дитини (ст. 40 Конвенції про права дитини, пп. 12, 22 Пекінських правил) [102, 152]. Можна констатувати, що розвиток кримінального судочинства у багатьох державах світу, в частині здійснення правосуддя у справах неповнолітніх, має напрямок, що враховує вказане положення [55, с. 82, 276, 27; 182, с. 49; 150, с. 67–80];

– можливість обмеження принципу гласності при розгляді справ про злочини неповнолітніх. Це стосується двох складових названого принципу, які виділяють у літературі, – зовнішньої та внутрішньої [157, с. 47]. Так, зовнішня гласність може бути обмежена у відповідності до ч. 2 ст. 20 КПК України, вона визначає як підставу для проведення закритого судового засідання вчинення злочину особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку. Що стосується внутрішньої гласності, то згадане положення знаходить свій прояв в обмеженні участі деяких суб’єктів у судовому засіданні (ч. 4 ст. 441, ст. 444 КПК України). На дотримання права неповнолітніх на конфіденційність орієнтує п. 8 Пекінських правил [152]. Закон України „Про органи та служби і спеціальні установи для неповнолітніх” у ст. 2, як один із принципів діяльності відповідних служб, встановлює необхідність збереження таємниці про неповнолітніх, які вчинили правопорушення і до яких застосовуються заходи індивідуальної профілактики [69]. Вважаємо, що положення ст. 20 КПК України, з огляду на вищенаведене, потребують відповідних змін у бік посилення захисту права неповнолітніх на конфіденційність, не тільки тих, які не досягли віку шістнадцяти років, а взагалі усіх. На це зверталась увага в літературі [129, с. 58]. Зокрема, В.І. Маринів відзначив, що, конфіденційність треба розглядати, як неможливість без згоди особи використовувати і поширювати інформацію, яка складає зміст особистої та сімейної таємниці [140, с. 11];

– розширений суб'єктний склад учасників судового розгляду справ про злочини неповнолітніх. Це знаходить своє відображення у ст.ст. 441, 442, 443 КПК України та у ч. 2 ст. 6 Закону України „Про органи та служби і спеціальні установи для неповнолітніх”. Але, як слушно зауважила Г.М. Омеляненко, закон наділяє їх обмеженим колом прав [182, с. 34]. Це становище не зовсім відповідає положенням пп. 6, 14, 16, 22, 25 Пекінських правил, а тому потребує свого вдосконалення [152; 123, с. 96-98]. Як підкреслювалося в літературі, участь таких суб'єктів має на меті забезпечення прав та законних інтересів неповнолітніх і попереджувальних результатів судового процесу [182, с. 34];

– заснування та дія в рамках судової системи інституту судових вихователів. Його діяльність повинна бути спрямована на здійснення комплексу заходів щодо виконання судових відносно неповнолітніх, їх батьків (усиновителів), опікунів (піклувальників). Цей інститут, передбачений наказом Верховного Суду України, Міністерства юстиції України, Міністерства освіти України від 15 листопада 1995 р. № 478/63/7/5 „Про затвердження положення про судових вихователів”, є особливим проявом функціональної організації діяльності суду в межах стадії виконання судових рішень виключно у справах про злочини неповнолітніх [199].

Як уже зазначалося, поряд з організаційними формами діяльності суду, до механізму забезпечення прав і законних інтересів неповнолітніх підсудних відносимо і ряд обов'язків цього органу, серед них такі, як:

– вручення неповнолітньому підсудному копії обвинувального висновку та надання йому можливості ознайомлення з матеріалами справи до судового розгляду (ст. 254 КПК України);

– оголошення складу суду та роз'яснення неповнолітньому підсудному права відводу (ст. 287 КПК України);

– роз'яснення підсудному його прав (ст. 294 КПК України). Стосовно цього обов'язку Г.І. Загорський зазначав, що надані підсудному права мають реальне значення тільки в тому разі, коли він знає про них і розуміє їх зміст [67, с. 34];

– роз'яснення неповнолітньому підсудному сутності обвинувачення (ст. 298 КПК України). В.В. Леоненко підкреслював, що це положення має велике

значення і його треба враховувати, оскільки „сприйняття юридичного формулювання обвинувачення, психологічний настрій до скоєного діяння багато в чому можуть залежати від дохідливої та одночасно строгої форми роз'яснення сутності обвинувачення” [130, с. 122–123];

- підтримання належного порядку під час розгляду справи (ст.ст. 271–272 КПК України). Цей обов'язок суду повинен враховувати положення ст. 2 Закону України „Про органи та служби і спеціальні установи для неповнолітніх” стосовно неприпустимості приниження честі та гідності неповнолітнього і у цій частині співвідноситися зі ст. 40 Конвенції про права дитини та п. 14 Пекінських правил [69; 102; 152];

- обов'язок судді (суду) – поновлення судового слідства у разі якщо неповнолітній підсудний повідомить у своєму останньому слові нові обставини, що мають суттєве значення для справи.

Як друга складова загальної групи засобів та механізмів забезпечення прав і законних інтересів неповнолітнього підсудного, вбачаємо ряд процесуальних моментів, пов'язаних із участю прокурора. Незважаючи на те, що його основна роль полягає у підтриманні державного обвинувачення, спрямованого проти особи неповнолітнього, повністю заперечувати його роль процесуальної гарантії прав особи не треба. Підтримання обвинувачення в межах такої кваліфікації злочину, що повністю відповідає діянню, яке скоїв неповнолітній, є вже сама по собі гарантією, що особа буде відповідати тільки за те, що вона фактично скоїла. Це створює умови для реалізації одного з елементів кримінально-правових відносин між особою і державою. Безпосередньо до функціональних аспектів діяльності прокурора, спрямованої на дотримання прав і законних інтересів неповнолітнього підсудного відносимо:

- обов'язкову участь у судових стадіях (ст.ст. 240, 264 КПК України). Так, В.В. Леоненко вказував, що обов'язкова участь прокурора у судових засіданнях сприяє суду в повному та об'єктивному дослідженні матеріалів справи, виявленню причин та умов, що сприяли скоєнню злочину, а головне, сприяє встановленню

істини та призначенню справедливого покарання і здійсненню виховного впливу на неповнолітнього [130, с. 19];

– виконання функції, що знайшла своє закріплення у ст. 25 КПК України. Маємо на увазі той бік діяльності прокурора, який спрямований на прийняття ним передбачених законом заходів для усунення будь-яких порушень закону, від кого б ці порушення не виходили. Як слушно наголошувалося в літературі, правозахисний характер діяльності держобвинувача у справах неповнолітніх обумовлений пер за все конституційними нормами [197, с. 6]. Автори методичного посібника „Підтримання державного обвинувачення у справах неповнолітніх” виділяють два напрямки правозахисної діяльності прокурора у справах цієї категорії осіб. Перший, суто процесуальний, спрямований на дотримання відповідних вимог кримінально-процесуального закону та відповідних міжнародно-правових актів з питань захисту прав неповнолітніх, другий, загальноправовий, пов’язаний із виявленням та усуненням будь-яких порушень закону, що мали місце відносно неповнолітнього, та які обумовили скоєння ним злочину [197, с. 6–7];

– процесуальна незалежність та здійснення своїх повноважень, керуючись лише законом та вказівками Генерального прокурора України. Процесуальна незалежність дозволяє прокурору об’єктивно оцінити результати діяльності слідчого і зважено обстоювати свою позицію в суді. Закон, як основний критерій, що спрямовує діяльність обвинувача, знаходить свій прояв у врахуванні прокурором основоположних засад кримінального судочинства. Наприклад, керуючись у своїй діяльності принципом публічності (ст.ст. 4, 25 КПК України), цей суб’єкт не може не брати до уваги вимоги принципу презумпції невинуватості (ст.ст. 15, 22 КПК України). Характеризуючи співвідношення цих принципів, С.Г. Бандурін і Н.А. Громов зазначали: “... кримінально-процесуальне законодавство, забезпечуючи реалізацію принципу публічності, маючи на меті боротьбу із злочинністю, разом з тим гарантує охорону прав і законних інтересів обвинуваченого у кримінальному судочинстві, використовуючи правові презумпції як тонкий психологічний інструмент” [13, с. 12]. Значну роль відіграють накази

Генерального прокурора України, які спрямовують діяльність підлеглих йому прокурорів на дотримання прав, свобод і законних інтересів особи, залученої до кримінального процесу, зокрема неповнолітнього підсудного.

З-поміж повноважень прокурора, що сприяють забезпеченню дотримання прав неповнолітнього підсудного, виділимо такі:

- обов'язок відмовитися від підтримання обвинувачення у випадку, передбаченому ч. 3 ст. 264 КПК України (коли дані судового слідства не підтверджують пред'явленого обвинувачення, прокурор повинен відмовитися від обвинувачення);

- право, яке, вважаємо, при наявності відповідних фактичних підстав, з огляду на ст. 25 КПК України, перетворюється на обов'язок – клопотати перед судом про повернення справи на додаткове розслідування з підстав: суттєвих порушень кримінально-процесуального закону (наприклад, прав неповнолітнього, передбачених ст.ст. 142, 197 КПК України), для притягнення до кримінальної відповідальності інших осіб, коли окремий розгляд справи відносно них неможливий (ч. 2 ст. 246, ст. 278, ст. 439 КПК України);

- обов'язок всебічного, повного та об'єктивного дослідження матеріалів справи (ст. 22 КПК України). Як видається, що його виконання повинно бути пов'язане із спеціалізацією прокурора щодо участі у розгляді справ про злочини неповнолітніх, на що було вказано В.В. Леоненком [130, с. 18]. Цілком слушно підкреслювалося в літературі, що відсутність такої спеціалізації не сприяє виконанню в повній мірі усіх завдань державного обвинувачення [197, с. 13];

- обов'язок виявлення причин та умов, що сприяли вчиненню неповнолітнім злочину. Причому закон (ст. 23 КПК України) вимагає від прокурора виконання його як під час досудового слідства, так і під час розгляду справи в суді. Такий комплексний підхід сприяє становленню об'єктивної позиції прокурора у справі, що не може не вплинути на його міркування з приводу застосування кримінального закону та міри покарання відносно неповнолітнього підсудного (ч. 2 ст. 264 КПК України).

Наступна група засобів, що спрямовані на забезпечення прав і законних інтересів неповнолітнього підсудного, – це суто процесуальні особливості розслідування та розгляду справ про злочини неповнолітніх та виокремленої нами додаткової участі спеціальних суб'єктів на стороні неповнолітнього підсудного. Стосовно них, то вони є результатом врахування законодавцем, у межах кримінального процесу, вікових особливостей суб'єкта злочину. Як зазначала Г.М. Омеляненко, “вікові особливості неповнолітніх вимагають і посилення їх правової захищеності перед загальним правосуддям, застосування ... в судовому розгляді деяких особливих правил, які, не змінюючи і не скасовуючи загальну процесуальну форму провадження у кримінальному судочинстві, створювали б додаткові процесуальні гарантії для неповнолітніх” [182, с. 9]. Автор цілком слушно в даному випадку розглядає норми гл. 36 КПК України як процесуальну гарантію. Вважаємо такою, що недостатньо відповідає реальному стану речей, з огляду на вищенаведене, іншу думку Г.М. Омеляненко стосовно того, що „процесуальне становище неповнолітніх у кримінальному процесі побудовано на такій демографічній ознаці, як вік“ [182, с. 8]. Ще раз наголосимо, що на цій ознаці у кримінальному судочинстві України побудовано не процесуальний статус цих осіб, а відповідна форма провадження. І вже у цьому контексті цілком справедливо звучить її вислів про те, що „наявність у Кримінально-процесуальному кодексі норм, якими врегульовано особливості судочинства в справах ... неповнолітніх, узгоджується з вимогами Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй стосовно відправлення правосуддя у відношенні неповнолітніх (Пекінських правил) ...” [182, с. 8]. Тому, незважаючи на виділення понять неповнолітній, неповнолітній підсудний, кримінально-процесуальне законодавство майже не містить положень, які закріплюють процесуальне становище цих осіб.

Вказавши на роль процесуальної форми, в частині її диференціації у відношенні неповнолітніх, як кримінально-процесуальну гарантію, відзначимо, що особливості провадження у справах про злочини неповнолітніх були об'єктом пильної уваги вчених-процесуалістів. Так, це питання знайшло своє відображення у роботах Г.М. Омеляненко, В.В. Леоненка, Н.І. Гуковської, А.І. Долгової,

Г.М. Міньковського, Н.Ш. Сафіна, В.В. Шимановського, В.В. Николюка, Е.Ф. Мельникової, М.Н. Голубєвої, Г.Н. Вєтрової, В.Я. Рибальської, О.С. Ландо, Є.Д. Лук'янчикові, Д.П. Письменного, Л.Л. Канєвського. Зі свого боку вважаємо, що окрім питання диференціації процесуальної форми у кримінальному процесі, самостійній розробці підлягає проблема диференціації процесуальних статусів основних суб'єктів кримінального процесу. В основу такої розробки можна покласти той вид класифікації, що знайшов своє відображення у першому підрозділі цього розділу, а саме: виділення загально-процесуальних підгруп на підставі критерію причетності особи до злочину та особистої зацікавленості у справі.

Стосовно наявності додаткових суб'єктів, що беруть участь на стороні неповнолітнього підсудного, як засобу забезпечення його прав і законних інтересів, то до них відносимо виключно захисника і законного представника. Зазначена у ст. 442 та ст. 443 КПК України участь представників служби та міліції у справах неповнолітніх, підприємств, установ, організацій, в яких навчався або працював неповнолітній, розглядається як особлива форма організації судового розгляду справ цієї категорії осіб. З нашої точки зору, їх роль більше відповідає двом аспектам – залученню представників народу у відправленні правосуддя (дещо побічно) та використанню у розгляді справи неповнолітнього для її всебічного і повного вирішення так званого “непрофесійного елемента” [150, с. 16]. Підкреслена відмінність підсудного від обвинуваченого впливає і на участь захисника і законного представника неповнолітнього у судових стадіях. Визнання підсудного самостійним, активним представником сторони захисту, на відміну від досудового провадження, обумовлює і відповідну самостійність діяльності захисника і законного представника неповнолітнього підсудного. Так, ч. 2 ст. 262 КПК України передбачає можливість відсутності підсудного під час розгляду справи, ст. 444 КПК України закріплює можливість видалення неповнолітнього підсудного із залу судового засідання, але в обох випадках присутність захисника, законного представника нічим не заперечується. У відношенні законного представника видалення може статися у порядку, передбаченому ч. 4 ст. 441 КПК

України. Причому, в разі усунення конкретної особи від виконання функції захисника або законного представника, суд вирішує питання про їх заміну з переліку осіб, вказаних у законі (ст. 46, ч. 2 ст. 272, ч. 4 ст. 441 КПК України). Цілком справедливими є зауваження вказівки з цього приводу Т.В. Варфоломеевої та В. Титаренка про те, що захисник і законний представник виступають як самостійні учасники кримінального процесу [29, с. 5; 246, с. 45]. Це підтверджується як змістом ст. 261 КПК України, де підсудний, захисник, законний представник, розглядаються як представники сторони захисту і в цих межах наділяються рівними, не тільки по відношенню до сторони обвинувачення, але, як вважаємо, і поміж собою, процесуальними правами у контексті згаданої статті, що не виключає закріплення за ними додаткових прав з огляду на специфіку їх ролі та призначення (ст.ст. 263, 266, 441 КПК України).

Але треба відзначити, що самостійність захисника та законного представника неповнолітнього має певні межі, які визначені насамперед характером і спрямованістю діяльності зазначених учасників, тобто захист, і не взагалі, а конкретно особи неповнолітнього підсудного. Так, С.А. Альперт щодо ролі принципів забезпечення обвинуваченому права на захист та презумпції невинуватості писав: “Дані принципи ... визначають процесуальне становище захисника, спрямованість, основний зміст його діяльності” [8, с. 68]. Тому, якщо дії захисника та законного представника виходять за межі захисної діяльності щодо неповнолітнього підсудного, суд без зайвих зволікань зобов’язаний вирішити питання про усунення відповідних осіб від участі у справі та залучення іншого захисника, законного представника, що цілком слушно закріпив законодавець (ч. 4 ст. 61, ч. 4 ст. 61¹, ч. 4 ст. 441 КПК України).

Зауважимо, що на відміну від досудового слідства, у судових стадіях, з огляду на особливості здійснення процесуальної діяльності в їх рамках, неповнолітній підсудний реалізує свій процесуальний статус більш самостійно, а відповідно і відсутня (зазначена у попередньому підрозділі) опосередкована реалізація статусу, що мала місце відносно неповнолітнього обвинуваченого. Це підтверджується й аналізом статей 45, 257, 261, 262, 299, 318, 319, 441, 444 КПК

України. Слушним щодо участі захисника неповнолітнього підсудного є зауваження Т.В. Варфоломієвої, В.Д. Бринцева про необхідність найвищого професіоналізму тих, хто допускається до правового консультування громадян, захисту їх прав і законних інтересів [29, с. 3; 27, с. 179].

Другим аспектом участі додаткових суб'єктів на стороні неповнолітнього підсудного є проблема залучення захисника за призначенням по цій категорії справ (ст. 45–47 КПК України). Як визначав її А. Титов, пов'язана вона із браком коштів на оплату праці адвокатів за призначенням та відсутністю врегулювання питань участі адвокатів, які діють на різних засадах (державне чи приватне об'єднання, індивідуальна діяльність) [247, с. 88–89]. Узагальнюючи точки зору з цього приводу, які ми підтримуємо [29, с. 5; 247, с. 87–89], вкажемо на існуючу потребу в остаточному вирішенні питання про засади і порядок надання правової допомоги, правового захисту, представництва, зокрема у кримінальному процесі, не з огляду на відомчі або інші інтереси, а враховуючи міжнародні стандарти і правовий досвід України та інших країн у цій сфері [95; 96]. Його вирішення суттєво вплине на рівень забезпечення прав особи у кримінальному судочинстві, а що стосується неповнолітніх, то створить умови для реальної відповідності системи права України, у тому числі й кримінально-процесуального, ст. 3, 40 Конвенції про права дитини, п. 5, 7, 15, 17 Пекінських правил [102; 152].

Як узагальнення викладеного стосовно процесуального статусу неповнолітнього підсудного у кримінальному судочинстві України зазначимо таке:

- підсудний – самостійний суб'єкт кримінального процесу. Його поява пов'язана з переходом справи від режиму досудового провадження до судового. Тому нема підстав позбавляти особу такого процесуального статусу, що відповідає як тим умовам, у яких вона є учасником кримінально-процесуальних відносин, так і її ролі та призначенню в цих умовах. Звідси, процесуальний статус підсудного особа повинна отримувати принаймні вже з перших процесуальних дій у суді;
- процесуальне становище підсудного, з огляду на процеси реформування кримінально-процесуального права України, повинно отримати свого подальшого розвитку завдяки розширенню і вдосконаленню дії принципів змагальності та

диспозитивності, розширенню змісту існуючих та закріпленню додаткових прав; приведенню нормативно-правової бази, що стосується статусу підсудного, у відповідність із міжнародними нормами та стандартами у цій сфері;

– хоча існує текстуальне виділення терміна “неповнолітній підсудний”, у кримінально-процесуальному законі відсутнє закріплення його процесуального статусу, як особливого по відношенню до загального процесуального статусу підсудного. Це призводить до фактичного їх ототожнення, що суперечить основним міжнародно-правовим актам з прав дитини;

– засобом забезпечення прав і законних інтересів неповнолітнього підсудного, враховуючи відсутність спеціально-правового закріплення його процесуального статусу, виступають організаційні форми діяльності та ряд повноважень суду і прокурора, процесуальні особливості провадження у справах про злочини неповнолітніх, наявність додаткових суб’єктів, що здійснюють захист прав і законних інтересів неповнолітнього підсудного;

– суд виступає як орган, діяльність якого сприяє охороні прав неповнолітнього підсудного. Подальший розвиток цього органу вбачається в посиленні спеціалізації у розгляді вказаної категорії справ і приведення норм, що регламентують його діяльність, у відповідність з міжнародно-правовими актами. Стосовно прокурора підкреслимо, що спеціалізація цього суб’єкта і забезпечення виконання ним вимог щодо повного, всебічного та об’єктивного дослідження обставин справи, поряд із збереженням визначених організаційних форм організації його діяльності, сприятиме дотримання балансу сил між обвинуваченням і захистом та забезпеченню прав і законних інтересів неповнолітнього підсудного;

– процесуальна форма, в частині її диференціації, розглядається як основний процесуальний засіб, що враховує юридичну значущість неповноліття особи. Її подальший розвиток є основним шляхом, що забезпечить виконання завдань кримінального судочинства відносно неповнолітніх;

– участь додаткових суб’єктів (захисника і законного представника) має величезне значення у захисті неповнолітнього підсудного. Але ряд обставин вимагають внесення певних змін у регламентацію їх прав і обов’язків.

Важливим на шляху забезпечення прав і законних інтересів неповнолітнього підсудного, окрім належного визнання і закріплення його кримінально-процесуального статусу, є комплексне, у взаємозв'язку, вирішення низки вказаних вище питань. Це буде дійовим засобом, що дасть можливість повністю реалізувати у кримінальному судочинстві України положення, закріплене у ст. 3 Конвенції про права дитини, щодо приділення першочергової уваги якнайкращому забезпеченню інтересів дитини [102].

Вирішення питань, пов'язаних із процесуальним статусом неповнолітніх взагалі і неповнолітнього підсудного зокрема, не вичерпується викладеним. Істотне значення має можливість альтернативних способів вирішення кримінальної справи та кримінально-правового конфлікту між особою і державою. Причому це може мати місце не тільки у формі призначення покарання підсудному, що існує на цей час, а й у ряді інших, які також можуть гарантувати досягнення завдань кримінального судочинства. З огляду на значення цього аспекту у розв'язанні суспільно важливої проблеми – подолання злочинності серед неповнолітніх, – предметом розгляду у наступному підрозділі дисертації буде процесуальне становище неповнолітніх, щодо яких вирішується питання про звільнення їх від кримінальної відповідальності на підставі ст. 9 КПК України.

2.4. Кримінально-процесуальний статус неповнолітнього, щодо якого справу направлено до суду для вирішення питання про звільнення його від кримінальної відповідальності

У попередньому розділі дослідження, розглядаючи питання щодо визначення процесуального статусу неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, ми виходили з того, що кожен із цих суб'єктів кримінального судочинства повністю пройде загальний і найбільш поширений шлях від

підозрюваного до засудженого. Але, цілком слушно, кримінально-процесуальний Закон передбачає і винятки із цього руху кримінальної справи від слідчого до суду. Такими винятками є направлення справи до суду для вирішення питання на підставі ч.1 ст. 97 КК. Окремо законодавець визначив особливий порядок відповідальності неповнолітніх, які не досягли віку, передбаченого ст. 22 КК, що буде предметом дослідження у наступному розділі дисертації.

Загальновідомою є та обставина, що одним з основних засобів подолання злочинності є кримінальна політика держави. Під нею, у вузькому (правовому) значенні, розуміють державну політику, у рамках якої визначаються основні завдання, принципи, напрямки і цілі кримінально-правового впливу на злочинність, а також засоби їх досягнення, які застосовуються на основі кримінального, кримінально-процесуального та виконавчого права з урахуванням положень кримінології і криміналістики [131, с. 12]. Складовою кримінальної політики є кримінально-правова політика. Саме вона спрямована на визначення злочинності та карності того чи іншого діяння, а також встановлення кримінальної відповідальності. Головним напрямком здійснення кримінально-правової політики, як це визнано в законі і науці, виступає диференціація кримінальної відповідальності, у тому числі шляхом звільнення особи від її застосування [131, с. 13–14; с. 174–175; 52, с. 7; 114, с. 9]. Погоджуємося із точкою зору Л.М. Корнозової відносно того, що проблема існує не у викорененні злочинності, а в знаходженні адекватних відповідей на це явище з урахуванням моральних цінностей та здорового глузду суспільства. Як висновок, автор зазначала, проблема злочинності – це проблема способів реагування на злочини [241, с. 522]. Одним з них у сучасному кримінальному праві є запровадження можливості звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх. Наявність такої можливості можна довести думкою Л.М. Корнозової, яка за змістом, хоча і обґрунтовує створення ювенальної юстиції, в цілому може бути віднесена і до явища, що розглядається: „Злочинна поведінка стала розглядатися як наслідок несприятливого соціального середовища, дитячий вік вказував на несформованість особистості і необхідність виховання; в результаті правопорушуюча поведінка неповнолітніх була вилучена

з категорії кримінальних злочинів і стала трактуватися як відхилення в поведінці. Відповідно засобом реагування стали виховання (перевиховання), реабілітація” [241, с. 529]. А саме у такий спосіб – звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру у деяких випадках, передбачених кримінальним законодавством України, вирішується доля неповнолітніх, які скоїли злочин. До того ж у КК України питання відповідальності та покарання неповнолітніх знайшли своє відображення в окремому розділі Загальної частини, що вказує на ту увагу, що приділяється державою відносно цих осіб. Але перед тим, як з’ясувати кримінально-процесуальні аспекти звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності із застосуванням спеціальних заходів виховного характеру, необхідно розглянути ряд питань, пов’язаних із сутністю кримінальної відповідальності та звільненням від неї, розрізненням звільнення від кримінальної відповідальності та від покарання, змістом примусових заходів виховного характеру.

Як зазначав Ю.В. Баулін, в чинному КК не розкривається поняття „кримінальна відповідальність”, немає єдності і щодо розуміння його в науці кримінального права [114, с. 26]. Розгляд цього питання виходить за межі нашого дослідження, відзначимо тільки, що докладний аналіз існуючих із цього приводу точок зору міститься, наприклад, у роботах Ю.В. Бауліна, В.Г. Павлова, Т.А. Леснієвські-Костаревої [16, с. 5–15; 189, с. 13–20; 131, с. 38–42]. Проте визначимо нашу позицію в цьому питанні. Юридична відповідальність взагалі та кримінальна зокрема виступають засобами регулювання суспільних відносин, здійснюють вплив на поведінку суб’єктів встановленням юридично-визначеної межі можливої реалізації прав, що належать особі, інакше кажучи, межі її діяльності (бездіяльності). Так, ст. 17 Конвенції про захист прав людини і основних свобод закріплює заборону щодо будь-якої діяльності або будь-яких дій, спрямованих на знищення прав та свобод, визнаних у цій Конвенції, або на їх обмеження в більшій мірі, ніж це передбачено в ній [100]. Як підкреслила С.А. Горшкова, порушення цієї межі окремою особою викликає висунення проти неї обвинувачення державою [49, с. 193–194]. Зауважимо, що у понятті „кримінальна

відповідальність” виділяють, окрім негативного її аспекту, також і позитивний [243, с. 355]. Саме перший із них при визначенні поняття „кримінальна відповідальність” був об’єктом пильної уваги науковців. Як зазначила Т.А. Леснієвські-Костарева, негативний аспект превалює у цьому явищі хоча б тому, що він ніби „знаходиться на поверхні” і очевидний [131, с. 42]. Негативна кримінальна відповідальність має місце в разі порушення закону особою. Є конфлікт між особою та державою, вирішення якого відбувається за допомогою кримінальної відповідальності негативного характеру. У цьому значенні і розкривається кримінальна відповідальність, причому, виключно негативний її прояв, як вимушене підання особи, яка вчинила злочин, державному осуду, а також передбачених КК України обмежень, що визначаються обвинувальним вироком суду і покладаються на винного спеціальними органами держави [114, с. 27].

Саме від негативного аспекту кримінальної відповідальності і звільняється неповнолітній на підставі ст. 97 КК, в порядку, передбаченому ст.ст. 9, 447 КПК України. Якраз у такому плані, коли робиться акцент на застосуванні позбавлення, впливу у конструкції кримінальної відповідальності, цілком виправдано було застосовано поняття „кримінальна відповідальність” у роботі Ю.М. Грошевого „Звільнення від кримінальної відповідальності в стадії судового розгляду” [52, с. 21]. Враховуючи викладене, можна сказати, що негативна кримінальна відповідальність – це публічно встановлений спеціально-юридичний варіативний та несприятливий для особи спосіб, спрямований на врегулювання кримінально-правових відносин, що розвинулися між державою і особою, яка скоїла злочин, заснований на соціально-філософських уявленнях, які існують у суспільстві та державі з приводу феномену злочину.

Що стосується звільнення від кримінальної відповідальності, то виділяють два її аспекти: як вид державної політики контролю над злочинністю (розділи IX, XV КК) та як індивідуалізація відповідальності, що, наприклад, має місце у разі застосування судом, відносно конкретного неповнолітнього, звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ч. 1 ст. 97 КК, [131, с. 174–175, 185].

Т.А. Леснієвська-Костарева відзначала, що ці аспекти пов'язані логічно і в часі слідують один за одним: спершу законодавець встановлює кримінальну відповідальність та типове покарання за ту чи іншу дію, поведінку, потім він диференціює встановлену відповідальність аж до можливості звільнення від неї, а на кінці цього ланцюга стоїть правозастосувач (слідчий, суддя), який обирає конкретну, індивідуальну міру відповідальності у межах, що були визначені до цього законодавцем [131, с. 35].

Ю.М. Грошевой пише: „Інститут звільнення від кримінальної відповідальності ... є конкретним проявом ідей ... гуманізму у чинному законодавстві” [52, с. 9]. На самостійність цього інституту вказувала Я.Н. Шевченко [274, с. 142]. Він також підкреслює, що цей інститут, як один із напрямків гуманізації кримінального та кримінально-процесуального законодавства, полягає у суттєвому розширенні кола правових засобів, за допомогою яких можна досягти ефективного перевиховання винних у вчиненні злочинів осіб, що не являють собою великої суспільної небезпеки і можуть виправитися без ізолювання від суспільства [52, с. 8]. Ю.В. Баулін відзначає, що прийняття судом рішення про звільнення особи від кримінальної відповідальності є актом, який вказує на: припинення конкретного кримінально-правових відносин між особою та державою; з цього моменту у особи відсутній обов'язок відповідати перед державою за вчинене; визнання раніше вчиненого особою діяння юридично незначним, таким, що підлягає забуттю [114, с. 284]. Ю.М. Грошевой наголосив, що таке рішення свідчить про оцінку судом моральних цінностей підсудного, є однією з умов його морального вдосконалення й перевиховання, допомагає йому усвідомити цілі та завдання кримінальної політики [52, с. 11].

У даному підрозділі розглядається цей кримінально-правовий інститут в аспекті індивідуалізації відповідальності неповнолітніх, як захід індивідуальної профілактики [118, с. 118]. Його можна визначити як закріплену у рішенні суду офіційно висловлену відмову від застосування до неповнолітнього позбавлень і наслідків притягнення до кримінальної відповідальності при наявності

встановлених у законному порядку підстав, передбачених ч. 1 ст. 97 КК, що має на меті виправлення та перевиховання неповнолітнього.

Треба розрізняти звільнення від кримінальної відповідальності і звільнення від кримінального покарання. Маючи єдину правову природу, можливість незастосування державної репресії з огляду на невисокий ступінь суспільної небезпеки злочину та невисоку або зовсім відсутню небезпечність особи, вони все ж є різними явищами. Так, С.Б. Гавриш підкреслює: „На відміну від звільнення від кримінальної відповідальності звільнення від покарання застосовується тільки до вже засуджених осіб” [114, с. 342]. Їх ототожнення призводить до суттєвих помилок як при формуванні та втіленні у життя кримінальної політики держави, так і, безпосередньо, при конструюванні правових норм, на чому свого часу наголошував Ю.М. Грошевой [52, с. 14–16]. Тобто звільнення від покарання має місце тільки і лише при притягненні особи до кримінальної відповідальності й у разі її реалізації (у негативному аспекті). До того ж законодавець, розрізняючи ці два інститути кримінального права, виокремив їх у рамках КК у різних розділах. Звідси звільнення неповнолітнього як від відповідальності (ч. 1 ст. 97 КК, ст. 447 КПК України), так і від покарання (ч.1 ст. 105 КК України, ст. ст. 324, 335 КПК України) повинно мати свої окремі процесуальні форми, притаманні кожному з цих видів звільнення.

У КК України передбачено, що у разі звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 97 КК України) або від покарання (ч.ч. 1, 2 ст. 105 КК України), до нього застосовуються примусові заходи виховного характеру, що, як вірно наголошувалося в літературі, не є кримінальним покаранням [114, с. 374]. Л.М. Кривоченко, зокрема, підкреслювала, що за своєю юридичною природою ці заходи є заходами виховання, переконання і спрямовані на забезпечення правильного формування особистості неповнолітніх, виключення антисоціальних властивостей і навичок, попередження вчинення ними правопорушень [114, с. 374]. На їх відмінність від покарання вказують і наявність розбіжностей в ознаках, що характеризують ці правові явища [114, с. 298–300, 82]. Тому держава, з урахуванням пріоритетності виховного впливу на неповнолітніх

правопорушників, визначила особливу систему заходів, що можуть бути застосовані виключно до неповнолітніх у разі звільнення їх від кримінальної відповідальності чи від покарання. Основна мета цих заходів полягає у можливості ресоціалізації особи, недопущення виключення її з повноцінного суспільного життя. Л.М. Корнозова зазначає, що офіційний осуд особи виступає актом суспільного таврування, наслідком якого є „повторне таврування” як результат реакції індивіда на таке ставлення оточуючих, що особливо небезпечні наслідки стигматизації для юного правопорушника, коли процес формування особистості, вибір соціальної ролі та зразків для наслідування ще не завершені [241, с. 529].

Розглянувши основні питання, пов’язанні з інститутом звільнення від кримінальної відповідальності, в тому числі неповнолітніх, дамо безпосередню характеристику положенням, передбаченим ч. 1 ст. 97 КК та ст. 9 КПК України. Частина перша ст. 97 КК України закріплює норму про можливість звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру. Слушно було відмічено в літературі, що „цей вид є найбільш важливою особливістю кримінальної відповідальності неповнолітніх” [114, с. 374]. На підставі ряду критеріїв, які виділяють у науці кримінального права для класифікації підстав звільнення від кримінальної відповідальності, цей вид можна характеризувати як факультативний, це означає, що при наявності підстав, передбачених ч. 1 ст. 97 КК України, суд має право (а не зобов’язаний) звільнити неповнолітнього від кримінальної відповідальності; умовний, при якому звільнення, у ряді випадків, не є остаточним і безповоротним та ставиться в залежність від подальшої поведінки неповнолітнього після ухвалення відповідного рішення судом (ч. 3 ст. 97 КК України); передбачений у Законі (ч. 1 ст. 97 КК України) [114, с. 284–285]. Але така характеристика інституту звільнення від відповідальності є недостатньою, оскільки відображує лише кримінально-правову його сторону. Повністю підтримуємо думку Ю.М. Грошевого, який зазначав, що: „Інститут звільнення від кримінальної відповідальності є комплексним кримінальним і кримінально-процесуальним інститутом ...” [52, с. 34]. Така позиція і обумовила висновок вченого про необхідність класифікації підстав

звільнення від кримінальної відповідальності та поділу їх на матеріально-правові, кримінально-процесуальні, морально-психологічні та фактичні [52, с. 34–35]. Саме на об'єднанні цих тісно пов'язаних між собою підстав можна дати вичерпну характеристику звільненню від кримінальної відповідальності неповнолітніх із застосуванням примусових заходів виховного характеру. Матеріально-правові підстави звільнення мають місце тоді, коли неповнолітнім скоєно злочин невеликої тяжкості, причому це повинно мати місце з боку особи вперше¹. Вік особи, як зазначив Ю.М. Грошевой, сам по собі не виступає підставою закриття справи, а має значення лише в сукупності з іншими кримінально-правовими, процесуальними підставами [52, с. 72–73]. Щодо матеріально-правових, то значення віку виступає характерною ознакою суб'єкта злочину невеликої тяжкості, що був скоєний вперше.

Взагалі, наведене вище зауваження Ю.М. Грошевого про врахування віку неповнолітнього тільки у взаємозв'язку із іншими підставами є нічим іншим, як закріпленням законодавцем статі 97 КК як спеціальної стосовно загальних норм звільнення від кримінальної відповідальності. На це, зокрема, цілком слушно вказує Н.В. Угольников. Вона зазначає, що спеціальна підстава закриття справи відносно неповнолітнього за своїм змістом охоплює умови закриття кримінальної справи внаслідок зміни обставин, у зв'язку з дійовим каяттям і у зв'язку із примиренням із потерпілим [255, с. 132]. Заперечення викликає її пропозиція щодо закріплення пріоритетності вирішення справи неповнолітнього із застосуванням примусових заходів виховного характеру, по відношенню до інших підстав, на рівні відомчих актів [255, с. 135]. Вважаємо, що це повинно бути зроблено виключно на рівні закону, а саме – КК України. Тому пропонуємо доповнити ст. 44 КК України частиною третьою: „Звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх здійснюється з урахуванням положень Розділу XV Кримінального кодексу України”.

¹ Злочин вважається вчиненим уперше, якщо: 1) його вчинення мало місце фактично в перший раз або 2) хоча б у другий раз, але за перший злочин закінчилися строки давності, погашена судимість [114, с. 286].

Наявність визначених Ю.М. Грошевим кримінально-процесуальних підстав цілком можна обґрунтувати вказівкою на ч. 2 ст. 44 КК України, яка закріплює, таке: „... порядок звільнення від кримінальної відповідальності встановлюється законом”, яким безпосередньо і виступає КПК України [167, с. 131]. До цих підстав, погоджуючись із думкою Г.К. Кожевнікова та Т.Г. Христенко, віднесемо:

- наявність доказів, що засвідчують винність особи у вчиненні злочину;
- наявність постанови про притягнення особи до відповідальності як обвинуваченого;
- ознайомлення неповнолітнього обвинуваченого, його законного представника і захисника з усіма матеріалами справи, в тому числі із постановою, винесеною в порядку ч. 1 ст. 9 КПК України;
- одержання згоди прокурора;
- з’ясування думки потерпілого [87, с. 19].

Додамо, що під час ознайомлення неповнолітнього обвинуваченого з матеріалами справи обов’язковим є з’ясування його думки стосовно того, що він не заперечує проти направлення справи до суду. А оскільки завершальним етапом реалізації ст. 9 КПК України є вирішення справи судом (ст. 7¹ КПК України), то до кримінально-процесуальних підстав варто віднести також згоду судді із рішенням слідчого або прокурора. Ця згода знаходить своє закріплення у рішенні про призначення справи до судового розгляду (ч. 2 ст. 447 КПК України).

Морально-психологічною підставою звільнення від кримінальної відповідальності, на думку Ю.М. Грошевого, виступає можливість виправлення та перевиховання винного без застосування кримінального покарання. І, як він зауважував, вона відноситься до соціально-психологічної характеристики підсудного. Більше того, автор цілком слушно визначив цю підставу як складову процесу ресоціалізації особи, звільненої від кримінальної відповідальності [52, с. 38–39]. Безпосередньо ч. 1 ст. 97 КК України закріплює, що неповнолітній може бути звільнений від кримінальної відповідальності, якщо його виправлення можливе без застосування покарання [167]. Тому, стосовно термінів “виправлення” та „перевиховання” ми приєднуємося до точки зору О.М. Бандурки,

В.М. Трубнікова, А.О. Ярового та Ю.М. Грошевого відносно того, що ці поняття визначають як особливості певних виховних процесів, так аспект результатів цих процесів” [14; 28-44, 52, с. 40-41]. Відзначимо, що в такому разі можливість виправлення неповнолітнього без застосування покарання виступає, по-перше, як обумовлений фактичними даними висновок слідчого, прокурора, судді стосовно наявності позитивних змін, що свідчать про процес виправлення неповнолітнього, і що цей неповнолітній є доступним для цього, по-друге, це висунуте ними, на підставі доказів, що є у справі, передбачення майбутнього, з високим ступенем вірогідності настання, яке відповідає тому, що через, наприклад, рік, протягом якого до неповнолітнього будуть застосовані певні заходи виховного характеру, за словами Ю.М. Грошевого, у структурі особистості відбуваються якісні зрушення, в результаті яких „витісняються антисоціальні погляди, звички, навички, особа звільняється від таких негативних соціальних якостей, від тієї неповноцінної правосвідомості, які обумовили структуру мотивів, цілей, бажань у механізмі злочинної поведінки” [52, с. 40].

Цілком слушно пише Н.В. Угольникова, що морально- морально-психологічні підстави звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності психологічна підстава звільнення від кримінальної відповідальності не має в законі чіткого визначення [255, с. 132]. Застосування саме оціночного поняття більш прийнятне тому, що сама підстава типізована, а застосовується в індивідуальних випадках, де кожного разу “можливість виправлення” знаходить свій прояв у конкретній ситуації. Погодимось із позицією Н.В. Угольникової, що можливість виправлення включає у себе такі передумови:

- настання умов у житті особи, які значно змінюють уявлення про суспільну небезпечність діяння або особи, що його скоїла, і дають підставу вважати, що нового злочину неповнолітній не скоїть;
- неповнолітній, вважаючи себе винним і шкодуючи про це, усвідомлює протиправний характер вчиненого;
- винний сприяв розкриттю злочину;

- особа відшкодувала або іншим чином загладила шкоду, яку заподіяла внаслідок скоєння злочину:
- особа примирилася із потерпілим:
- особа добровільно з'явилася з повинною:
- висновки психолога, педагога позитивно характеризують особистість неповнолітнього [255, с. 132].

Із цього автор робить висновок, що наявність кожної із перелічених обставин не обов'язкова, але саме вони можуть бути передумовами закриття справи відносно неповнолітнього [255, с. 132]. На таке ж значення позитивної посткримінальної поведінки неповнолітнього вказує Х. Алікперов [7, с. 12]. Усе це цілком можна додати до обґрунтування раніше наведеного висновку про те, що звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності повинно здійснюватися тільки на підставі ст. 97 КК України.

Стосовно виділених Ю.М. Грошевим фактичних підстав, то під ними він розуміє сукупність доказів, дослідження у судовому розгляді якої із достовірністю встановлює наявність матеріально-правових, кримінально-процесуальних та морально-психологічних підстав для прийняття законного та обґрунтованого висновку [52, с. 35]. Саме на таке значення доказів, але не виділяючи їх як самостійну підставу звільнення, вказував і В.В. Леоненко [130, с. 66–67].

Більш докладно розглянемо процесуальний порядок звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності на підставі ст. 97 КК, який передбачений у ст.ст. 9, 447 КПК України. Ці статті, поряд із ст. 7¹ КПК України, закріплюють кримінально-процесуальні підстави звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності. До процесуальних складових порядку звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітнього відносимо:

- наявність доказів, що засвідчують винність особи у вчиненні злочину. Так, Г.К. Кожевніков та Т.Г. Христенко відзначали, що винність особи має розглядатися у двох аспектах: вина та її доведеність, що на їх думку, пов'язано із вимогами ст.ст. 64, 132 КПК та ст.ст. 2, 23 КПК України [87, с. 20]. Але окрім встановлення цих аспектів слідчим, важливе значення має безпосереднє ставлення

неповнолітнього до факту скоєння ним злочину [196, с. 28]. О.О. Чувільов із цього приводу писав: "Очевидно, що тільки тоді може бути позитивно вирішено питання про закриття кримінальної справи, коли підслідний визнає себе винним і кається у скоєному. У противному разі навряд чи буде обґрунтованим висновок про можливість його виправлення примусовими заходами виховного впливу" [269 с. 22]. Вважаємо за потрібне закріпити в законі положення такого змісту: "Направлення кримінальної справи до суду для вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності, закриття кримінальної справи з обвинувальним висновком суддею (судом) на підставах, вказаних у ч.1 ст. 7¹ КПК України, не допускається, якщо обвинувачений, підсудний проти цього заперечує, не визнає себе винним або, визнаючи себе винним, не розкався у скоєнні злочину. У цьому випадку провадження у справі продовжується у звичайному порядку";

– іншою кримінально-процесуальною підставою буде наявність постанови про притягнення особи як обвинуваченого. Ця підстава тісно пов'язана із попередньою. При цьому, що треба мати на увазі обов'язкове виконання слідчим усього комплексу дій щодо притягнення особи як обвинуваченого (ст.ст. 133, 140, 143, 438 КПК України). У цьому безпосередньо знайде своє вираження попередня підстава. Так, винесенню постанови про притягнення особи як обвинуваченого передуює аналіз доказів, що має привести до формування у слідчого внутрішнього переконання про доведеність причетності неповнолітнього до злочину. Сам зміст постанови не повинен залишати сумнівів щодо доведеності позиції слідчого відносно цього. Структура допиту неповнолітнього повинна бути пов'язана з обов'язковим з'ясуванням ставлення неповнолітнього до скоєного ним злочину та його наслідків. Подальший допит буде спрямований на з'ясування повноти доведеності участі неповнолітнього у злочині. Треба погодитися із зауваженням Г.К. Кожевнікова та Т.Г. Христенко про те, що слідчий під час пред'явлення обвинувачення і допиту неповнолітнього може одержати додаткові дані про можливість або неможливість (особа не визнає себе винною) закриття справи [87, с. 21]. Висновок про перспективу вирішення справи щодо неповнолітнього на підставі ст. 97 КК України слідчий може і повинен зробити лише після виконання

усього комплексу дій, пов'язаних із притягненням особи як обвинуваченого [65, с.39]. На наш погляд, ч. 2 ст. 7¹ КПК України викладено вкрай невдало, оскільки замість чітких рекомендацій щодо процесуальних дій законодавець розпливчасто зазначає: „До направлення справи до суду особі повинно бути роз'яснено суть обвинувачення, підставу звільнення від кримінальної відповідальності і право заперечувати проти закриття справи з цієї підстави” [117, с. 9]. Але із цієї пропозиції незрозуміло, яка конкретно процесуальна дія повинна бути виконана і який процесуальний документ має бути складено. На нашу думку, єдиною законною дією, на виконання цього положення буде притягнення неповнолітнього як обвинуваченого з усіма передбаченими КПК України процедурами (гл. 12, ст. 438 КПК). Відповідно і послідовність дій (зокрема, ст. 9 КПК України) повинна бути змінена. Пропонуємо такий варіант її частини першої: “Слідчий, після притягнення неповнолітнього як обвинуваченого, із дотриманням вимог гл. 12 та гл.36 КПК України, з'ясовує наявність підстав, передбачених ч. 1 ст. 97 КК України. В разі їх наявності він складає постанову про направлення справи до суду для вирішення питання про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності. Постанова затверджується прокурором”.

– як відмічалось, ще однією процесуальною підставою виступає ознайомлення неповнолітнього, його законного представника, захисника з постановою про направлення справи до суду для вирішення питання про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру та усіма матеріалами справи. Цілком слушно законодавець передбачає саме такий порядок вчинення дій, а саме: спершу винесення постанови про направлення справи до суду й ознайомлення з нею неповнолітнього, і лише потім ознайомлення його з усіма матеріалами справи. Постанова є засобом виконання вимог чч. 2, 3 ст. 7¹ КПК України стосовно роз'яснення підстав звільнення від кримінальної відповідальності і права заперечувати проти цього. Як слушно відзначено в літературі, це забезпечує право вимагати повного з'ясування на слідстві і в суді всіх обставин справи з тим, щоб було можливе встановлення істини, охорона прав і законних інтересів

неповнолітніх [87, с. 22]. Наявність заперечення проти направлення справи до суду, як виходить із ч. 3 ст. 7¹ КПК, повинна бути з'ясована тільки з боку неповнолітнього. Свого часу це питання вирішувалося дещо іншим способом. Так, ст. 9 КПК протягом тридцяти років передбачала з'ясування позиції і неповнолітнього і його законного представника [253, с. 23–24, 252, с. 21–22]. Наступна редакція статті від 23.12.1993 р. виключила цю вказівку і зосередила її у вигляді загального положення норми ч.3 ст.7¹ КПК України [68]. Серед осіб, яких слідчий і прокурор зобов'язані ознайомити з постановою, законний представник неповнолітнього обвинуваченого не вказаний. Тому пропонуємо ч. 4 ст. 7¹ КПК України доповнити після слова “захисника” словами “і законного представника неповнолітнього обвинуваченого”.

Обов'язковість згоди законного представника з постановою, вважаємо, не потрібна, оскільки він може оскаржити рішення слідчого й прокурора в порядку і на підставах, передбачених гл. 22 КПК України. Також він має право оскаржити в апеляційному порядку рішення суду про застосування примусових заходів виховного характеру відповідно до ст. 449 КПК України. Слід зауважити, що якщо неповнолітній відмовиться від передбаченої законом можливості вирішення справи (ч. 1 ст. 97 КК України), то проведення процедури ознайомлення втрачає сенс. На сьогодні в законі відсутня вказівка на те, яким чином відбуваються вказані дії. Тому пропонуємо доповнити ст. 7¹ КПК України частиною такого змісту: „Про роз'яснення підстав звільнення від кримінальної відповідальності та права заперечувати проти цього слідчий робить позначку на постанові, винесеній у порядку, передбаченому ст.ст. 7², 8, 9, 10, 11¹ КПК України, копію якої вручає обвинуваченому”. Вказівку ч. 1 ст. 9 КПК України на те, що разом зі справою прокурору направляється лише список осіб, які підлягають виклику до суду, вважаємо нами не зовсім точною. На нашу думку, що прокурору і від нього до суду необхідно направляти справу з усіма додатками, передбаченими ст. 224 КПК України. Це сприятиме більш якісному судовому розгляду справи (ст.ст. 81, 93, 93¹ КПК України).

– наступна кримінально-процесуальна підстава – отримання згоди прокурора з рішенням слідчого. Ця процесуальна дія має місце після винесення слідчим постанови про направлення справи до суду, ознайомлення неповнолітнього з матеріалами справи та направлення її з додатками прокурору (ч. 1 ст. 9 КПК України). Але при буквальному тлумаченні ч. 1 ст. 9 КПК України, на наш погляд, можна дійти висновку, що отримання згоди прокурора відбувається ще до винесення постанови про направлення справи до суду, що прокурору направляється справа, у якій він уже дав свою згоду. Але це не так, адже ст. 232¹ КПК України закріплює, що згода дається прокурором після отримання ним справи від слідчого, а якщо прокурор не погоджується з останнім, то скасовує постанову і повертає справу слідчому з письмовими вказівками. Отримання згоди від прокурора на етапі прийняття рішення про направлення справи до суду, як видається, суперечить положенню про процесуальну самостійність слідчого. Рішення про закриття справи, про направлення справи для віддання обвинуваченого суду, які слідчий може приймати цілком самостійно і не погоджуватися із вказівками прокурора з цього приводу (ч. 2 ст. 114 КПК України) та рішення про направлення справи до суду для вирішення питання про звільнення особи (неповнолітнього) від кримінальної відповідальності знаходяться на одному рівні і мають однакове правове значення щодо закінчення слідчим процесуальної діяльності на досудовому слідстві. Тому ще раз наголосимо, що згода прокурора є процесуальною формою контролю за вже самостійно прийнятим рішенням слідчого і більшою мірою як підтвердження прокурором рішення слідчого. Отже пропонуємо виключити із ч. 1 ст. 9 КПК України, її першого речення, слова “за згодою прокурора”, а п. 1 ст. 232¹ КПК України викласти в такій редакції: 1) погодившись із постановою, затверджує її та направляє справу до суду. Також можна вважати, що затвердження прокурором постанови слідчого про звільнення від відповідальності є актом відмови його від можливості подальшого державного обвинувачення неповнолітнього. Безпосередньо затвердженню підлягає не взагалі постанова, а те рішення, яке знайшло своє відображення в ній, а саме: можливість

звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності (державного переслідування та засудження).

– до процесуальних підстав звільнення від кримінальної відповідальності віднесено і з'ясування думки потерпілого. Так, ч. 4 ст. 7¹ КПК України зобов'язує прокурора, слідчого у разі винесення постанови про направлення справи до суду, у випадках передбачених ч. 1 ст. 7¹ КПК України, ознайомити потерпілого та його представника зі вказаною постановою, а у разі їх вимоги – з усіма матеріалами справи. Оскільки відносно неповнолітнього справа може бути направлена до суду лише на підставі ст. 9 КПК України, то одним із моментів, що свідчить про можливість виправлення неповнолітнього без застосування покарання, може бути його примирення з потерпілим¹. У цьому разі з'ясування думки потерпілого для слідчого та її фіксація (наприклад, у протоколі допиту, його заяві) є обов'язковою. Захист прав потерпілого повинен мати місце при будь якій формі закінчення провадження у справі, у тому числі й при її закритті у той чи інший спосіб.

– остання кримінально-процесуальна підстава – згода судді із рішенням слідчого, прокурора. Прокурор, після виконання дій, передбачених п. 1 ст. 232¹ КПК України, направляє справу до суду. Але, як зазначалося, підтвердження ним рішення слідчого виступає не тільки як засіб контролю, а й як висловлена ним відмова від можливості підтримання державного обвинувачення. Тому й у суд справа направляється не для вирішення питань, закріплених у ст. 237 КПК України. Як визначає законодавець (ч. 2 ст. 447 КПК України), основним завданням діяльності судді між отриманням справи від прокурора та призначенням її для розгляду у судовому засіданні є аналіз доказів з метою з'ясування наявності підстав, передбачених ч. 1 ст. 97 КК. Тобто говорити про те, що це повноцінна стадія попереднього розгляду справи суддею, не можна. Це підтверджується, зокрема, такими аргументами: провадження у справі на підставі ст. 9 КПК України має чітко виражену протилежну загальному порядку спрямованість (має місце звільнення – проти притягнення до кримінальної відповідальності); допущення

¹ Опитування свідчить, що 18,3 % неповнолітніх намагалися особисто здійснити дії, спрямовані на відшкодування завданої ними шкоди, а 39,5 % у цьому допомагали батьки.

певного спрощення процедури провадження після винесення слідчим постанови про направлення справи до суду (ст. 7¹–11¹ КПК України); основним питанням, що вирішує суддя, отримавши справу від прокурора, є наявність підстав, передбачених ч. 1 ст. 97 КПК, причому здійснюється це ним одноособово без участі сторін (ч. 3 ст. 447 КПК України); можливість поновлення розслідування справи, тобто повернення її до початкового моменту, а саме: моменту винесення слідчим постанови про направлення справи до суду; підстава поновлення суттєво відрізняється від ст. 246 та 249¹ КПК України; розгляд та вирішення справи по суті у судовому засіданні фактично, виходячи із закріпленого законом порядку, обмежені підготовчою частиною та судовим слідством (ч. 3 ст. 447 КПК України), адже вважати висловлення своєї думки прокурором та захисником повноцінними судовими дебатами навряд чи можна.

Розглянувши сукупність кримінально-процесуальних підстав звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру, необхідно з'ясувати і питання його процесуального становища під час цього виду провадження. Відмітимо, що ми приєднуємося до точки зору Д.В. Філіна про те, що це окремий вид провадження, принаймні, окрема форма закінчення досудового слідства, як вказав Ю.А. Грішин, [256, с. 153; 51, с. 45]¹. Відзначимо, що початковий момент застосування порядку, передбаченого п. 3 ч. 1 ст. 7¹ КПК України, пов'язаний із обов'язковим пред'явленням неповнолітньому обвинувачення (ст. 9 КПК України), тобто з наділенням його процесуальним статусом обвинуваченого, що передбачений ст. 142 КПК України. Але, враховуючи особливість (закріплену ст. 9 КПК України) порядку провадження та враховуючи положення загальної норми (ст. 7¹ КПК України), вважаємо за потрібне внести доповнення в ст. 142 КПК України. Доповнити її треба в частині наділення не тільки неповнолітнього, а, взагалі, кожного обвинуваченого правом:

– бути поінформованим про сутність підстави звільнення від кримінальної відповідальності та його наслідки;

¹ Такої думки дотримуються 65,3 % слідчих, що були опитані.

- ознайомитися з постановою слідчого, прокурора про направлення справи до суду для вирішення питання про звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності;
- заперечувати проти закриття справи судом за відповідною підставою.

Спеціальних прав, що стосувалися б неповнолітнього, на етапі звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності визначати, на нашу думку, немає сенсу. Стаття 9 КПК України передбачає врахування особливостей її реалізації слідчим стосовно неповнолітнього, вказуючи на застосування при цьому вимог ст.ст. 438, 440 КПК України.

Наступним етапом провадження щодо звільнення неповнолітнього обвинуваченого від кримінальної відповідальності є отримання згоди прокурора із рішенням слідчого. Зауважимо, що наведені вище права (або які на цей час можна виявити виходячи зі змісту ст.ст. 9, 7¹ КПК України) вже знайшли свою реалізацію, і прокурор лише переконується у виконанні слідчим відповідних обов'язків, що кореспондують цим правам. Перевірка прокурором справи для з'ясування своєї позиції й прийняття рішення про те, давати згоду чи ні, не обумовлює необхідності наділення неповнолітнього якими-небудь правами. Це можна пояснити тим, що сама підстава, закріплена у ч. 1 ст. 97 КК України, є факультативною, і вести мову про право неповнолітнього вимагати звільнення від кримінальної відповідальності, у разі якщо воно можливе лише в порядку, передбаченому ст. 9 КПК України, немає підстав. Інша річ, якщо виключності застосування ст. 97 КК України не буде, оскільки підстави звільнення передбачені, наприклад, ст. 45, 46 КК України, обов'язкові для застосування судом [114, с. 22]. Тому виникає питання про співвідношення можливості та обов'язковості при визначенні юридичного значення тієї чи іншої підстави в межах інституту звільнення від кримінальної відповідальності, і, відповідно, про можливість наділення обвинуваченого правом вимагати свого звільнення від кримінальної відповідальності у разі дійового каяття (ст. 45 КК України) та примирення із потерпілим (ст. 46 КК України). З огляду на пріоритетність застосування до неповнолітніх виховного впливу, все ж таки ще раз підкреслимо, що ст. 97 КК України, як спеціальна норма по відношенню до норм

розділу IX КК України „Звільнення від кримінальної відповідальності”, повинна застосовуватися кожного разу при вирішенні питання про звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності.

Після виконання прокурором дій, передбачених п. 1 ст. 232¹ КПК України, справа направляється до судді. Як підкреслювалося, вважати дії судді, визначені ч. 2 ст. 447 КПК України, попереднім розглядом справи суддею – недоцільно. Суддя у цьому випадку вирішує питання не про можливість розгляду справи, що надійшла до нього в порядку ст. 9 КПК України, в судовому засіданні, у значенні ст. 245 КПК України, а про наявність підстав для звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності. Вирішення цього питання не потребує на цьому етапі, участі будь-кого із суб’єктів, що мають право бути присутні відповідно до ст. 240 КПК України у разі призначення попереднього розгляду справи. Тому наділення неповнолітнього правами відносно цієї процесуальної дії непотрібне.

Розглянувши справу, суддя може, погодившись із рішенням слідчого або прокурора, призначити справу до розгляду в судовому засіданні. Вже відмічалось, що цей судовий розгляд обмежений лише діями, які відповідають підготовчій частині (гл. 25 КПК України) та судовому слідству (гл. 26 КПК України) звичайного судового розгляду. Незважаючи на це, немає жодних перешкод для того, щоб забезпечувати повноцінну реалізацію принципів кримінального судочинства при розгляді справи відповідно до ч. 3 ст. 447 КПК України. І звідси є можливість зробити висновок про те, що, виділяючи сторони (ст. 16¹ КПК України), треба вести мову про наділення їх відповідними правами, що їм належать. Тобто неповнолітній, відносно якого судом вирішується питання про закриття кримінальної справи у зв’язку із звільненням від кримінальної відповідальності на підставі ч.1 ст. 97 КК України, з очевидною необхідністю наділяється правами, що передбачені для підсудного (ст. 263 КПК України). Саме на такій позиції стоїть Пленум Верховного Суду України, який у своїй постанові від 31 травня 2002 року № 6 „Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру” у п.15 прямо вказав на необхідність роз’яснення неповнолітньому саме прав, передбачених ст. 263 КПК

України [202]. Зауважимо, що з-поміж прав, які належать підсудному (ст. 263 КПК України), з огляду на особливості процедури та порядку судового розгляду, відповідно до ч. 3 ст. 447 КПК України, не можуть бути реалізовані права, передбачені п. 1, 9 ч.1 ст. 263 КПК та п. 10 (як зазначено у ч. 3 ст. 447 КПК України, останніми у судовому засіданні виступають прокурор і захисних, які висловлюють свої думки стосовно перевірених доказів, а ніякого хоча б аналога останнього слова підсудного неповнолітньому не надається, що вважаємо суттєвим обмеженням його права на захист, незважаючи на, як може здатися на перший погляд, сприятливий для нього напрямок у вирішенні справи), обмежуються у певній своїй частині п. 2 (закон не передбачає можливості відкладення або призупинення розгляду справи (ст. 280 КПК України), а тому, як вважаємо, неповнолітній дещо безпідставно обмежений у праві просити суд про витребування доказів, виклик свідків, призначення експертизи), п. 5 (порядок розгляду, відповідно до ч. 3 ст. 447 КПК України, не дозволяє вести мову про те, що право дачі свідчень у будь-який момент судового слідства може бути реалізовано неповнолітнім), п. 7 (з огляду на те, що на цей час закон не передбачає розгляду цивільного позову (п. 21 Пленум Верховного Суду України № 6 від 31.05.2002 р.), у судовому засіданні не беруть участі ні цивільний відповідач, ні цивільний позивач [202])). Враховуючі вищенаведене, вважаємо необхідним внесення доповнень у ч. 3 ст. 447 КПК України словами: “учасники судового засідання користуються правами, передбаченими гл. 24 КПК України”.

Підсумовуючи викладене, зазначимо: неповнолітній, відносно якого справа вирішується на підставі ст. 9 КПК України, не позбавлений зовсім процесуальних прав. Розглядаючи процес провадження у вказаних справах як такий, що складається з певних етапів (дії слідчого відповідно до ст.ст. 7¹, 9 КПК, дії прокурора відповідно до ст. 232¹ КПК України та судді на підставі вимог ч.ч. 2, 3 ст. 447 КПК України), можна констатувати, що, за загальним правилом, неповнолітній наділений почергово процесуальним статусом обвинуваченого (ст.ст. 7¹, 9 КПК України) та підсудного (ст. 447 КПК України). Тобто, незважаючи на відносну специфічність та самостійність цього виду провадження, не можна

вести мову про повну відсутність наділення процесуальним статусом неповнолітнього, щодо якого справа вирішується на підставі ст. 9 КПК України. При цьому треба врахувати ті висновки, що зроблені відносно процесуальних статусів неповнолітнього обвинуваченого та неповнолітнього підсудного і запропонованих шляхів їх вдосконалення. Заперечення викликає лише недостатність правового регулювання особливостей провадження щодо застосування примусових заходів вихованого характеру, що, як вважаємо, обмежує можливості захисту прав і законних інтересів неповнолітніх у кримінальному процесі України. Більше того, теоретичному обґрунтуванню та розробці підлягає питання з'ясування місця і ролі процесуальних особливостей інституту звільнення від кримінальної відповідальності як відносно самостійного виду провадження, що потребує окремого дослідження.

Наявність певних недоліків у правовому регулюванні кримінально-процесуальним Законом порядку звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх обвинувачених із застосуванням примусових заходів виховного характеру, на які вказується в літературі, обумовлює необхідність його подальшого вдосконалення [7, с. 13–14]. В певній частині це буде здійснено у наступному розділі дослідження, в якому розглядатимуться питання участі у кримінальному процесі неповнолітніх, які скоїли суспільно небезпечні діяння і до яких, згідно із ч.2 ст. 97 КК України, також можливе застосування примусових заходів виховного характеру.

Висновки до розділу

Для забезпечення прав і законних інтересів неповнолітніх у кримінальному судочинстві необхідно використовувати у поєднанні три складових: безпосередньо кримінально-процесуальний статус неповнолітнього підозрюваного,

обвинуваченого, підсудного; участь з метою захисту додаткових суб'єктів на їх боці; відмінний від загального порядок розслідування кримінальних справ про злочини неповнолітніх.

Більшого теоретичного обґрунтування і детальної розробки потребують питання процесуальних особливостей провадження у справах неповнолітніх, як відносно самостійного виду провадження. Бо саме воно виступає як встановлена державою гарантія забезпечення неповнолітнім їх кримінально-процесуального статусу. З огляду на процеси реформування кримінально-процесуального права, напрямками подальшого розвитку процесуального статусу неповнолітніх можна вважати: розширення і вдосконалення дії принципів змагальності та диспозитивності; розширення змісту існуючих та закріплення додаткових прав особи; приведення нормативно-правової бази, що стосується становища неповнолітніх, що скоїли злочин, у відповідність із міжнародними нормами та стандартами у цій сфері.

РОЗДІЛ 3

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС НЕПОВНОЛІТНІХ, ЯКІ СКОЇЛИ СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНІ ДІЯННЯ ДО ДОСЯГНЕННЯ ВІКУ, З ЯКОГО МОЖЛИВА КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

3.1. Кримінально-процесуальний статус неповнолітніх віком від 11 років до віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, які скоїли суспільно небезпечні діяння

У попередньому розділі дисертаційного дослідження було розглянуто процесуальне становище неповнолітніх, відносно котрих кримінальна справа закривається у порядку, передбаченому ст. 9 КПК України. Звернемо тепер увагу на існування дещо подібного процесуального інституту, де примусові заходи виховного характеру застосовуються до осіб, які до виповнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, скоїли суспільно небезпечне діяння. У КПК України порядок вирішення справ про суспільно небезпечні діяння неповнолітніх та розгляду їх у суді був визначений Законом України „Про внесення змін та доповнень до Кримінально-процесуального й Кримінального кодексів України та Положення про комісії у справах неповнолітніх Української РСР” від 23.12.93 р. [68]. До цього моменту мало місце позасудове вирішення таких справ і застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру, а недосягнення особою віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, було самостійною підставою для відмови у порушенні (закритті) кримінальної справи та направлення матеріалів до комісії у справах неповнолітніх

[22, с. 44; 252 с. 24]. У літературі зазначалося, що це суперечило правовій аксіомі, що примусові заходи, в тому числі і виховного характеру, може застосувати у правовій державі тільки суд [87, с. 16]. Адже особа не має належних гарантій дотримання її прав, а прийняття рішення про певні позбавлення до неповнолітнього не судом – істотне порушення прав людини [12, с. 158]. В. Ягодинський, позитивно оцінюючи значення вищенаведеного закону, відзначив, що головною ідеєю його є наміри ініціаторів Закону – підвищити гарантії прав неповнолітніх та прийняти правосудне рішення [282, с. 22]. Але, зі свого боку нагадаємо слова відомого класика матеріалізму: „... застосуванню підлягає закон, а не мотиви закону, не наміри законодавця” [128, с. 273]. Тому розглянемо два аспекти цього закону: перший – порядок застосування примусових заходів виховного характеру до осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності, другий – кримінально-процесуальний статус цих осіб. Зазначені вище зміни і доповнення КПК України втілилися у появу особливого процесуального порядку вирішення кримінальних справ про злочини та суспільно небезпечні діяння неповнолітніх (ч. 4 ст. 6, ст. 7³, ст. 9, 232¹, ч. 2, 3 ст. 447 КПК України). На сьогодні ст. 7³ КПК України „Порядок вирішення справ про суспільно небезпечні діяння, вчинені особою, яка не досягла віку, з якого можлива кримінальна відповідальність”, у відповідній редакції, та ряд інших, зокрема статті ч. 4 ст. 6, ст. 232¹, ч. 2, 3 ст. 447 КПК України, пов’язані з визначенням як змісту кримінально-процесуальної діяльності у таких справах, так і процесуального статусу суб’єктів кримінально-процесуальної діяльності, яких Г.К. Кожевніков і Т.Г. Христенко визначили як:

- особа у віці від 11 років і до виповнення віку, із якого можлива кримінальна відповідальність;

- особа, яка не досягла одинадцятирічного віку (дитина) [87, с. 16–17]. Відзначимо, що ми цілком згодні з позицією тих процесуалістів, які виступають за визнання вказаних осіб суб’єктами кримінального процесу. Зокрема, вже висловлювали з цього приводу свою точку зору на обґрунтування такої позиції [46, с. 111]. Основну увагу в цьому підрозділі приділимо першій з указаних груп осіб.

Це обумовлено тим, що, як підтверджується аналізом відповідних норм КПК України (п. 5 ч. 1, ч. 4 ст. 6, ч.ч. 1, 4 ст. 7³, ст. 9, ст. 213, ч. 2, 3 ст. 447 КПК України) та п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 травня 2002 року № 6 “Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру”, процесуальний інститут вирішення справ про суспільно небезпечні діяння, скоєні неповнолітніми, які не досягли віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, зорієнтовано на категорію неповнолітніх у віці від 11 до 16 (14) років [202]. На особливості участі у кримінально-процесуальній діяльності осіб, які скоїли суспільно небезпечні діяння до досягнення одинадцятирічного віку, зосередимо увагу в наступному підрозділі.

Аналізуючи статті 6, 7³, 212, 213, 214, 447 КПК України, можна дійти попереднього висновку (за аналогією з порядком, передбаченим ст. 7¹ КПК України), що у КПК України закріплено особливий порядок закриття кримінальної справи щодо неповнолітніх у віці від 11 років до виповнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність із застосуванням примусових заходів виховного характеру. Відзначимо, що загальна норма (ст. 6 КПК України) не містить безпосередньої вказівки на таку підставу для закриття кримінальної справи відносно цих осіб, навпаки, її ч. 4 зобов’язує порушити кримінальну справу у випадку фактичної наявності обставин, передбачених п. 2 ч. 1 ст. 6 КПК України (відсутність у діянні складу злочину) [22, с. 44]. Це суперечить положенням ст.ст. 4, 94 КПК України, а також ст. 11 КК України, яка закріпила поняття злочину як передбачене Кримінальним кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія чи бездіяльність), що скоїв суб’єкт злочину. Причому суб’єкт злочину, як невід’ємний елемент складу злочину, характеризується рядом ознак, одна з яких – вік особи (ст. 22 КК України) [189, с. 21]. Звідси самостійною підставою закриття порушеної та певним чином розслідуваної кримінальної справи відносно особи, яка скоїла суспільно небезпечне діяння у віці від 11 років до досягнення віку кримінальної відповідальності, виступає ст. 7³ КПК України, на що було звернуто увагу в літературі [282, с. 23]. Це й обумовило попередній висновок про наявність особливого порядку закриття кримінальних справ відносно категорії осіб, що

розглядається. Зауважимо, що лише прийняттям рішення про закриття кримінальної справи відносно такого неповнолітнього процесуальна діяльність не закінчується, можна вести мову про таку, закріплену Законом, схему дій:

- порушення кримінальної справи у разі наявності достатніх підстав вважати, що суспільно небезпечне діяння вчинила особа, яка досягла 11 років, але не досягла віку, з якого законом передбачена кримінальна відповідальність (ч. 4 ст. 6 КПК України);
- провадження досудового розслідування, причому, як можна зробити висновок, у формі досудового слідства (ч. 1 ст. 7³ КПК України), до встановлення факту вчинення цією особою суспільно небезпечного діяння;
- прийняття рішення про закриття кримінальної справи, виконання передбачених при цьому КПК України дій і направлення справи через прокурора в суд для вирішення питання про застосування примусових заходів виховного характеру (ч. 1, 2 ст. 7³ КПК України);
- отримання справи суддею від прокурора (ст. 232¹ КПК України) та вирішення питання про призначення справи до розгляду в судовому засіданні (ч. 2 ст. 447 КПК України);
- безпосередній розгляд суддею закритої справи для вирішення питання про застосування примусових заходів виховного характеру (ч. 3 ст. 447 КПК України).

В даній схемі початковий момент – обов'язок порушення кримінальної справи при наявності достатніх підстав вважати, що суспільно небезпечне діяння вчинене особою, яка досягла 11 років, але не досягла віку, з якого законом передбачена кримінальна відповідальність (ч. 4 ст. 6 КПК України), що, як зазначалося вище, дещо суперечить загальним положенням процесуального Закону. Так, цілком слушно в літературі було зазначено, що із принципу презумпції невинуватості витікає вимога про неприпустимість ведення судочинства при наявності обставин, вказаних у ст. 6 КПК України [50, с. 54]. З огляду на ч. 4 цієї статті це свідчить про виключність кримінально-процесуальної діяльності стосовно суспільно небезпечних діянь неповнолітніх. До речі, як наголошували В. Ягодинський, С. Благодир, З. Смітєнко, законодавець, на їх

думку, мав на увазі обставини, на які вказано у ч. 1 ст. 98 КПК України, і тому пропонували положення ч. 4 ст. 6 КПК України зосередити в межах ст. 98 КПК України [282, с. 22; 22, с. 44]. Цей початковий момент (ч. 4 ст. 6 КПК України) логічно і змістовно пов'язаний зі ст. 7³ КПК України, що дає привід для констатації того, що у цих двох статтях КПК закріплена частина єдиної правової норми, і вони, поряд із ст. 232¹, ч. 2, 3 ст. 447 КПК України, визначають правило про процесуальний порядок реагування та вирішення справ про суспільно небезпечні діяння осіб у віці від 11 до 16 (14) років. Це і обумовило вищенаведену вказівку про попередність висновку, що кримінально-процесуальна діяльність, врегульована ч. 4 ст. 6 та ст. 7³ КПК України, є особливим, відокремленим від загального (ст.ст. 6, 213 КПК України), порядком закриття кримінальних справ відносно неповнолітніх у віці від 11 до 16 (14) років.

Якщо узяти за основу характеристики усієї кримінально-процесуальної діяльності у справах про суспільно небезпечні діяння таких неповнолітніх кінцевий етап – застосування примусових заходів виховного характеру (по відношенню до якого рішення слідчого про закриття справи відіграє службову роль [50, с. 94]), то загальним підсумковим висновком буде те, що у кримінальному процесі України існує відносно самостійне провадження, а саме – провадження у справах про застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, що скоїли суспільно небезпечні діяння у віці від 11 років до віку, із якого можлива кримінальна відповідальність. До речі, КПК України безпосередньо не виділяє його в межах окремої глави або ряду пов'язаних за змістом чи розташуванням статей, хоча містить у п. 6 ч. 1 ст. 45 КПК України вказівку на це провадження. Свого часу Г.М. Миньковский і А.П. Тузов вказували на існування стадій призначення примусових заходів, що замінюють кримінальне покарання [153, с. 164]. Зазначимо, що в цьому випадку має місце розширення сфери королію кримінального судочинства над новими сферами соціального буття [240, с. 170].

Існуюча у КПК України ст. 447 “Порядок застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру” більшою мірою стосується інституту

закриття кримінальних справ у зв'язку із звільненням особи від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання (ст.ст. 7¹, 9 КПК України, ч. 1 ст. 97, ч. 1 ст. 105 КК України). Так, дещо не узгоджується зі ст. 7³ вказівка ч. 2 ст. 447 КПК України про те, що справу, яке надійшла до суду від прокурора в порядку, передбаченому статтею 7³ або 9 цього Кодексу, суддя, якщо він погоджується з рішенням, прийнятим слідчим або прокурором, призначає до розгляду у судовому засіданні [117]. По-перше, відповідно до вказівок ч. 1 ст. 7³ КПК України, справа від слідчого направляється не до суду, а до прокурора, після чого останній спрямовує її у суд (ст. 232¹ КПК України). Підкреслимо, що і посилання на ст. 7³ КПК України у ст. 232¹ КПК України не відповідає призначенню ст. 232¹ “Дії прокурора у справах, які надійшли до нього від слідчого щодо направлення в суд для вирішення питання про звільнення від кримінальної відповідальності”. По-друге, про яку згоду з рішенням слідчого може йти мова, якщо ст. 7³ КПК України є нормою імперативною, це стосується і ч. 2 ст. 97 КК України.

Із наведеного можна зробити висновок про необхідність виокремлення у КПК України цього процесуального інституту як самостійного провадження із закріпленням його за допомогою взаємопов'язаних і взаємно узгоджених статей. Відсутність достатнього врегулювання в законі порядку вирішення справ щодо осіб, які скоїли суспільно небезпечні діяння у віці від 11 років до виповнення віку, із якого можлива кримінальна відповідальність, не може не вплинути на практику його застосування, що викликає критику з боку, перш за все, практичних працівників [74, с. 3; 93, с. 94–95] та вчених-процесуалістів [22, с. 44–45; 282, с. 22–25]. Також вимагає певного відмежування процесуальний порядок застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які скоїли злочин, але звільняються від кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 97 КК України, ст. 9 КПК України) або покарання (ч. 1 ст. 105 КК України), і неповнолітніх, які скоїли суспільно небезпечні діяння до досягнення віку, із якого можлива кримінальна відповідальність. Так, у першому випадку (ст. 9 КПК України, ч. 1 ст. 97, ч. 1 ст. 105 КК України), після виконання всіх необхідних процесуальних дій, суд одночасно вирішує справу по суті (закриває її або виносить

вирок) і застосовує примусові заходи виховного характеру, а у другому (ч. 2 ст. 105 КК, ст. 7³ КПК України) він розглядає вже закриту кримінальну справу [87, с. 18]. Але в разі виявлення неповноти зібраних даних, що обумовлює необхідність виконання слідчих дій або потребу в проведенні певних процесуальних дій, суд, на нашу думку, обмежений у їх здійсненні, адже ніякої процесуальної діяльності у закритій кримінальній справі КПК України не передбачає. Взагалі закон обмежує випадки кримінально-процесуальної діяльності поза межами кримінальної справи (ст.ст. 113, 187, 190 КПК України). Більше того, як зазначалося в літературі, розділом 3 “Суди” Закону України “Про органи й служби в справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх” взагалі не передбачено розгляду судами справ про вчинення суспільно небезпечних діянь неповнолітніми у віці від 11 років до досягнення віку, із якого можлива кримінальна відповідальність [22, с. 45]. Тому є цілком слушною пропозиція Г.М. Омеляненко, яка пропонує передбачити у КПК України окрему главу, в якій регулювалися б питання провадження у справах осіб, що вчинили суспільно небезпечні діяння до досягнення віку, із якого можливе настання кримінальної відповідальності, зокрема, вона вказує, що в цій главі треба вирішити такі питання:

- підстави для застосування примусових заходів виховного характеру;
- порядок провадження розслідування у справі;
- порядок судового розгляду справи;
- форму й зміст постанови про застосування примусових заходів виховного характеру;
- порядок здійснення дострокового звільнення від примусового заходу виховного характеру [184, с. 83].

Додамо, що обов’язково необхідно визначити форму провадження і коло державних органів та служб, їх посадових осіб, які можуть брати участь у вирішенні цих справ, а також процесуальний статус осіб, яких залучають до провадження у такій справі, адже, як зазначали С. Благодир та З. Смітєнко, ці моменти ні у КПК, ні у Законі України “Про органи й служби в справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх” повністю не врегульовані

[22, с. 45]. До певної міри ці питання знайшли своє розв'язання у гл. 47 проекту нового Кримінально-процесуального кодексу України. Також на цей час виникає питання про можливість вирішення (закриття) кримінальної справи у, так би мовити, звичайній ситуації, коли встановлено, що злочин вчинено, поряд з неповнолітніми-суб'єктами злочину, так і виключно самотійно, особою (особами), яка не досягла віку, із якого можлива кримінальна відповідальність. Безпосередньої вказівки на це ст. 213 КПК України та ч. 2 ст. 109 КПК України не містить, що може призводити до того, що соціально-корисний потенціал вирішення справ відносно “несуб'єктів” злочину (ст.ст. 7³, 447 КПК України) не буде реалізований, а може застосовуватися норма, передбачена п. 2 ч. 1 ст. 6 КПК України (відсутність у діянні складу злочину).

Зауважимо, що наявність підстав, вказаних у ст. 6 КПК України, обумовлює закриття справи і слідчим (ст.ст. 212 – 214 КПК України), і органом дізнання (ч. 2 ст. 109 КПК України), тоді як текст ст. 7³ КПК України орієнтований виключно на слідчого. На наш погляд, враховуючи статті 4, ч. 4 ст. 6, 7³, 94, 103, 104, 108, 109, 213 КПК України, немає сенсу, принаймні у випадку розслідування справи про злочини невеликої та середньої тяжкості (ч. 2, 3 ст. 12 КК України), покладати на слідчого (ч. 1 ст. 7³ КПК України), замість органу дізнання, фактично лише обов'язок щодо прийняття кінцевого рішення у справі та її остаточного оформлення (зокрема, таку позицію висловлює В.П. Коляда) [93, с. 94–96]. На негативні наслідки такого становища вказали А.Ю. Стеценко, В.В. Стеценко [232, с. 89-96]. Законом України “Про органи й служби в справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх” передбачено у ст. 5 такі обов'язки Кримінальної міліції у справах неповнолітніх: виявлення, припинення та розкриття злочинів, вчинених неповнолітніми, розгляд заяв і повідомлень про правопорушення, вчинені неповнолітніми, здійснення досудової підготовки матеріалів про правопорушення, вчинені неповнолітніми, провадження дізнання в межах, визначених кримінально-процесуальним законодавством, та ряд інших [69]. Частина 3 ст. 7³ КПК України серед суб'єктів, що можуть поставити перед судом питання про поміщення неповнолітнього віком від 11 років до віку, з якого

можлива кримінальна відповідальність, до приймачника-розподільника, називає орган дізнання. Це свідчить про те, що він не виключений законом із кола органів та посадових осіб, які можуть здійснювати провадження по застосуванню примусових заходів виховного характеру щодо цих неповнолітніх. Зокрема, на можливість розслідування та вирішення справ про суспільно небезпечні діяння неповнолітніх органами дізнання, а саме – підрозділами Кримінальної міліції у справах неповнолітніх, вказували В.П. Коляда, В. Захаров, В. Ягодинський [93, 94–96; 74, с. 3; 282, с. 24]¹.

Як ми вважаємо, що на даний час повністю передавати повноваження щодо провадження розслідування суспільно небезпечних діянь неповнолітніх органам дізнання не можна, оскільки, по-перше, відсутня достатня правова база для цього провадження, про що йшлося вище; по-друге, доцільна розробка особливого процесуального механізму вирішення таких справ з особливим колом суб'єктів, на що орієнтують міжнародно-правові акти; по-третє, навряд чи можна очікувати від органів дізнання виконання на достатньому рівні виховної діяльності, адже провадження у справах щодо застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, що скоїли суспільно небезпечні діяння у віці від 11 років до віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, має саме мету виховання і перевиховання таких осіб. Враховуючи наведене та те, що ст. 7³ КПК України виступає як спеціальна норма відносно ст. 6 КПК України, пропонуємо п. 1 ст. 213 КПК України викласти в такій редакції: “Кримінальна справа закривається при наявності підстав, вказаних у статтях 6, 7³ цього Кодексу”². А ст. 212 КПК України доповнити після слів „медичного характеру” словами „постановою про направлення справи до суду на підставах, передбачених ст. 7¹, 7³ КПК України”. Стосовно ж ст. 109 КПК України, то, на наш погляд, її можна доповнити ч. 3 наступного змісту: “Особа, яка провадить дізнання, встановивши у кримінальній справі про злочини, зазначені у ч. 2, 3 ст. 12 КК, що суспільно

¹На можливість розслідування та вирішення справ про суспільно небезпечні діяння неповнолітніх органами дізнання, зокрема КМСН, вказали 49 % співробітників КМСН, що були опитані (31,4 % вважає це неможливим, а 19,6 % відносять ці дії виключно до компетенції слідчого).

² Такої думки дотримуються 73,6 % слідчих, що були опитані.

небезпечне діяння вчинено особою у віці від одинадцяти років і до досягнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, закриває її у порядку передбаченому ст. 7³ КПК України”.

Визначення процесуального становища групи неповнолітніх, що розглядається, безпосередньо залежить від того, чи потрібне у праві України окреме провадження відносно суспільно небезпечних діянь, скоєних цими неповнолітніми, у праві України та від доцільності його закріплення в межах кримінального процесу. Так, у літературі була висловлена точка зору, що інститут застосування до „несуб’єктів” примусових заходів виховного характеру, так само як і до суб’єктів, є, по-перше, штучним, а, по-друге, таким, що суперечить вимогам Стандартних мінімальних правил ООН [93]¹. Зі свого боку вважаємо, що ні в праві України, ні у міжнародно-правових актах немає жодних істотних заперечень проти існування такого інституту. Наведемо свої міркування з цього приводу. Так у п. б ч. 3 ст. 40 Конвенції про права дитини, як видається, йдеться про можливість „у випадках необхідності та бажаності вжиття заходів” щодо дітей, які не досягли віку кримінальної відповідальності, але порушують кримінальне законодавство, „за умови повного додержання прав людини і правових гарантій”.[102, с. 70]². Керівні принципи ООН щодо попередження злочинності серед неповнолітніх (Ер-Ріядські керівні принципи)³ у п. 5 вказують: „Слід визнати необхідність і важливість здійснення прогресивної політики попередження злочинності серед неповнолітніх, а також необхідність систематичного вивчення та розробки заходів” [83]. І далі: „При цьому уникати криміналізації та покарання дитини за поведінку, яка не спричиняє серйозної шкоди розвитку дитини або шкоди іншим” [83]. Останнє, як вважаємо, знайшло своє закріплення у ч. 2 ст. 11 КК України. Але суспільно небезпечні діяння неповнолітніх, про які йде йдеться у ч. 2 ст. 97 КК України, навряд чи можна розглядати як „поведінку, яка не спричиняє серйозної

¹ Є і протилежні погляди про можливість притягнення таких осіб аж до кримінальної відповідальності [161, с. 75].

² У Конвенції зазначається, що вжиття цих заходів повинно мати місце „без використання судового розгляду”. Але така конструкція бачиться нами дещо сумнівною в плані можливості у позасудовому порядку дотриматися гарантій прав неповнолітніх, що не виключає суттєвих змін процедури провадження, у тому числі і судового, по цим справам, наприклад, по відношенню до існуючого на наш час.

³ Керівні принципи ООН щодо попередження злочинності серед неповнолітніх (Ер-Ріядські керівні принципи) прийняті й проголошені резолюцією 45\112 Генеральної асамблеї від 1 грудня 1990 року.

шкоди розвитку дитини або шкоди іншим”. І цілком виправдано деякі складові політики з попередження злочинності неповнолітніх, стосовно „заходів ... спрямованих на скорочення причин необхідності й можливості скоєння правопорушення або обмеження умов, що ведуть до цього” (п. 5 вказаних Єр-Ріадських керівних принципів), знаходять своє закріплення саме у Кримінальному кодексі України (ч. 2 ст. 97 КК України) [83].

Пекінські правила у частині першій підпункті 1.4. п. 1 „Загальна мета” встановлюють: „Правосуддя у відношенні неповнолітніх повинно бути складовою частиною всебічного забезпечення соціальної справедливості для всіх неповнолітніх і одночасно сприяти таким чином захисту молоді й підтриманню мирного порядку в суспільстві” [152, с. 76]. Коментар п. 2 „Сфера застосування правил та визначення, що використовуються” роз’яснює: „Мінімальні стандартні правила спеціально сформовані таким чином, щоб вони могли застосовуватися у рамках різних правових систем і в той же час встановлювали деякі мінімальні стандарти у поводженні з неповнолітніми при будь-якому існуючому визначенні неповнолітнього і при будь-якій системі поводження з неповнолітніми правопорушниками” [152]. До того ж чи інші види примусового впливу на неповнолітніх, що порушили закон, передбачені в праві багатьох країн світу [251, с. 100-103, 138-139, 301-305, 560-562; 254, с. 37-44; 84, с. 97]. Тому ще раз підкреслимо: існування певного правового засобу реагування на девіантну поведінку неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності, що підпадає під ознаки діянь, передбачених Особливою частиною Кримінального кодексу України, не заперечується в міжнародному праві. Більше того, він розглядається як складова політики попередження злочинності серед неповнолітніх. А звідси – інститут застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, що скоїли суспільно небезпечні діяння у віці від 11 років до віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, у правовій системі України має право на існування. Іншою частиною питання, що було вказане вище, є: доцільне чи ні закріплення такого правового інституту саме у межах кримінального процесу? Спираємося при відповіді на нього на відповідні

положення Конституції та Кримінального кодексу України і підтримаємо точку зору про те, що, виходячи з правової аксіоми примусові заходи може застосовувати у правовій державі тільки суд [87, с. 16]. Це повною мірою стосується і суспільно небезпечних діянь неповнолітніх.

На сьогодні в Україні не передбачено, окрім суду (ч. 2 ст. 97 КК України, ст. 447 КПК України), жодного органу з повноваженнями щодо вирішення справ осіб, які до досягнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, скоїли суспільно небезпечне діяння, в частині застосування до них примусових заходів виховного характеру. Як слушно зауважила Н. Крестовська, Пекінські правила рекомендують по можливості уникати судового розгляду справ неповнолітніх і передавати їх до розгляду громадським інституціям, але парадигма нашої юстиції у справах неповнолітніх полягає якраз у максимальному розширенні практики судового розгляду [111, с. 104]. С. Благодир та З. Смітєнко, в цілому підтримуючи позицію Н. Крестовської, наголошують, що відносно неповнолітніх, які не є суб'єктами злочину, не повинно провадитися попереднє розслідування, а тільки судовий розгляд матеріалів про застосування примусових заходів виховного характеру. Хоча далі автори, дещо всупереч наведеному, вказують на те, що досудова підготовка матеріалів має провадитися тільки до встановлення неповнолітньої особи [22, с. 45]. Але, на жаль, при цьому не зазначають, ким та в якій формі це має робитися, що приводить до протилежної, відносно раніше висловленої авторами, позиції. Зазначимо, що суд (суддя) не повинен та й не в змозі безпосередньо виконувати необхідний обсяг роботи по виявленню суспільно небезпечного діяння, збиранню доказів причетності неповнолітнього до його вчинення, вжиттю необхідних попереджувальних заходів у зв'язку із правопорушенням, що мало місце, виконанню ряду інших необхідних дій для забезпечення можливості всебічного, повного, об'єктивного дослідження обставин справи. Тому і виникає потреба в існуванні та діяльності відповідних органів, здатних вирішувати вказані завдання. Зокрема, на це вказують Пекінські правила, де у п. 16 закріплено: "У всіх випадках ... до винесення компетентним органом кінцевого рішення, що передує вироку, необхідно ретельно вивчити оточення та

умови, у котрих живе неповнолітній, або обставини, за яких було скоєно правопорушення, з тим, щоб сприяти винесенню компетентним органом влади розумного судового рішення у справі” [152].

Найбільш пристосованими і такими, що можуть виконати необхідну досудову підготовчу роботу, є органи, уповноважені здійснювати відповідну діяльність у межах кримінального процесу. У праві України немає іншої форми дослідження суспільно небезпечних діянь, передбачених Кримінальним кодексом, ніж кримінально-процесуальна. Із вищенаведеного робимо висновок – наявність певного правового засобу реагування на суспільно небезпечні діяння неповнолітніх у віці від 11 до 16 (14) років розглядається як елемент політики попередження злочинності неповнолітніх, а існування інституту застосування примусових заходів виховного характеру до цих осіб у правовій системі України, на цей час, може мати місце лише в межах кримінального судочинства. Так, О.Х. Галімов підкреслював, що “... розслідування суспільно небезпечних діянь малолітніх ... розглядається як необхідна умова застосування до малолітніх примусових заходів виховного характеру...”, а останнє “... повинно становити компетенцію суду, а не адміністративних органів ...” [38, с. 172]. Більш докладно перспективи судочинства відносно неповнолітніх в Україні, у тому числі і цього правового інституту, будуть розглянуті нижче.

Відсутність всебічного правового закріплення у КПК України порядку провадження у справах про застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які скоїли суспільно небезпечне діяння у віці від 11 років до віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, негативно вплинуло на визначення кримінально-процесуального статусу цих осіб. Іноді в літературі прямо вказується на те, що в законі не визначено процесуального становища підслідного, який не досяг віку притягнення до кримінальної відповідальності [74, с. 3]. Ця точка зору цілком виправдано знайшла підтримку і обумовила критику цього інституту і відповідні пропозиції щодо вирішення низки питань, що з ним пов’язані [38, с. 172; 226, с. 44; 282, с. 23; 184, с. 83; 111, с. 102–103]. Дійсно, у КПК України досить обмежено вказується на те, якими правами під час провадження по справі

наділяється неповнолітній у віці до 16 (14), що скоїв суспільно небезпечне діяння, а стосовно обов'язків взагалі нема жодних вказівок. С. Благодир та З. Смітєнко підкреслили, що провадження у справах у порядку ст. 7³ КПК України навіть не підпадають під дію глави 36 КПК України, якою передбачений особливий порядок провадження у справах неповнолітніх [22, с. 45]. Із цим висновком цілком погодимося. Варто лише звернути увагу на ч. 2 ст. 432 Глави 36 КПК України, де зазначено таке: „Положення цієї глави застосовуються в справах про злочини осіб, які на момент провадження в кримінальній справі не досягли вісімнадцятирічного віку” [117, с. 217]. Тобто йдеться про неповнолітніх, які є суб'єктами злочину, але у нашому випадку ні про які злочини та їх суб'єктів мова йти не може.

На цей час можна вести мову про закріплення за неповнолітніми, які скоїли суспільно небезпечні діяння до виповнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, лише незначного кола прав. Зважаючи на те, що в КПК України провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру до вказаних неповнолітніх умовно можна поділити на дві частини, перша з яких – з моменту порушення справи і до закриття її слідчим, із наступними направленням справи до прокурора (ч. 4 ст. 6, ст. 7³ КПК України), а друга – з отримання справи суддею від прокурора і до винесення остаточного рішення у справі (ч. 2, 3 ст. 447 КПК України), то і закріплення процесуальних прав цих осіб теж повинно бути пов'язано з тією чи іншою частиною провадження. Причому, відносно другої частини регламентація процесуального становища цих осіб зовсім незначна, якщо не сказати повністю відсутня, а є, на нашу думку, лише врегулювання порядку судового засідання, що, маючи значення для організації діяльності судді та визначення процедури судового засідання, все ж жодним чином не пов'язане з наділенням безпосередньо неповнолітнього будь-якими правами (окрім, хіба що, права давати пояснення). Більше того, вважаємо, що у ст. 447 КПК України “Порядок застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру” врегульовано судове засідання, яке більшою мірою стосується інституту закриття кримінальних справ у зв'язку із звільненням неповнолітнього від кримінальної відповідальності або звільнення від покарання (ст. 7¹, 9 КПК

України, ч. 1 ст. 97, ч. 1 ст. 105 КК України). Із цього приводу О.М. Гидулянова підкреслила: “Якщо порівняти коло прав, якими наділений повнолітній злочинець, із правами, що надані дитині, яка скоїла суспільно небезпечне діяння у віці від 11 до 14 років, то можна замітити, що у ряді випадків мова може йти не про додаткові гарантії захисту прав неповнолітнього, а про звуження його прав навіть порівняно з повнолітнім” [41, с. 186]. Стосовно першої (досудової) частини провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх віком від 11 років до віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, які скоїли суспільно небезпечне діяння, то перелік їх, на цей час, становлять такі правові можливості:

- мати захисника – з моменту першого допиту неповнолітнього або з моменту поміщення його до приймальника-розподільника (п. 6 ч. 1 ст. 45 КПК України);
- ознайомлюватися з усіма матеріалами закритої кримінальної справи і користуватися при цьому послугами захисника (ч. 2 ст. 7³ КПК України);
- право на участь законних представників (ч. 2 ст. 7³ КПК України).

Також додамо право на оскарження дій слідчого (ст. 234 КПК України). Зауважимо, що постанова слідчого про закриття справи оскаржена бути не може, бо з тексту ст. 236⁶ КПК України можна зробити висновок, що оскарженню в суді підлягають лише постанови, винесені на підставі п.п. 1 та 2 ст. 213 КПК України, а у випадку, який нами розглядається, п. 1 ст. 213 КПК України (підстави вказані у ст. 6 КПК України, а саме п. 2 ч. 1 ст. 6 КПК України) не може бути застосований, а п. 2 ст. 213 КПК України (недоведеність участі обвинуваченого у скоєнні злочину) взагалі не відноситься до неповнолітніх, які не є суб'єктом злочину (це ще раз підкреслює необхідність внесення вказаних нами вище змін до ст. 212, 213 КПК України). Більше у КПК України жодних вказівок на досудовому етапі провадження на можливі права безпосередньо цих неповнолітніх немає.

Враховувати окремі вказівки, наприклад, ч. 2 ст. 193, ч. 2 ст. 194 КПК України, як такі, що закріплюють права особи у віці від 11 до 16 (14) років, які скоїли суспільно небезпечні діяння, навряд чи можна, оскільки вони здебільшого стосуються визнаних суб'єктів (учасників) кримінального процесу. Те ж саме

можна сказати і відносно слушної пропозиції М.М. Михеєнко щодо закріплення у кримінальному судочинстві принципу ”Забезпечення особам, що беруть участь у справі, права на захист їх законних інтересів”, де його основною складовою виступає наділення законом осіб, що беруть участь у справі, такою сумою процесуальних прав, реалізуючі котрі, вони можуть особисто захищати свої законні інтереси [156, с. 54–55]. Відсутність повноцінного закріплення процесуального становища вказаних неповнолітніх і обумовлює наявність у літературі вказівок на таких осіб як на “несуб’єктів” [93, с. 94; 74, с. 3]. З таким висновком, на перший погляд, можна погодитися з огляду на відсутність кримінально-правового статусу (недосягнення віку кримінальної відповідальності). Кримінально-процесуальне право, що у певній своїй частині є засобом реалізації норм матеріального, невиправдано веде мову про повноправних суб’єктів кримінального процесу (група учасників кримінально-процесуальної діяльності, які причетні до злочину: підозрюваний, обвинувачений, підсудний) тільки після досягнення ними визначеного Кримінальним Законом віку. Таким чином, неповнолітні, які досягли віку кримінальної відповідальності, є суб’єктами як кримінального, так і процесуального права, а особи віком від одинадцяти років до віку, з якого законом передбачена кримінальна відповідальність, хоча і беруть участь у провадженні у кримінальній справі, але не набувають відповідного процесуального статусу.

В літературі, наприклад, О.Г. Лук’янова, вказала на помилковість погляду, згідно з яким кримінально-процесуальна правоздатність та дієздатність залежать та повністю визначаються матеріальною право- та дієздатністю, а також на можливість їх ототожнення, і підкреслила, що кримінально-процесуальна правосуб’єктність цілого ряду суб’єктів кримінального судочинства не пов’язана з матеріальною правосуб’єктністю [136, с. 217; 384, с. 107–108].

Зауважимо, що відсутність належного правового врегулювання процесуального становища осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності, також пов’язана з тим, що їх участь у кримінальному судочинстві має короткочасний характер і не відіграє вирішальної ролі для правосуддя (2000 р. –

2914 осіб, 2001 р. – 2707 осіб, 2002 р. – 2417 осіб [242, с. 30]). Проблеми, що існують у законодавстві з цього приводу, часом створюють серйозні труднощі в правозастосуванні. З одного боку, залучений до кримінально-процесуальних відносин неповнолітній, не маючи чітко визначеного кола суб'єктивних прав, може відчувати себе обмеженим у своїх правах, а характер і міру своєї участі вважати продуктом формалізму. З другого, в осіб, які застосовують Закон, виникають різні непорозуміння, що ніяк не сприяє успішному здійсненню їхньої діяльності. Більше того, на думку О.М. Гидулянової, В. Захарова і В. Ягодинського, з якими ми погоджуємося, практика компенсує неврегульованість у законі цих питань і застосовує аналогію, обирає різні способи дії, які не завжди повною мірою відповідають принципам і духу Закону, мають пристосовницький характер та інколи суперечать окремим нормам кримінально-процесуального закону [41, с. 188; 74, с. 3; 282, с. 23].

Перш за все треба визначитися з термінологією, що застосовується для визначення цієї групи суб'єктів кримінального процесу. Формулюючи відповідний термін, О.Х. Галімов зауважував, що він “... не вписується в словесний ряд позначення учасників судочинства – за допомогою одного слова, як, наприклад, свідок, підозрюваний, обвинувачений та ін.” [38, с. 93]. Проте законодавець не виробив єдиного підходу щодо назви цієї категорії неповнолітніх. Так, ч. 2 ст. 97 КК України вказує на “особу, котра до досягнення віку, із якого може наступати кримінальна відповідальність, скоїла суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною Кримінального кодексу”, у назві ст. 7³ КПК України йдеться про, “особу яка не досягла віку, із якого можлива кримінальна відповідальність, скоїла суспільно небезпечне діяння”, а в ч. 1 цієї ж статті вже вказується на “особу у віці від одинадцяти років до досягнення віку, із якого можлива кримінальна відповідальність, що скоїла суспільно небезпечне діяння”, ч. 4 ст. 6 КПК України містить вказівку на “особу, яка досягла 11 років, але до досягнення віку, із якого законом передбачена кримінальна відповідальність, скоїла суспільно небезпечне діяння”, п. 5 ч. 1 ст. 6 КПК України виділяє “особу, яка не досягла на час вчинення суспільно небезпечного діяння

одинадцятирічного віку”, в іншому випадку ця особа називається “дитина, яка не досягла одинадцятирічного віку” [167; 117]. Така невідповідність у визначенні назви суб’єктів кримінального процесу, на нашу думку, пов’язана, по-перше, з неузгодженістю між КПК України та КК України, а по-друге, з тим, що КПК України, виділяє відносно “несуб’єктів” злочину дві вікові групи і відповідно дає їм необхідні назви, які дозволяють відрізнити їх між собою. Але зважаючи на те, що основним (вважаємо і єдиним, з огляду на ст. 97 КК України, ст.ст. 6, 7³ КПК України) суб’єктом процесуального провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру до осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності, є саме неповнолітні віком від 11 до 16 (14) років, то і термінологічного визначення більшою мірою потребує саме ця група. При цьому обов’язковому закріпленню в КПК України підлягає визначення вікових меж осіб, які беруть участь у кримінально-процесуальній діяльності, що повинно використовуватися при формулюванні відповідних статей КПК України, де знаходила б прояв специфіка їхнього процесуального становища. Автори проекту КПК України у ст. 6 це частково передбачили, але зі свого боку пропонуємо в ст. 6 ППК України (ст. 32 КПК України) “Роз’яснення значення термінів Кодексу” ввести наступний термін з таким значенням:

– **недоліток** – неповнолітній віком від 11 років до досягнення віку, з якого може наступати кримінальна відповідальність, який скоїв суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною Кримінального кодексу¹.

З’ясувавши роль і місце інституту застосування примусових заходів виховного характеру до неолітків, треба визначити їх процесуальний статус, яким вони можуть бути наділені під час цього провадження². У своїй основі процесуальний статус цих осіб повинен базуватися на міжнародно-правових актах, що закріплюють правове становище неповнолітніх, у тому числі і при відправленні

¹ Така пропозиція знайшла підтримку у 10,5 % слідчих і 21,6 % співробітників КМЧН, що були опитані. Але при вирішенні цього питання, ми вважаємо, що пріоритет треба віддати положенням міжнародно-правових актів [83].

² Пропозицію про наділення таких неповнолітніх певними правами підтримало 33,7 % слідчих і 55 % співробітників КМЧН, що були опитані. На відсутності у цьому потреби зазначили 66,3 % і 45 % відповідно.

правосуддя (зокрема, на Конвенції ООН про права дитини, Пекінських правилах). Враховуючи висновок стосовно місця розташування інституту примусових заходів виховного характеру щодо цих неповнолітніх, відзначимо, що формування статусу цієї категорії суб'єктів кримінального судочинства відбуватиметься з обов'язковим урахуванням принципів і основних положень кримінального процесу України, на велике значення яких вказував С.А. Альперт [8, с. 64–69]. Правова природа появи недолітка, як вважаємо, дає підставу віднести їх до тих учасників кримінально-процесуальної діяльності, чий інституціональний кримінально-процесуальний статус походить від їх причетності до події злочину (підозрюваний, обвинувачений, підсудний, засуджений), тому при формуванні процесуального статусу цих неповнолітніх треба враховувати загальні тенденції визначення становища вказаної групи суб'єктів кримінального процесу України.

На підставі наведеного можна вести мову про те, що під час провадження по застосуванню примусових заходів виховного характеру до недолітка він має такі права: на відповідне поводження з ними з боку інших учасників провадження, посадових осіб, що не допускає зневажання честі та гідності неповнолітнього; знати, вчинення якого суспільно небезпечного діяння йому інкримінується; мати захисника та побачення з ним до першого допиту або з моменту вирішення питання про поміщення його у приймальник-розподільник; на участь батьків або інших законних представників; давати показання і бути вислуханим з приводу будь-якого питання; надавати докази та заявляти клопотання; ознайомлюватися з матеріалами справи, окрім випадків, коли це може негативно вплинути на малолітнього; оскаржувати прийняті відносно нього рішення; збереження у таємниці факту притягнення його до провадження у справі; участь у слідчих діях у межах, встановлених КПК України, які виконуються за його клопотанням, клопотанням їх захисника чи законного представника, та можливість з дозволу слідчого брати участь у проведенні інших слідчих дій, окрім випадків, коли слідча дія, участь у якій недолітка не обов'язкова, може негативно вплинути на нього; брати участь у розгляді в суді питання про застосування до них примусових заходів виховного характеру.

У судовому засіданні неоліток також має право: давати пояснення; просити суд про виклик свідків, витребування доказів у справі; просити суд про оголошення доказів, що є у справі; задавати запитання іншим учасникам судового засідання; звертатися до присутніх із заключним словом.

Що стосується обов'язків неолітка, то до них можна віднести лише такі: з'являтися за викликом дізнавача, слідчого, прокурора, судді (необхідно перебачити можливість застосування до таких неповнолітніх приводу внесенням відповідних доповнень до КПК України та Інструкції про порядок виконання постанов прокурорів, суддів, слідчих, органів дізнання й ухвал судів про привід підозрюваних, обвинувачених, підсудних, свідків і потерпілих, а також можливість, у разі ухилення неповнолітнього від розслідування та судового розгляду, поміщення його до приймального-розподільника); дотримуватися порядку під час розслідування справи та судового засідання (необхідно перебачити можливість застосування до цих неповнолітніх видалення із зали судового засідання або обмеження участі у процесуальній дії); виконувати винесені відносно нього постанови дізнавача, слідчого, прокурора, судді.

Як захід, що буде сприяти досягненню завдань провадження та виконанню неолітком покладених на нього обов'язків, цілком можна застосовувати до таких осіб передачу під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи (ст. 436 КПК України), але тільки у тому разі, коли вказані особи здатні забезпечити такий нагляд [182, с. 11; 78, с. 64].

На завершення підрозділу наведемо слова авторів підручника “Особливості провадження у справах про злочини неповнолітніх”: “Неповнолітній правопорушник повинен розглядатися не тільки як об'єкт виховання, а і як суб'єкт, що несе відповідальність за свої дії, воля та здатність якого до самовиховання повинні бути посилені та цілеспрямовані, ось чому немає ніяких підстав виключати розгляд правопорушень неповнолітніх із сфери кримінального процесу. Завдання стоїть не у відмові від процесуальних форм ..., а в пошуку ... шляхів подальшого вдосконалення процесу в справах неповнолітніх, посиленню його виховного та попереджувального ефекту” [188, с. 15]. Наступний підрозділ

дисертаційного дослідження буде присвячено з'ясуванню особливостей процесуального становища другої групи неповнолітніх, які скоїли суспільно небезпечні діяння до досягнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, а саме: неповнолітніх віком до одинадцяти років.

3.2. Участь у кримінальному процесі дитини віком до одинадцяти років, яка скоїла суспільно небезпечне діяння

Якщо розглядати кримінальний процес як сукупність правовідносин, то в теорії права вказується, що обов'язковим елементом останніх виступають відповідні суб'єкти. Серед великого кола осіб, які залучаються до кримінально-процесуальної діяльності, можна виділити, на певних підставах, ті чи інші їх групи, тобто здійснити класифікацію. Найбільш визнаним є поділ усіх суб'єктів на такі: державні органи і їх посадові особи, що ведуть кримінальний процес; учасники процесу, що мають власний або представляють чийсь інтерес у справі; інші особи, що залучаються до справи. Але така класифікація не обов'язково вичерпує усі зв'язки та особливості суб'єктного складу учасників кримінального процесу. Можуть мати місце і інші класифікації. Зокрема, є можливість поділити всіх осіб на підставі обсягу їх участі та впливу на кримінальне судочинство на основних (наприклад, суд, прокурор, обвинувачений, захисник, потерпілий, свідок, експерт), додаткових (наприклад, представники ЖЕД, що присутні при обшуку, статисти, поняті, особа, що здійснює привід, особа, який передано на збереження майно), виключних (особи, вказані у ч. 1 ст. 69 КПК України, особи, які не підпадають під перелік ч. 1 ст. 44 КПК України, особи, що вказані у п.п. 4, 5, 9, 10, 11 ч. 1, ч. 4 ст. 6 КПК України). Відповідно до цього законодавець і визначає необхідний обсяг регламентації їх процесуального статусу: від найдетальнішого (наприклад, обвинувачений – ст.ст. 21, 43, 135, 142, 146, 147, 151, 197, 218 КПК

України та ряд інших) до обмеження лише вказівкою на наявність відповідного суб'єкта та приписів, зокрема, слідчому про дії щодо виключення його з кримінально-процесуальної діяльності (наприклад, дитина, яка не досягла одинадцяти років, ч. 4 ст. 7³ КПК України). Але за будь-яких обставин особа, залучена до кримінального процесу є і повинна визнаватися його суб'єктом [5, с. 106–107]. В.М. Шпілев наголошував, що до суб'єктів відносять усіх осіб, що беруть участь у порушенні, розгляді і вирішенні кримінальних справ [278, с. 7]. А отже, вони повинні мати хоча б мінімально визначений процесуальний статус, принаймні, ми стоїмо на таких позиціях. Із цього приводу В.П. Бож'єв висловив думку, що процесуальний метод врегулювання суспільних відносин характеризується правовим становищем суб'єктів (їх правами і обов'язками), а також засобами регулювання їх поведінки [25, с. 160]. До виключних суб'єктів кримінального процесу відносимо особу, яка не досягла на час вчинення суспільно небезпечного діяння одинадцяти років (п. 5 ч. 1 ст. 6 КПК України). Саме з'ясуванню особливостей її участі у кримінальному процесі та її процесуального статусу присвячений цей підрозділ дисертаційного дослідження.

У КПК порядок вирішення справ про суспільно небезпечні діяння неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності, у тому числі з виокремленням осіб віком до одинадцяти років, був визначений Законом України “Про внесення змін та доповнень до Кримінально-процесуального й Кримінального кодексів України та Положення про комісії у справах неповнолітніх Української РСР” від 23.12.93 р. [68]. До цього моменту недосягнення особою віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, було загальною підставою для відмови у порушенні (закритті) кримінальної справи та направлення матеріалів до комісії у справах неповнолітніх [22, с. 44; 252, с. 24]. Причому, ніякого поділу цих осіб за віковими групами на той час КПК України не передбачав, на відміну від діючої редакції (п. 5 ч. 1, ч. 4 ст. 6, ч.ч. 1, 4 ст. 7³ КПК України) та відповідних статей ПКПК України (ст.ст. 292, 506). Зазначені вище зміни та доповнення в КПК України втілилися у появу особливої процесуальної підстави для відмови в порушенні та, певним чином, специфічного порядку

закриття кримінальних справ про суспільно небезпечні діяння малолітніх віком до одинадцяти років (п. 5 ч. 1 ст. 6, ч. 4 ст. 7³ КПК України), на що було звернуто увагу в літературі [282, с. 23].

На сьогодні ч. 4 ст. 7³ КПК України „Порядок вирішення справ про суспільно небезпечні діяння, вчинені особою, яка не досягла віку, з якого можлива кримінальна відповідальність” та п. 5 ч. 1 ст. 6, п. 1 ст. 213, ст. 214 КПК України, пов’язані з визначенням змісту кримінально-процесуальної діяльності у таких справах (матеріалах), а також і процесуального статусу суб’єкта кримінально-процесуальної діяльності, якого визначають як особа, яка не досягла одинадцятирічного віку (дитина) [87, с. 16–17]. Знов-таки підкреслимо, що ми виступаємо за визнання вказаних осіб суб’єктами кримінального процесу і висловлювали свою точку зору на обґрунтування цієї позиції [46]. Незважаючи на те, що як цілком підтверджується аналізом відповідних норм КПК України (п. 5 ч. 1 та ч. 4 ст. 6, ст.ст. 7³, 9, 447 КПК України), ст. 97 КК України і п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 травня 2002 року № 6 “Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру”, процесуальний інститут вирішення справ про суспільно небезпечні діяння, що скоєні неповнолітніми, які не досягли віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, зорієнтовано на категорію неповнолітніх у віком від 11 років до віку, з якого можлива кримінальна відповідальність [202]. Особи, які скоїли суспільно небезпечні діяння до досягнення одинадцятирічного віку, також залучаються до кримінального процесу, що вимагає вирішення ряду теоретичних та практичних питань. Можна вести мову про нижченаведенні, закріплені Законом, варіанти дій щодо суспільно небезпечних діянь неповнолітніх у віком до 11 років:

- відмова у порушенні кримінальної справи у разі наявності достатніх підстав вважати, що суспільно небезпечне діяння вчинила особа, яка не досягла 11 років (п. 5 ч. 1 ст. 6, ч. 1 ст. 99 КПК України, ч. 1 ст. 11 КК України);
- порушення кримінальної справи за фактом вчинення злочину (ч. 1 ст. 98 КПК України), провадження досудового розслідування до встановлення особи, що

скоїла суспільно небезпечне діяння і прийняття рішення про закриття кримінальної справи і виконання передбачених дій (ч. 4 ст. 7³, ст.ст. 213, 214 КПК України).

Так, щодо осіб, які не досягли на час вчинення суспільно небезпечного діяння одинадцяти років (ч. 4 ст. 7³ КПК України), вказується, що слідчий повинен встановити факт вчинення суспільно небезпечного діяння такою дитиною. Під встановленням особи, яка скоїла суспільно небезпечне діяння, розуміється провадження певних процесуальних дій. Зрозуміло, що при цьому слідчий повинен щонайменше допитати цю дитину про обставини діяння і направити копії постанови про закриття справи прокурору та до служби у справах неповнолітніх за місцем проживання дитини. Також певна процесуальна діяльність здійснюється і на етапі перевірки заяв, повідомлень і прийняття рішення про відмову у порушенні кримінальної справи (п. 5 ч. 1 ст. 6, ч. 1 ст. 99 КПК України). Такі дії та процесуальні рішення слідчого торкаються як законних інтересів самої дитини, так і її законних представників. Тобто, під час порушення кримінальної справи за фактом суспільно небезпечного діяння і встановлення особи правопорушника ці малолітні фактично вступають у кримінальний процес. А до визначення конкретної дитини може пройти певний час, протягом якого провадяться певні слідчі дії, деякі за її участю, а особа не має ніякого процесуального становища. Це не відповідає принципам кримінального процесу і міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини, особливо якщо це стосується дитини. У такій ситуації ці особи залишаються без відповідного правового захисту. Вказівка на те, що справа щодо осіб до одинадцяти років не може бути порушена, а порушена підлягає закриттю не виправдовує цієї ситуації, не анулює необхідності виконання положень ст. 2 КПК України в частині захисту прав і законних інтересів фізичних осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві. Бо даремно у цій статті йдеться не про суб'єктів кримінального процесу, а про абсолютно невизначене коло осіб, що залучені до кримінального процесу.

Відсутність повноцінного закріплення процесуального становища неповнолітніх віком до 11 років, як підкреслено вище, обумовлює наявність у літературі вказівок на них як на “несуб'єктів” кримінального процесу [93, с. 94; 74,

с. 3]. В основу цього покладено певні історичні передумови. Так, за римським правом такі особи відносилися до *infantes* (віком до 7 років), які були повністю недієздатні та неделіктоспроможні (але в дещо інших вікових межах 7–10 років) [216, с. 89–91]. Фактичною ж основою такого стану, як підкреслюється в літературі та відмічається в нормативних актах (Конвенція про права дитини), є недостатній рівень психофізіологічного розвитку особи, який певним чином унеможливорює здійснення нею юридично значущих дій [78, с. 4–11; 241, с. 500–501; 150, с. 38]. Щодо залучення малолітніх цієї вікової групи до кримінального судочинства, то історично в праві діяв принцип – прощення, виправдане неповноліттям. Зокрема цей принцип, був закріплений у Законі XII таблиць. В його основу покладено вищенаведені положення римського права. Він діє у продовж тривалого часу в країнах, що сприйняли римське право [150, с. 29]. У наш час будь-які особи віком до 11 років майже не розглядаються як здатні до власних дій, і їх цілком виправдано можна вважати повністю недієздатними. Як ми вже відмічали, у кримінальному процесі України їх участь має виключний характер (п. 5 ч.1 ст. 6, ч. 4 ст. 7³ КПК України), така тенденція простежується і у проекті нового КПК України (ч. 3 ст. 166, ст.ст. 193, 503 ПКПК України).

Але, незважаючи на виключність участі у кримінальному судочинстві малолітніх віком до одинадцяти років, кримінально-процесуальний право не повинно байдуже ставитися до них, практично повністю ігноруючи їх наявність. Ці особи, як ніхто інший, потребують особливої уваги і турботи, адже коли така дитина опиняється у несприятливих умовах, то сама ситуація повинна характеризуватися як екстремальна. Такі діти цілком підпадають під існуюче в літературі визначення особи, що знаходиться в безпорадному стані, де малолітство є однією з причин такого стану (повна недієздатність) [144, с. 27–28]. Але це жодним чином не говорить про те, що вони повністю позбавленні можливості усвідомлювати та давати оцінку тому, що відбувається. Наприклад, згідно зі ст. 160 Сімейного кодексу України місце проживання дитини, яка досягла десяти років, визначається за спільною згодою батьків та самої дитини [225]. А з ст.ст. 170, 177, 218 цього ж кодексу випливає, що дитина, яка може висловити свою

думку, має право на те, щоб бути вислуханою батьками, іншими членами сім'ї, посадовими особами з питань, що стосуються її особисто [225]. На можливість допиту дітей від трьох до семи років вказала В.О. Коновалова [104, с. 113–114].

Ні в ст. 152 Сімейного кодексу України, ні в ст. 9 Закону України „Про охорону дитинства” не міститься обмежень щодо віку дитини з приводу звернення її для захисту своїх прав і законних інтересів до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, засобів масової інформації та їх посадових осіб (лише ч. 4 ст. 152 Сімейного кодексу України передбачає необхідність досягнення дитиною чотирнадцяти років для безпосереднього звернення за захистом своїх прав та інтересів до суду) [225]. Також при розгляді справи (матеріалів) про суспільно небезпечне діяння таких осіб можуть бути реалізовані як відповідні положення Законів України „Про охорону дитинства”, „Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх” щодо захисту життя, здоров'я, гідності дитини, так і обов'язки, покладені на КМСН відповідно до п. 3 Положення про кримінальну міліцію у справах неповнолітніх [71, 69, 198]¹. На значення попереджувальної роботи слідчого при розгляді справи (матеріалів) про суспільно небезпечне діяння вказаних малолітніх, що позитивно впливає на подальшу поведінку таких осіб, вказувалося в літературі [78, с. 18; 277, с. 195]. Тому немає підстав для ігнорування наявності такого учасника кримінально-процесуальної діяльності, як малолітня дитина, яка скоїла суспільно небезпечне діяння. З урахуванням положень Конвенції про права дитини (ст. 1), Сімейного кодексу України (ст. 6), Закону України „Про охорону дитинства” (ст. 1), ч. 4 ст. 7³ КПК України, доцільно, на нашу думку користуватися саме терміном „малолітня дитина” [102, 71, 225, 117].

Ведення нового суб'єкта кримінального судочинства може зустріти рішучу критику з боку певних наукових і практичних кіл. Але пріоритет захисту прав і законних інтересів такої дитини, з огляду на винятковість умов її появи у

¹ На запитання: „Яким повинно бути основне призначення КМСН?”, отримано такі відповіді від співробітників цього підрозділу: як органу дізнання – 39,2 %, як підрозділу профілактики злочинів неповнолітніх – 23,5 %, суміщення функцій дізнання та профілактики – 37,3 %.

кримінальному процесі, обумовлює необхідність наділення її певним процесуальним статусом, а відповідно – і визнання її суб'єктом кримінально-процесуальної діяльності. В.М. Савіцький відзначав, що терміном учасник процесу повинна охоплюватися будь-яка особа, яка у тій чи іншій формі приймає участь у розслідуванні [222, с. 27]. Розробка питання процесуального становища малолітньої дитини повинна йти шляхом певною мірою подібним до розробки процесуальних статусів тих суб'єктів, відносно яких діє принцип права на захист, тобто підозрюваного і обвинуваченого (бо вони найближчі за правовою природою до становища неповнолітніх, які скоїли суспільно небезпечне діяння), але з урахуванням тих істотних особливостей, що притаманні не лише при провадженні у справах неповнолітніх, які скоїли злочини, а і взагалі – в поводженні з дитиною. Ми обстоюємо свою позицію виходячи із таких положень:

- значна соціальна шкода від суспільно небезпечних діянь скоєних малолітніми, вимагає заходів попередження такої поведінки, які повинні застосовуватися у відповідній формі;
- існує нагальна потреба в повній реалізації завдань кримінального судочинства по відношенню і до цієї категорій громадян;
- відсутність реагування на суспільно небезпечні діяння малолітніх формує у них, по-перше, неповагу до закону і, по-друге, психологічну настанову на “безкарність”, а кримінально-процесуальне право має достатньо засобів психологічно-виховного характеру для їх подолання;
- треба виховувати неповнолітніх у дусі поваги до людини, суспільства, існуючих у суспільстві норм права, моралі та необхідності людини відповідати за свої вчинки.

При визначенні процесуального становища осіб віком до одинадцяти років, за слушним зауваженням О.Х. Галімова, слід враховувати, по-перше, що можливість їх участі в судочинстві як якого-небудь суб'єкта визначається згідно з до психологічним, а не віковим критерієм; по-друге, власні права вони реалізують за допомогою законних представників; по-третє, особливості провадження слідчих дій за їх участю; по-четверте, можливість повного або часткового усунення

малолітнього суб'єкта з провадження у справі; по-п'яте, неможливість застосування до них не тільки кримінальних, а й кримінально-процесуальних санкцій, взагалі, примусу [38, с. 38, 106]. До умов залучення цих осіб, вказаний автор відносить: неможливість встановлення важливих для справи обставин без залучення малолітнього; наявність у малолітнього здатності правильно сприймати обставини, що мають значення для справи та давати про них свідчення; встановлення контакту між дитиною та дорослими учасниками процесуальних дій; вжиття заходів, що виключають травмуючий вплив на дитину [38, с. 120].

Законодавець, безумовно, правильно передбачає неможливість притягнення малолітніх віком до 11 років як підозрюваних та обвинувачених, але, поряд з цим, він не визначає ніяких правових засобів захисту цими особами своїх законних інтересів. Вони, як ми вказували вище, не повинні бути позбавлені можливості мати певне процесуальне становище. Це створило б умови як для захисту їх прав, так і для більш повної реалізації завдань кримінального судочинства, а також дозволило б більш цілеспрямовано впливати на них з метою їх перевиховання.

Кримінальне судочинство не є відірваним від інших сфер життя суспільства, держави. Державні органи та їх посадові особи, які здійснюють кримінальний процес, виконують і інші соціально важливі функції, зокрема, це стосується прокуратури, КМСН – як органу дізнання, суду (ст.ст. ч. 2 ст. 1, 5, 6 Закону України „Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх”), слідчого (ст. 23 КПК України) [69, 117]. Тому використання можливостей кримінально-процесуальної діяльності, її результатів відносно реагування на суспільно небезпечні діяння малолітньої дитини є необхідним, але при безумовному дотриманні прав і законних інтересів такої особи, враховуючи її істотні особливості у порівнянні з іншими особами, які залучаються до кримінального процесу. Погоджуємося з думкою авторів роботи “Особливості провадження у справах про злочини неповнолітніх” за редакцією Т.М. Добровольської (і це цілком розповсюджується на вказану нами вікову категорію), що мова йде про врахування вікових особливостей неповнолітніх, по-перше, при конструюванні законом процедури розгляду цієї категорії справ та, по-

друге, при вирішенні питання ступеня найбільш ефективної міри впливу на підлітка в процесі застосування відповідних законодавчих норм [188, с. 5].

Пропонуємо, з метою врегулювання становища таких осіб, наділити їх певним процесуальним статусом, який дозволить їм бути повноправними учасниками кримінального процесу. Стосовно малолітньої дитини, яка скоїла суспільно небезпечне діяння, ще раз наголосимо, що участь її у кримінальному судочинстві повинна мати винятковий, обмежений характер, на що орієнтують як КПК України (п. 5 ч. 1 ст. 6, ч. 4 ст. 7³ КПК України), так і міжнародно-правові акти (п. 4 Пекінських правил) [117, 152]. У КПК України треба закріпити вказівку на винятковість участі у провадженні у справі або при перевірці заяви, повідомлення (ч.ч. 4, 5 ст. 97 КПК України) дитини, що скоїла суспільно небезпечне діяння. Так, ч. 4 ст. 7³ КПК України (ч. 4 ст. 193 ПКПК України) може бути доповнена реченням такого змісту: “При перевірці заяви, повідомлення або провадженні необхідних процесуальних дій у справі про суспільно небезпечне діяння, що скоєне дитиною, яка не досягла 11 років, залучення до них такої дитини допускається лише у виключних випадках”¹. Або можна запровадити загальну норму таку ж за значенням. Але у будь-якому разі дійшов повинна мати право на відповідне поводження з боку інших учасників, посадових осіб; користуватися послугами захисника до першого допиту; право на участь батьків або інших законних представників; давати пояснення і бути вислуханою з приводу будь-якого питання; ознайомлюватися з матеріалами справи, окрім випадків, коли це може негативно вплинути на дитину, або вона, на підставі висновку психолога, внаслідок недостатнього рівня розвитку, не може правильно сприймати факти, що мають відношення до справи, та давати про них свідчення; право на збереження у таємниці факту притягнення її до провадження у справі; право на участь, у виключних випадках, у слідчих діях у межах, встановлених КПК України, які виконуються за клопотанням її захисника чи законного представника, окрім випадків, коли слідча дія, участь дитини у якій не обов’язкова, може негативно

¹ На необхідність законодавчого закріплення виключності участі дитини віком до 11 років, що скоїла суспільно небезпечне діяння, у кримінальному процесі вказали 60 % слідчих і 70,6 % співробітників КМСП, що були опитані.

вплинути на неї. Щодо обов'язків малолітньої дитини, то вказівка на неможливість застосування до неї будь-якого примусу виключає їх несення нею, адже немає сенсу в покладанні на особу обов'язків, не забезпечених можливістю їх примусової реалізації.

Такий суб'єкт кримінально-процесуальних відносин – незвичайний. І ми розуміємо, що це позначиться певним чином на кримінально-процесуальній правота дієздатності як цих осіб, так і інших суб'єктів кримінального судочинства, зокрема, законних представників. При цьому для малолітньої особи виключається деліктоспроможність щодо несення кримінальної та кримінально-процесуальної відповідальності. Тобто можливість реалізації дитиною своїх прав залежатиме від рівня її психофізіологічного розвитку, можливості їх усвідомлення та безпосереднього здійснення. Тобто, характеризуючи малолітніх на загальних підставах недієздатними, слід мати на увазі, що при відповідних обставинах (достатній рівень розвитку) ця презумпція недієздатності може бути спростована, а відповідно малолітня дитина може бути визнана частково дієздатною. У другому підрозділі першого розділу дисертації вже йшлося про те, що питання кримінально-процесуальної правота дієздатності вимагають всебічного обґрунтування та взаємоузгодження із подібними категоріями інших галузей права. Також виникне питання їх детальної наукової розробки з урахуванням винятків, що будуть мати місце стосовно вказаних нами малолітніх.

Процес реформування кримінального судочинства в Україні ще не завершений. Провадження у справах неповнолітніх, що скоїли злочин, і решти малолітніх, що скоїли суспільно небезпечні діяння, теж вимагає відповідних змін. Норми КПК України потребують узгодження з нормами відповідних міжнародно-правових актів, зокрема Пекінськими правилами. Стоїть питання про створення в Україні ювенальної юстиції, як особливої системи судочинства у справах неповнолітніх. Тому для більш повного вирішення завдань, поставлених у дисертаційному дослідженні, необхідно розглянути вказані вище моменти у наступному підрозділі.

3.3. Шляхи реформування судочинства у справах неповнолітніх

У попередніх частинах дослідження розглядалося процесуальне становище неповнолітніх, які скоїли злочин або суспільно небезпечне діяння, у кримінальному процесі України кінця XX – початку XXI століть. Але, як зауважував ще, наприкінці XIX століття видатний вчений-процесуаліст І.Я. Фойницький: “Досвід показав, що ... для осіб із свідомістю, що не дорозвилася, та ніжною сприйнятливістю, незміцнілим характером і таких, що швидко захоплюються прикладом, звичайне судове провадження сполучене із багатьма загрозами. ... Звідси широкий рух, що відмічається у новий час, на користь ідеї створення особливих судів для неповнолітніх і в прийнятті ними порядку провадження, більш пристосованого для потреб осіб ніжного віку у видах стримування їх від злочинів” [259, с. 504–507].

Тому предметом розгляду цього підрозділу обрано можливі шляхи реформування системи судочинства щодо неповнолітніх. У наш час правовому захисту неповнолітніх, у тому числі й у сфері кримінального процесу, приділяється велика увага. На жаль, питання подолання злочинності осіб віком до вісімнадцяти років, не до кінця знайшли своє вирішення у вітчизняному законодавстві, на що звертали увагу представники різних гілок влади, зокрема В. Захаров, П. Пилипчук та інші [74, с.3; 194, с. 6]. Слушно зазначено, що: “Злочинність неповнолітніх завжди була і залишається гострою актуальною правовою і суспільною проблемою, оскільки, з одного боку, вона відбиває загальні тенденції сучасної злочинності і показує тенденції її розвитку на майбутнє, а з другого – демонструє стан морального здоров’я суспільства” [212, с. 207].

Проблему зменшення злочинних проявів з боку неповнолітніх можна розглядати у двох аспектах. Перший полягає у попередженні цього явища. Другий аспект – це відповідний правовий захист тих неповнолітніх, які вже скоїли злочин чи суспільно небезпечне діяння, і до яких застосовуються певні заходи з боку

держави. Незважаючи на такий поділ, розглядаємо обидва ці аспекти як складові об'єктивно існуючого соціально важливого напрямку діяльності з боку як держави, так і суспільства. Це підтверджується великою роботою, що провадиться на міжнародному та національному рівні по встановленню контролю над злочинністю неповнолітніх, кооперацією державних, міжнародних та позадержавних організацій (Міжнародна асоціація магістратів у справах неповнолітніх, Міжнародна кримінологічна спілка, Міжнародна асоціація кримінального права, Віденський центр ООН, Міжнародний фонд ООН допомоги дітям (ЮНІСЕФ)). Ця робота знаходить своє відображення у відповідних міжнародно-правових актах: Конвенція ООН про права дитини, Пекінські правила, Керівні принципи ООН щодо попередження злочинності серед неповнолітніх (Ер-Ріадські керівні принципи), причому, треба мати на увазі, що цей перелік включає і основні акти з прав людини. Зокрема, в Україні питання, пов'язані із неповнолітніми, знаходять законодавче вирішення у прийнятих Верховною Радою законах “Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх”, “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”, “Про освіту”, Державній програмі боротьби із злочинністю, у затвердженій Указом Президента від 18 січня 1996 року Національній програмі “Діти України” тощо.

Одним із шляхів зменшення злочинних проявів серед осіб віком до вісімнадцяти років вважається створення ефективної системи судочинства відносно неповнолітніх (п. 1.4. Пекінських правил) [152]. Однак якої б форми вона не набула, головним залишається те, що в її рамках повинен бути забезпечений максимальний захист прав і законних інтересів цих осіб, з урахуванням необхідності реального вирішення завдань, що стоять перед такою системою. Певним варіантом бачиться розробка методологічної і практичної бази ювенальної юстиції, яку Л.М. Корнозова характеризувала як радикальну зміну способів реагування на злочини неповнолітніх [241, с. 529]. Е.Б. Мельникова відзначає, що поняття “ювенальна юстиція” в усьому світі пов'язується із головною її ланкою – судом у справах неповнолітніх, що визначає поняття юстиції як правосуддя” [150, с. 14]. Але при цьому зауважимо, що це – специфічне явище, яке відрізняється від

загальної юстиції своєю автономністю. Тобто можна її визначити як сукупність передбачених законом судових та позасудових органів і служб, спеціально спрямованих на розгляд та вирішення питань, пов'язаних із справами неповнолітніх. Причому, до її складу входить не лише суд, а й інші органи і служби, які вирішують важливі для цієї сфери питання. Е.Б. Мельникова підкреслила, що їх роль важлива і необхідна, але на чолі системи ювенальної юстиції стоїть суд, який і здійснює правосуддя [150, с.14].

Початком створення ювенальної юстиції вважається заснування першого у світі спеціального суду у справах неповнолітніх у США 2 липня 1899 р. у м. Чикаго (штат Іллінойс). З того часу минуло більше ста років, були розроблені і обґрунтовані принципи, на яких будується ця система, і вироблені моделі, що діють на практиці. Як зазначає Е.Б. Мельникова, базуючись на загальній юстиції, ювенальна спадкує її принципи та інститути, але їй притаманні і ті вихідні начала, що відокремлюють її як специфічне явище правової дійсності [150, с. 14]. До них відносяться:

- вікова специфіка суб'єкта, відносно якого вирішується справа;
- охоронна орієнтація ювенальної юстиції, як підвищений рівень правового захисту неповнолітніх;
- соціальна насиченість ювенальної юстиції, значне використання неюридичних знань, участь “непрофесійного елемента”;
- максимальна індивідуалізація судочинства, оскільки неповнолітній, як центральна фігура, потребує більше уваги до своєї особи у зв'язку з особливостями свого психофізіологічного розвитку.

На основі цих принципів та з урахуванням теоретичної концепції ювенальної юстиції створені і діють у багатьох державах суди у справах неповнолітніх. Можна виділити декілька їх основних видів. Перший заснований на тому, що всі справи відносно цих осіб розглядаються виключно спеціальними судами у справах неповнолітніх (Франція, наприклад, має триступеневу систему судочинства, яка діє на основі розмежування компетенції між судами: суддя для дітей, трибунал у справах неповнолітніх та суд ассізів у справах неповнолітніх, спеціальна палата

апеляційних судів [55, с. 307–308]). Другий вид відрізняється тим, що поряд з розглядом справ у самостійних судах існує можливість вирішення справи у суді загальної юрисдикції (Англія, США [55, с. 52, 117; 150, с. 69]). В інших державах, дотримуючись тієї чи іншої концепції як базової, застосовуються притаманні національним правовим системам особливості.

За останній час система ювенальної юстиції зазнала певних змін. Найбільшими були ті, що суттєво змінюють зміст і функції ювенальної юстиції і головний її ланцюг – суд у справах неповнолітніх [150, с.101]. Вироблені моделі в подальшому бачаться як перспективні щодо вирішення питань стосовно неповнолітніх. Однією з них є сімейні суди, як органи змішаної юрисдикції, що вирішують питання не тільки кримінально-правового, а й цивільно-правового та шлюбно-сімейного характеру (такі суди вперше були створені у Японії та Австрії). Друга модель полягає в заміні на підставах, закріплених у законі, судового порядку вирішення певного кола питань – адміністративним, тобто зростання ролі позасудових органів та служб (Бельгія – комітети із захисту молоді, Комісії у справах неповнолітніх колишнього СРСР).

Відносно подальшої долі ювенальної юстиції, як специфічної форми розв’язання проблем злочинності неповнолітніх, особливо в тих країнах, де вона існує, то, як підкреслила Л.М. Корнозова, можна передбачати її розвиток та існування, як певної моделі “правосуддя майбутнього” [241, с. 514–516]. Найістотніших змін зазнають діючі моделі, де вибір, на думку Е.Б. Мельникової, повинен залишатися за тією, яка найбільш повно відобразить позитивний результат діяльності судів для неповнолітніх у світі і більше за всіх буде відповідати Мінімальним стандартним правилам ООН, що стосуються відправлення правосуддя відносно неповнолітніх (Пекінські правила) [150, с.191]. Але і інші національні правові системи, які на цей час не мають ювенальної юстиції, як спеціалізованої системи судочинства у справах неповнолітніх, не повинні залишатись осторонь. Питання захисту прав дітей, молоді, а особливо попередження їх злочинності повинні бути вирішені як можна повніше. Оскільки, як вказано у ст. 19 Конвенції про права дитини, об’єктом особливої уваги держави

повинні стати права та законні інтереси неповнолітніх, що опинилися у сфері кримінального судочинства [102]. Свого часу О.Х. Галімов зауважував, що “... різні негативні прояви у суспільстві на сучасному етапі, у тому числі у сфері кримінальної політики, більше всього позначаються на дітях та підлітках, залишаючи їх у багатьох випадках беззахисними ...” [38, с. 6].

У рамках вітчизняного кримінального процесу, як відмічалось, немає спеціального суду у справах неповнолітніх, як окремого судового органу, всі питання стосовно неповнолітніх вирішуються у судах загальної юрисдикції [127, с.201]. Існування визначених Законом України “Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх” державних установ, що займаються проблемами стосовно цієї категорії осіб, з наділенням їх певними повноваженнями, не дає можливості вести мову про наявність системи ювенальної юстиції в Україні в тому значенні, який наведено вище¹. Однак незалежно від наявності чи відсутності такої системи, як було підкреслено В.В. Стадник, “... актуальними є питання визначення правового статусу неповнолітніх осіб, що вчинили суспільно небезпечний вчинок, про реальний правовий статус неповнолітніх засуджених ...” [230, с. 228]. До того ж, наголошував О.Х. Галімов, участь неповнолітніх осіб у попередньому слідстві має винятковий характер і обумовлюється необхідністю, з одного боку, захистити дитину від впливу на нього негативних факторів судочинства, не завдавши при цьому шкоди інтересам правосуддя, з другого боку, забезпечити відповідними кримінально-процесуальними гарантіями процедури, пов’язані з залученням малолітніх до слідчих дій або із застосуванням до них примусових заходів виховного впливу [38, с. 149]. Тому вважаємо, що вирішення потребують два основні питання:

1. Чи потрібне в процесі правової реформи в державі створення окремої системи ювенальної юстиції?

¹ Хоча, на наявність в Україні органів, що подібні до системи ювенальної юстиції, вказали 18,6 % співробітників КМЧН та 57 % слідчих, що були опитані.

2. Якщо так, то яким чином вона буде створена, а якщо ні, то які зміни треба здійснити в процесі реформування існуючого порядку вирішення справ неповнолітніх?

Стосовно першого обстоюємо точку зору, згідно з якою в Україні, на даному етапі правової реформи¹, є недоцільним створення автономної системи ювенальної юстиції. При цьому нами в жодному разі не заперечується цінність цієї правової концепції². Її реалізація, на думку Н. Крестовської, “... дозволить дотриматися конституційного принципу, згідно з яким правосуддя є виключною прерогативою суду і водночас уникнути формалізованої процедури при розгляді справ неповнолітніх” [111, с. 104]. Підсумовуючи результати “малої судової реформи”, Ю.М. Грошевой вказав на необхідність подальшої розробки законодавства про судоустрій і процесуального законодавства, яким повинна передувати нова концепція судово-правової реформи, складовою частиною якої, на думку відомого вченого-процесуаліста, є визначення етапів створення спеціалізованих судів, у тому числі і ювенальних [53, с. 11–12]. Висновок, наведений вище, обґрунтуємо такими аргументами:

- термінове створення автономної системи ювенальної юстиції потребує значних витрат, пов’язаних із матеріально-технічним забезпеченням її діяльності;
- необхідне формування корпусу суддів, що викличе зростання кількості суддів взагалі, чого досягти на достатньому рівні буде важко. Тим більше, ці судді повинні мати високий кваліфікаційний рівень для виконання своїх повноважень, що відповідає п. 6.3 ст. 6 Пекінських правил [152];
- створення такої системи вимагає не тільки координації, а й об’єднання у її рамках певних органів та служб, що призведе до необхідності адміністративного реформування існуючої державної служби у справах неповнолітніх, а це, з огляду на незавершеність в Україні загальної адміністративної реформи, стане надто складною процедурою;

¹ За слушної думкою В.В. Сташиса, його можна пов’язати із прийняттям Закону України “Про судоустрій України” [231, с. 5]

² Доцільність творення окремої системи ювенальної юстиції підтримано 62,8 % опитаних співробітників КМСН, і лише 27,3 % слідчих, що опитані.

- у зв'язку із створенням системи ювенальної юстиції необхідним буде належне її законодавче оформлення, що потребує дуже ретельного підходу, попри все, обумовлює необхідність розробки концепції побудови цієї системи;
- вперше створена система такого рівня на початку процесу свого існування та діяльності потребує вирішення питань щодо усунення певних недоліків, які можуть мати місце, та деякого коригування самої системи, а це вплине на рівень її ефективності;
- створення окремої системи ювенальної юстиції в жодному разі не є єдиним обов'язковим шляхом розв'язання проблеми захисту прав неповнолітніх, що скоїли правопорушення, та боротьби із злочинністю неповнолітніх. Розглядаючи Пекінська правила, як основну нормативну базу, що використовується в рамках ювенальної юстиції, зазначимо, що в резолюції Генеральної асамблеї ООН стосовно цих правил підкреслено: "... хоча такі норми, можливо, видаються на цей час важко здійсненними з огляду на істотні соціальні, економічні, культурні, політичні та правові умови, вони, однак, як передбачається, можуть бути реалізовані як програмний мінімум" [152].

Тому, виходячи з вищенаведеного, вважаємо, що сьогодні найбільш доцільним шляхом вирішення цього питання є не створення автономної системи ювенальної юстиції, яка все-таки бачиться як основний кінцевий варіант реформування системи судочинства відносно неповнолітніх, а подальше вдосконалення системи судочинства стосовно розгляду справ тих неповнолітніх осіб, що скоїли злочин чи суспільно небезпечне діяння, та посилення взаємодії між органами і службами, які діють у цій сфері. В основу процесу реформування, як правову базу, окрім загально визнаних правових актів з питань прав людини, треба включити Пекінська правила, оскільки вони мають велике значення для формування національної системи судочинства у справах неповнолітніх. Також треба звернути увагу і на закріплені у ст. 2 Закону України "Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх" принципи, на яких вони здійснюють свою діяльність. При створенні ювенальної юстиції в Україні доцільно використати рекомендацію Комітету міністрів ради Європи № R

(95) 12 відносно управління системою кримінального судочинства [97]. І на цих підставах розробити Національну програму реформування судочинства відносно неповнолітніх¹. Так, на першочерговість розробки законодавчої бази ювенальної юстиції наголошено Ренатою Унтер [213, с.153]. Вказана програма, повинна охопити такі розділи:

- загальна мета Концепції та етапи її реалізації;
- коло та компетенція органів, що здійснюють діяльність у цій сфері;
- особливості провадження по справах відносно неповнолітніх, які досягли віку кримінальної відповідальності, та стосовно тих осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності, але скоїли суспільно небезпечне діяння;
- застосування з боку держави до неповнолітніх кримінального покарання та певних заходів, не пов'язаних із кримінальним покаранням;
- попередження злочинності неповнолітніх;
- взаємодія органів та служб, що діють у цій сфері;
- положення, які стосуються процесу подальшого реформування системи судочинства у справах неповнолітніх і які мають за мету формування в Україні ювенальної юстиції в рамках системи загальної юстиції;
- економічне обґрунтування реформи, що запроваджується, з визначенням строків та джерел фінансування щодо кожного її етапу.

Спробуємо викласти нашу точку зору щодо етапів побудови системи ювенальної юстиції. Як загальні засади, на яких будуватиметься уся концепція, визначимо таке:

- принципи ювенальної юстиції;
- Загальні положення Пекінських правил. Щодо них, то застосовувати належить не всі, а лише ті, які є можливість реалізувати, виходячи із реального стану законодавства і практики;
- принципи, закріплені у ст. 2 Закону України “ Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх”.

¹ Зокрема, власну концепцію системи судочинства відносно неповнолітніх пропонували В.М. Трубніков та А.О. Яровий [249].

– принципи кримінального процесу, як галузі права, яка безпосередньо має справу із цією категорією осіб.

Не можемо не зосередити уваги на Законі України “Про судоустрій”, прийнятий 7 лютого 2002 р. У ньому також закріплені положення, які стосуються судочинства у справах неповнолітніх. Зокрема, в ст. 19 “Спеціалізація судів загальної юрисдикції” закріплена норма щодо можливості, при наявності потреби у судах різних судових юрисдикцій запроваджуватися спеціалізація суддів з розгляду конкретних категорій справ даної юрисдикції [70; 203]. Ось це і є підставою створення майбутнього суддівського кадрового потенціалу, який свого часу може перейти до відповідних структур ювенальної юстиції. Зі свого боку вважаємо, що поступовий перехід до утворення системи ювенальної юстиції повинен пройти такі етапи:

– Внесення необхідних змін в існуючий порядок розслідування та судового розгляду справ неповнолітніх, відповідно до розробленої Національної програми реформування судочинства відносно неповнолітніх і міжнародно-правових актів у цій сфері.

– Поряд із процесом подальшого вдосконалення діяльності органів і служб у цій сфері, створення спеціалізованих судів у справах неповнолітніх;

– Підвищення рівня взаємодії органів і служб, передбачених Законом України „Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх”.

– Вирішення питання про створення в Україні автономної системи ювенальної юстиції в такому вигляді, щоб вона не тільки відповідала міжнародним і національним стандартам та нормативно-правовим актам з цих питань, а й змогла якомога ефективніше захищати права і законні інтереси неповнолітніх та вирішувати питання попередження їх злочинності.

Отже, на даний час головним є питання внесення змін у діяльність відповідних органів та установ, що діють у цій сфері, розробка Національної програми реформування судочинства відносно неповнолітніх.

У Законі України „Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх” серед державних органів та служб, що займаються вирішенням питань стосовно неповнолітніх, не вказані органи дізнання (крім КМСН) та досудового слідства, але вони відіграють не останню роль при вирішенні справ неповнолітніх, які скоїли злочин чи суспільно небезпечне діяння. До того ж, маючи на увазі, що в Україні не існує автономної системи ювенальної юстиції, ще раз зауважимо, що розгляд протиправних діянь неповнолітніх здійснюється в рамках загальної системи кримінального судочинства, яке являє собою змішану форму кримінально процесу [157, с.12]. Тобто, зазначені нами зміни повинні торкнутися не тільки судового, а й досудового провадження.

Існуючі у Кримінально-процесуальному кодексі України ч.4 ст.6, ст.ст. 7³, 9, п. 1 ч.1 ст. 45, ст. 111 та глава 36, є законодавчою спробою забезпечити захист прав і законних інтересів неповнолітніх і розв’язати на більш високому рівні проблему боротьби із злочинністю неповнолітніх. Аналіз глави 36 КПК України “Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх” приводить до висновку, що певні засади забезпечення прав і законних інтересів неповнолітніх у кримінальному процесі, які необхідно запровадити в системі ювенальної юстиції, знайшли своє відображення в діючому кримінально-процесуальному законодавстві. Наприклад, ст. 433 КПК України містить у собі принцип максимальної індивідуалізації у кримінальних справах щодо злочинів, вчинених неповнолітніми. Згідно з цією статтею розширено предмет доказування у таких справах з метою всебічного вивчення як особи неповнолітнього, так і його оточення [126, с.174-181]. В літературі вказано на важливу роль системи інформаційного забезпечення ОВС у боротьбі із злочинністю неповнолітніх [260, с. 70–74; 277, с. 195].

Вимоги з’ясування таких обставин відповідають ст. 16 Пекінських правил „Доповіді про результати соціального обстеження” [152]; ст. 434 КПК України, в певній частині, співпадає із ст.13 Пекінських правил щодо винятковості застосування такої міри, як взяття неповнолітніх під варту [152]; ст. 436 КПК

України відповідає ст.ст. 18, 19 вказаних правил, що передбачають гнучку систему заходів із забезпечення належної поведінки неповнолітніх [152]; ст. 441 КПК України співвідноситься зі ст. 15 Пекінських правил, у частині обов'язкової участі захисника [152]; ч.2 ст. 438 та ст.ст. 442, 443 КПК України є певним відображенням принципу соціальної насиченості ювенальної юстиції. Враховуючи ці та інші положення законодавства, робимо висновок, що суттєвих змін на першому з визначених вище етапів утворення системи ювенальної юстиції здійснювати не треба. Необхідно більш широко закріпити наведені вище принципи і положення Пекінських правил у відповідних статтях КПК України, запровадити нові з урахуванням можливості їх реалізації.

Розглянемо ті моменти, що стосуються приведення КПК України до вимог міжнародних стандартів досудового провадження у справах неповнолітніх. На наш погляд, треба:

1. Пункт 6.3. ст. 6 Пекінських правил вказує на необхідність достатнього кваліфікаційного рівня осіб, які мають повноваження щодо провадження у справах про злочини неповнолітніх [152]. Розслідування справ неповнолітніх повинно здійснюватися найбільш підготовленими фахівцями. За діючими інструкціями і вказівками ГСУ МВС України в кожному слідчому підрозділі повинні бути визначені з-поміж найбільш досвідчених слідчих ті, які повинні розслідувати переважно справи щодо неповнолітніх. Тобто вони повинні спеціалізуватися на провадженні у цій категорії справ [15, с. 135-137; 94, с. 65]. На жаль, дані, зібрані С. Благодиром та З. Смітєнко, свідчать, що кваліфікаційний рівень працівників слідства за останній час знизився і, зрозуміло, що виконання таких вказівок наштовхується на величезні труднощі [22, с. 45]¹. Стаття 112 КПК України в ч.2 говорить про своєрідну спеціалізацію слідчих Органів внутрішніх справ щодо злочинів неповнолітніх, але така спеціалізація має загальний характер. Проте, вказівка ч.1 цієї статті, згідно з якою „за постановою Генерального прокурора України, його заступників, прокурора області та прирівняних до них прокурорів

¹ За результатом власного опитування: роз'яснення перед початком слідчої дії, що вимагається від неповнолітнього (що він буде робити), з боку слідчого: мало місце кожного разу – 20,4 %, час від часу – 51 %, роз'яснення не провадилося щодо 28,6 % неповнолітніх обвинувачених.

слідчими прокуратури можуть розслідуватися і інші злочини”, дає можливість зробити виняток із такої загальної спеціалізації. Але цей виняток є недоцільним, адже слідчі ОВС, які спеціалізуються на розслідуванні справ неповнолітніх, мають певні переваги завдяки наявності досвіду та відповідних знань, придбаних за час роботи. Тому винятком із цього правила підслідності щодо злочинів неповнолітніх можуть мати місце лише при скоєнні ними особливо тяжких злочинів чи злочинів, які підслідні слідчим Служби безпеки України. Звідси, ч.2 ст. 112 КПК України (відповідно і ч. 2 ст. 232 ПКПК України) повинна бути викладена в такій редакції “... а також в усіх справах про злочини неповнолітніх, досудове слідство провадиться виключно слідчими органів внутрішніх справ, інші органи досудового слідства можуть розслідувати такі справи тільки у разі, якщо неповнолітнім скоєно особливо тяжкий злочин чи злочин, який підслідний слідчим Служби безпеки України”¹. При подальшому вирішенні питань щодо становлення системи ювенальної юстиції є можливість залучення цих слідчих до її структури. Не торкаючись гострої дискусії серед науковців і практиків щодо реорганізації досудового слідства шляхом створення окремого державного органу, – Слідчого комітету – зазначимо, що перебування слідчих підрозділів і підрозділів Кримінальної міліції у справах неповнолітніх (КМЧН) у рамках Міністерства внутрішніх справ надає можливість для їх більш тісної взаємодії та координації зусиль у питаннях боротьби із злочинністю неповнолітніх [85, с. 66].

2. Обставини, які підлягають встановленню у кожній справі (предмет доказування), як відомо, закріплені у ст. 64 КПК України та ст.23 КПК України. Відносно справ неповнолітніх предмет доказування розширено завдяки наявності у КПК України ст. 433 КПК України. У п.2 ч.1 ст.433 КПК України закріплено таке: “При наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов’язану з душевною хворобою, повинно бути також з’ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними” [117, с. 218]. На

¹ Щодо доцільності збереження у новому КПК України підслідності слідчим ОВС справ про злочини неповнолітніх, то за це висловилося 42,1 %, а проти 57,9 % слідчих, що були опитані.

наш погляд, це положення повинно співвідноситися із закріпленою у ст. 20 КК України обмеженою осудністю у двох моментах:

- визнання особи такою, що підлягає кримінальній відповідальності;
- визнання можливості враховувати обмежену осудність як обставину, що пом'якшує відповідальність, або такою, що є підставою для застосування примусових заходів виховного чи медичного характеру.

Те, що неповнолітній, який скоїв злочин, хоча й не досяг “інтелектуального віку”, підлягає кримінальній відповідальності, підкреслювалось в літературі, але наголос робився на тому, що це може бути прийнято судом до уваги як обставини, що пом'якшують відповідальність підсудного, та враховуватися при вирішенні питання про вид і розмір покарання [178, с. 56; 286, с. 52]. Причому, на думку фахівців, питання про неможливість повністю усвідомлювати значення своїх дій та в повній мірі керувати ними, якщо це не пов'язано із душевною хворобою, повинно визначатися перш за все судово-психологічною експертизою. Вона проводиться у тих випадках, коли у осіб, що здійснюють судочинство, виникають сумніви у можливості неповнолітніх усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними з причини розумової відсталості, пов'язаної не з душевною хворобою, а із слабким інтелектуальним розвитком [178, с.55; 17, с. 22]. Але її результати повинні оцінюватися поряд із іншими доказами у справі (ст.67 КПК України). Виходячи із характеру припису, який міститься у ст. 433 КПК України¹ та вищенаведеного, приєднуємося до Є.Г.Коваленка, що призначення судово-психологічної експертизи для з'ясування питання про наявність у неповнолітнього розумової відсталості, не пов'язаної з душевним захворюванням, та впливу його на ступінь усвідомлення неповнолітнім значення своїх дій та міри, в якій він міг керувати ними, є обов'язковою[115, с. 663].² Зокрема, на це вказували К.І. Дяченко та Н.В. Шость [65, с.10]. Тому пропонуємо доповнити ст. 76 КПК України пунктом шостим, в такій редакції: “Обов'язкове проведення експертизи ... п. 6) для встановлення

¹ Стаття 433 КПК закріплює, що розумова відсталість повинна бути з'ясована, тому вважаємо цю норму імперативною за характером припису.

² Так, до цієї пропозиції позитивно віднеслися 39 % слідчих і 17,6 % співробітників КМСН, що були опитані. Ще частина опитаних (61 % слідчих і 51 % співробітників КМСН) вказала, що, у такому випадку, експертиза повинна призначатися, але в залежності від віку та стану розвитку неповнолітнього за розсудом дізнавача, слідчого.

ступеня розумової відсталості неповнолітнього, не пов'язаної із душевною хворобою, при наявності у справі даних, які викликають сумнів відносно рівня його розвитку, а також з'ясування питання, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій та в якій мірі міг керувати ними". Відповідно і в ПКПК України слід доповнити цим положенням ст.ст. 279, 488.

У подальшому, неспроможність неповнолітнього повністю усвідомлювати значення своїх дій та в повній мірі керувати ними незалежно від того, чи обумовлено це душевною хворобою або розумовою відсталістю, повинна розглядатися як підстава для закриття кримінальної справи і застосування до неповнолітнього примусових заходів медичного чи виховного характеру, принаймні за скоєння злочинів невеликої а середньої тяжкості. На таку можливість вказували Г.М. Міньковський і А.П. Тузов [153, с.144—145].

3. При здійсненні судочинства у справах неповнолітніх велике значення має принцип ювенальної юстиції — “соціальної насиченості”, тобто участі “непрофесійного елементу” (використання допомоги фахівців: педагогів, вихователів, психологів, лікарів)¹. Як наголошується в літературі, це є важливою гарантією забезпечення прав і законних інтересів малолітніх на попередньому розслідуванні, а також умовою успішного провадження слідчих дій за їх участю [38, с. 135]. Слід зауважити, що на сьогодні відсутнє належне закріплення особливостей їх участі у кримінальному судочинстві відповідно до цього принципу. Погодимось з О.Х. Галімовим в тому, що доцільно ввести у кримінально-процесуальний закон термін “спеціаліст у галузі вікової педагогіки та психології”, під яким він пропонує розуміти “особу, що володіє спеціальними знаннями в галузі педагогіки та психології неповнолітніх, яка володіє професійними навичками роботи з дітьми відповідної вікової групи і має досвід такої діяльності” [38, с.139]. Необхідно надати можливість слідчому мати альтернативу у виборі між спеціалістами в галузі вікової педагогіки і психології та право користуватися допомогою одразу кількох спеціалістів [38, с.139].

¹За результатом опитування неповнолітніх засуджених, участь педагога, психолога у слідчих діях відмітили 10,9%.

Вищезгаданий автор пропонує також, і ми з цим згодні, розширити перелік слідчих дій, під час яких можливе використання допомоги цих фахівців. Це в основному стосується дій, що мають комунікативний характер (очна ставка, пред'явлення для впізнання, відтворення обстановки та обставин події). Або, як вказував О.Х. Галімов, їх участь повинна поширюватися як обов'язкова при провадженні будь-якої слідчої дії за участю малолітнього [38, с.142]. На нашу думку це стосується і неповнолітнього, принаймні такого, що не досяг шістнадцяти років. Тобто для цього потрібно внести зміни у відповідні статті КПК. Зокрема, у ч.2 ст. 438 КПК України слід зазначити таке: “У випадку, якщо неповнолітній не досяг 16 років або якщо він визнаний розумово відсталим, при пред'явленні обвинувачення та його допиті участь спеціаліста в галузі вікової педагогіки та психології є обов'язковою”¹. Вважаємо доцільним доповнити КПК України статтею 438¹ “Участь спеціаліста в галузі вікової педагогіки та психології при провадженні у справах неповнолітніх”, відповідні зміни треба передбачити і в гл. 46 ПКПК України:

ч.1 Якщо неповнолітній не досяг 16 років або якщо він визнаний розумово відсталим, участь спеціаліста в галузі вікової педагогіки та психології під час провадження досудового розслідування та розгляду справи в суді є обов'язковою. В інших випадках спеціаліст у галузі вікової педагогіки та психології бере участь за розсудом слідчого, прокурора, особи, яка проводить дізнання, судді або за клопотанням законного представника чи захисника.

ч.2 Слідчий, особа, яка проводить дізнання, суддя мають право за власним розсудом або за клопотанням законного представника чи захисника запросити також і іншого спеціаліста в галузі вікової педагогіки та психології.

ч.3 Особа, яка проводить процесуальну дію, роз'яснює спеціалісту в галузі вікової педагогіки та психології, що присутній при провадженні дії за участю неповнолітнього, положення, передбачені ст. 128¹, ч. 3, 4 ст.438 КПК України.

¹ Так, до цієї пропозиції позитивно віднеслися 39 % слідчих і 27,5 % співробітників КМСН, що були опитані. Ще частина опитаних (61 % слідчих і 33,3 % співробітників КМСН) вказала, що залучення педагога, психолога, у такому випадку, повинно відбуватися, але за власним розсудом.

Доповнити ст. 32 КПК України п.21) спеціаліст у галузі вікової педагогіки та психології — педагог, вихователь, лікар-психолог, лікар-психіатр, які залучаються до провадження у кримінальній справі на підставах та в порядку передбаченому КПК України.

4. Враховуючи вимоги ст.8 Пекінських правил, пов'язані із забезпеченням конфіденційності відносно неповнолітніх, треба у рамках кримінального судочинства посилити дію цього положення [152]¹. На обов'язок слідчого щодо нерозголошення даних про особу неповнолітнього зазначали К.І. Дяченко та Н.В. Шость [65, с. 52]. Для цього слід, по-перше, конкретизувати ст. 121 КПК України вказівкою щодо зобов'язання слідчого попередити осіб, які беруть участь у провадженні у справі, про обов'язок не розголошувати не тільки дані досудового слідства, а й і данні про осіб, які приймають участь у справі, у тому числі неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого; по-друге, внести зміни у ст.20 КПК України стосовно того, що закриті судові засідання повинно проводитися у справах осіб, які не досягли шістнадцятирічного віку, а за мотивованим рішенням суду (або за клопотанням законного представника чи захисника) — у справах осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку; по-третє, розгляд справ щодо застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру теж повинен здійснюватися в закритому судовому засіданні², тому необхідно змінити ч. 3 ст. 447 КПК України (ч. 2 ст. 505 ПКПК України), де перше речення викласти в такій редакції: “Розгляд справ, вказаних у частині другій цієї статті, провадиться у закритому судовому засіданні з обов'язковою участю прокурора і захисника”.

5. Кримінально-процесуальне законодавство досить ефективно вирішує питання про залучення захисника у справах про злочини, скоєні неповнолітніми, але право на захист у такій формі дещо звужене при розслідуванні справ про суспільно небезпечні діяння осіб, які не досягли віку кримінальної

¹ На думку 63,3 % неповнолітніх засуджених, що були опитані, розголошення факту притягнення до провадження у кримінальній справі небажане. Але результат опитування слідчих і співробітників КМСН свідчить, що вони (70,5% і 80,4 % відповідно) не вважають за потрібне вживати додаткових заходів щодо збереження в таємниці факту залучення неповнолітнього до провадження у справі. На те, що неповнолітні потребують додаткових гарантій збереження в таємниці факту залучення до справи, вказали 29,5 % слідчих і 19,6 % співробітників КМСН.

² Судовий розгляд справ (закритий чи відкритий) про правопорушення неповнолітніх, на їх думку, повинен бути: закритим – 22,4 %, в залежності від обставин – 46,3 %, відкритим – 31,3 %.

відповідальності. Виходячи з положень ч. 4 ст. 6 та ч. 3 ст. 7³ КПК України вважаємо за необхідне забезпечити обов'язкову участь захисника у справах про суспільно небезпечні діяння, скоєні особою, яка досягла одинадцятирічного віку, але не досягли віку, з якого передбачена кримінальна відповідальність у таких випадках: з моменту порушення справи відносно вищезгаданої особи (ч. 4 ст. 6 та ч. 2 ст. 98 КПК України) до першого допиту з приводу її відношення до скоєного суспільно небезпечного діяння (виходячи із ч. 1 ст. 7³ КПК України), а не з моменту ознайомлення з матеріалами справи; у разі поміщення неповнолітнього до приймачника-розподільника (ч. 3 ст. 7³ КПК України), з моменту розгляду суддею постанови слідчого про застосування такого заходу (за аналогією з ч. 5 ст. 165² КПК України). Відповідні зміни необхідно внести як до п. 6 ч. 1 ст. 45 КПК України, так і до ч. 4 ст. 504 ППКП України.

6. Враховуючи ст. 105 КК України, яка говорить про те, що до неповнолітнього може бути застосовано декілька примусових заходів виховного характеру (дещо не узгоджується з цим вказівка ч. 5 ст. 502 ППКП України про те, що до неповнолітнього застосовується „..один із примусових заходів виховного характеру..”), та відповідно до ст. 2 Закону України „Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх”, відносно неповнолітніх повинен діяти принцип застосування переважно методів виховання та переконання [117; 167, 72]. То кожного разу, при остаточному вирішенні справи про протиправне діяння неповнолітнього, суд повинен розглянути можливість застосування до нього примусових заходів виховного характеру, контроль за виконанням яких слід покласти на відповідну Службу у справах неповнолітніх та Кримінальну міліцію у справах неповнолітніх з обов'язковим звітуванням перед судовим вихователем того суду, який призначив цей захід. Адже у п. 9 Положення про судових вихователів зазначається, що вони проводять свою роботу в контакті із кримінальною міліцією у справах неповнолітніх, установами і закладами освіти та лікувальними установами [199].

7. У поданні слідчого, постанові судді (окремій ухвалі суду) за результатами розслідування та судового розгляду справи про злочин

неповнолітнього, необхідно обов'язково вирішувати питання про притягнення законних представників та відповідних посадових осіб до відповідальності, а також реагувати на будь-які негативні факти, що виявлені у справі [139, с. 104-105]. Тому КПК України слід доповнити ст. 448¹: Слідчий, суддя (суд) кожного разу, приймаючи остаточне рішення у справі про злочин або суспільно небезпечне діяння неповнолітнього, зобов'язані вирішувати питання про притягнення законних представників або осіб, які несуть відповідальність за неповнолітнього, до відповідальності згідно з чинним законодавством.

На закінчення розгляду питання щодо шляхів реформування провадження у справах про злочини неповнолітніх відзначимо таке:

- створення системи ювенальної юстиції на даному етапі здійснення правової реформи в державі вбачається недоцільним;
- реформування провадження у справах неповнолітніх повинно йти шляхом поступової трансформації існуючого порядку провадження, через поетапне введення в дію відповідних правових змін, на базі виробленої Національної програми реформування судочинства відносно неповнолітніх;
- на сьогодні необхідним є запровадження окремих доповнень як до загальної процесуальної форми розслідування, так і до тієї її частини кримінального процесу, яка передбачає певні особливості провадження у справах неповнолітніх;
- на нашу думку, запропоновані зміни і доповнення зможуть підвищити рівень правового захисту у кримінальному судочинстві прав і законних інтересів неповнолітніх, які скоїли злочин чи суспільно небезпечне діяння, що цілком співвідноситься із охоронною орієнтацією ювенальної юстиції, яка пов'язується з підвищеним рівнем правового забезпечення неповнолітніх.

Безпосередній розгляд перспектив заснування ювенальної юстиції в Україні викликав необхідність узагальнити отримані результати з урахуванням тенденцій розвитку кримінального судочинства у світі і запропонувати шляхи подальшого вдосконалення кримінального процесу України, включаючи провадження у справах про злочини (суспільно небезпечні діяння) неповнолітніх.

Ювенальна юстиція, як ми відзначили, при варіативності свого прояву в правовій системі тієї чи іншої держави, все ж, по своїй суті, залишається специфічним правовим явищем, спрямованим на всебічне забезпечення соціальної справедливості для всіх неповнолітніх, одночасно сприяючи таким чином захисту молоді та підтриманню мирного порядку в суспільстві (п. 1.4. Пекінських правил) [152]. Обговорюючи зовнішні форми її прояву (автономні суди для неповнолітніх, сімейні суди, адміністративні органи у справах неповнолітніх), можна констатувати, що вона виступає певним, відмінним від звичайного, засобом реагування на злочинність неповнолітніх у межах кримінальної політики держави. Так, Л.М. Корнозова зауважила: “Можна вважати, що у правосудді кінця XIX – початку XX ст. відносно певного класу ситуацій трапилася зміна парадигми – з виникненням ювенальної юстиції (оскільки мала місце радикальна зміна засобу). У її витоків стояло ... питання – про адекватність засобів реагування “природі” об’єкта та суспільним цінностям” [241, с. 529]. Вважаємо, об в цьому випадку можна вести мову про дію об’єктивно обумовленої тенденції диференціації форми кримінального судочинства щодо порядку вирішення справ неповнолітніх. О.Г. Лук’янова, виділяючи загальні тенденції розвитку процесуального права, як результат диференціації останнього відокремила створення ювенальної юстиції [136, с. 145–146]. Взагалі, відзначив К.Ф. Гуценко: “Прагнення до диференціації кримінального судочинства – давня, така, що сягає своїм корінням у далеке минуле тенденція, яка характерна майже для всіх сучасних держав” [55, с. 28].

Тобто, для сучасного етапу розвитку кримінального процесу в світі цей напрямок характеризується як основний щодо його подальшого розвитку та вдосконалення. Зокрема, така точка зору знайшла відображення в роботах О.В. Волколуп, К.Ф. Гуценка, Л.М. Корнозової, Л.В. Головка, Л.М. Масленикової, Ю.М. Грошевого, Г.К. Кожевнікова, А.В. Горбачова, Л.М. Лобойко та ряду інших фахівців. Основною причиною, що обумовила вказану тенденцію є, за зауваженням Л.В. Головка: “... криза традиційної концепції покарання” [42, с. 13]. ”В її основі, – писав К.Ф. Гуценко, – лежить передусім цілком зрозуміле бажання дотримуватися таких форм судочинства, які були б адекватні тяжкості і складності

злочину, що розглядається, та тим правовим наслідкам, що можуть наступати у результаті такого розгляду” [55, с. 28]. Це здійснюється завдяки розвитку і перебудови змісту та процедури окремих стадій в межах системи кримінального судочинства [36, с. 227; 385, с. 217]. Л.М. Корнозова відзначила: “Усвідомлення неефективності і ціннісної вразливості карального реагування на злочини призводить до того, що, не зважаючи на зростання злочинності, магістральною тенденцією у кримінальній політиці багатьох країн стає пом’якшення покарання, зниження чисельності ув’язнених та ресоціалізація осіб, що порушили закон” [241, с. 520]. Причому, вона підкреслює, що пошук відповідних шляхів розв’язання існуючої проблеми, пов’язаний із урахуванням ряду таких положень:

- необхідність, з одного боку, у більшій жорсткості в боротьбі із злочинністю, з другого – посиленням захисту прав людини;
- захист жертв злочинів;
- негативні наслідки реагування на злочини не повинні перевищувати шкоди, що завдана самим злочином, суспільство не може бути індиферентним до тих засобів, які застосовуються для його захисту;
- використання наявного прагматичного потенціалу покарання (економічний та соціальний аспекти) [241, с. 517-520].

Л.В. Головка відзначає, що основним пріоритетом розвитку кримінально-правової та процесуальної науки і відповідного законодавства нашого часу став пошук оптимальних засобів вирішення виникаючого у зв’язку із скоєнням нетяжкого злочину конфлікту [42, с. 14]. Із цим висновком цілком погоджуємося, і розглядаємо його як підсумковий, стосовно наведеного щодо тенденції диференціації кримінального судочинства. Саме цей оптимальний засіб може виступати як майбутня перспектива встановлення контролю над злочинністю взагалі і злочинністю неповнолітніх зокрема. Так, серед параметрів, що рекомендовано дотримуватися у процесі вдосконалення кримінально-процесуального права країн Європейського союзу, окрім загальновизнаних основ (законність, презумпція невинуватості, рівні права сторін), виділяються,

наприклад, принципи, що забезпечують ефективність вказаної галузі права (адекватність реакції на скоєний злочин та її швидкість) [55, с. 42]. Відповідно до цих та власних принципів кримінального процесу, у країнах як континентальної правової системи, так і англосаксонської, виникають і діють різні моделі вирішення кримінально-правових конфліктів, що суттєво впливає на діючу систему кримінального судочинства тієї чи іншої держави. Це знаходить своє відображення у рекомендаціях Комітету міністрів ради Європи № R (87) 18 відносно спрощення кримінального судочинства [98]. Виділимо два основні напрямки, за якими відбуваються зміни кримінального правосуддя у світі. Перший – докорінна зміна форм і порядку вирішення кримінальних конфліктів (попередження в Англії, досудова медіація у Франції, трансакція у Бельгії та Нідерландах) [55, с. 114; 42, с. 92–94, с. 122–128]. Другий – реформування, іноді дуже істотне, так би мовити, “звичайної системи” судочинства (скорочений судовий розгляд у ФРН, розгляд “гібридних” злочинів у Англії, посилення дії принципу доцільності (США, Німеччина) або “поштове вирішення кримінальних справ” (США), прискорене провадження (Німеччина)) [55, с. 464, с. 80, с. 284]. Більш докладний аналіз видів та форм прояву результатів реформування кримінально-процесуального права у різних державах континентальної і англосаксонської правових систем міститься, зокрема, у роботах Л.Л. Ананіан, К.Ф. Гуценка, Л.В. Головка, Б.О. Філімонова, Е.Б. Мельникової [10; 42, 55; 150].

З’ясуємо значення пріоритетності пошуку оптимальних засобів вирішення виникаючого кримінального конфлікту у межах тенденції диференціації кримінального судочинства щодо вдосконалення процесуального порядку провадження у справах про злочини неповнолітніх у кримінальному процесі України. Відмітимо, що питання реформування процесуального порядку провадження і вирішення справ неповнолітніх були об’єктом пильної уваги правознавців ще у ХІХ ст. Так, І.Я. Фойницький відзначав необхідність реформи суду та його порядків для їх більшого пристосування до потреб осіб ніжного віку для утримання їх від злочинів [259, с. 507]. Результатом цього процесу можна вважати створення та існування ювенальної юстиції. Окреслена вище тенденція

диференціації, як відзначалося, знайшла в ній відповідне своє втілення. Аналіз літератури з питань кримінального процесу різних країн світу, на яку були посилення вище, дає підстави для висновку, що більшість видів і форм кримінальних проваджень, як результати реформування кримінально-процесуального права (світова тенденція диференціації кримінального судочинства), були безпосередньо спрямовані або мали істотне відношення саме до неповнолітніх. Це зайвий раз свідчить на величезну важливість вирішення питання встановлення контролю над злочинністю цієї категорії осіб. Запровадження нових та вдосконалення існуючих процесуальних засобів реагування на злочини неповнолітніх більшою мірою має на меті виведення таких осіб із звичайної судової системи та здійснення якомога більшого виховного впливу на неповнолітнього девіанта. Одним із напрямків розв'язання проблеми боротьби із злочинністю взагалі, у тому числі і злочинністю неповнолітніх, є запровадження альтернативних засобів реагування на злочини. Л.В. Головка визначив їх так: “Альтернативні заходи кримінальної політики являють собою правомірну заміну основних традиційних елементів реакції держави на злочин і у відповідному випадку підлягаючих такому ж правомірному застосуванню при відмові від використання альтернатив або при відсутності таких у правовій системі” [42, с. 21]. Це правові засоби, що здатні вирішувати конфлікти і встановлювати мир, наприклад, відновлювальне судочинство [81; 213; 137].

Не вдаючись до докладного розгляду цих засобів, який міститься в роботі вказаного автора, визначимо ті напрямки реформування кримінального судочинства України, які будуть сприяти поліпшенню криміногенної ситуації в суспільстві, в тому числі і ситуації із злочинністю неповнолітніх. Як зазначав П. Пилипчук, оскільки „причини злочинності неповнолітніх криються у хворобах суспільства, карати доводиться конкретного підлітка” [194, с. 6]. Зауважимо, що кримінальний процес, як складова кримінальної юстиції, має усі ознаки соціальної системи, тобто соціально організованої системи діяльності (варто лише, на наш погляд, звернути увагу на його визначення “у власному сенсі”). Л.М. Корнозова

описує¹ це так: виникнення його (кримінального процесу) обумовлено потребами системи, яка конституює призначення цієї діяльності. Далі новоутворення починає функціонувати і, стаючи структурним елементом соціуму, жити за законами соціальних систем. Кожна соціально організована система діяльності спрямовується на самозбереження, у зв'язку з чим “переробляє” усі нововведення таким чином, щоб зміцнити власне буття, тому що базовим процесом в діяльності є відтворення. Сутність цього процесу полягає в збереженні способу у плині часу, із зміною учасників діяльності і в змінних соціальних ситуаціях. Звідси Л.М. Корнозова доходить висновку, що усередині системи будь-яка суттєва проблема без зміни способу діяльності розв'язана бути не може, де спосіб діяльності – це те, що фіксується у нормах, коли вони призначені спеціально для відтворення і трансляції діяльності, він надає діяльності визначеність [241, с. 523]. На підставі наведеного, робимо до висновку, що будь-яка спроба вдосконалення кримінального процесу, не пов'язана із істотною зміною способу діяльності в його межах, що відображає призначення самої системи, у кінцевому підсумку призводить лише до його подальшого відтворення, а отже, приречена на невдачу. Тому майбутній кримінальний процес України необхідно будувати як відкриту систему діяльності, спрямовану на досягнення не лише власних цілей, а й цілей, що стоять перед суспільством у цілому. Із залученням до вирішення завдань процесу і можливостей поза державних організацій [258, с. 162 –165]. Звідси, як можливий варіант удосконалення провадження у справах неповнолітніх, виступає відповідна правова альтернатива звичайному кримінальному переслідуванню. Суттєву роль у цьому процесі буде відігравати адекватне умовам місця та часу співвідношення публічного і приватного у кримінальному процесі, на велике значення якого для останнього звертала увагу Л.М. Масленнікова [145, с. 172–177].

Повертаючись до існуючих альтернативних (відмінних за способом) форм вирішення кримінально-правового конфлікту, які мають місце в інших країнах, зауважимо, що не всі вони можуть бути використані сьогодні в Україні. По-перше,

¹ Незважаючи на те, що предметом дослідження Л.М. Корнозової є безпосередньо кримінальне право, написане нею, цілком можна поширюється і на кримінальний процес.

це обумовлено тим, що у праві багатьох іноземних держав не проводиться відокремлення адміністративних правопорушень від злочинів, як це має місце в Україні: розгляд і тих і інших здійснюється в рамках єдиної системи, яка, цілком виправдано у більшості випадків, допускає спрощення процедури розгляду або застосування позасудових заходів відносно незначних (адміністративних) правопорушень. По-друге, на відміну від вітчизняного кримінального процесу, має місце широке застосування принципу доцільності (дискреційності судового переслідування) кримінального провадження [42, с. 32]. Безумовно, світовий досвід повинен бути використаний вітчизняним законодавцем у процесі подальшої судово-правової реформи в Україні. Але його застосування без урахування здобутків та принципів побудови правової системи України вважаємо, неможливим. Враховуючи основні національні кримінально-процесуальні засади, які, наприклад, виділяють М.М. Михеєнко, П.І. Репешко [157, с. 37-38; 214], та наведене вище, зазначимо, що подальше вдосконалення кримінального процесу в Україні, особливо провадження у справах про злочини (суспільно небезпечні діяння) неповнолітніх, повинно включити в себе:

- збільшення частки справ приватного і приватно-публічного обвинувачення [165, с. 45]¹;
- можливість безумовного звільнення особи від кримінального переслідування та відповідальності при наявності позитивних юридичних фактів (дій), що зумовлюють не тільки закриття кримінальної справи, наприклад, за чинним законодавством ст. 7², 8, 9 КПК України, а й передбачення, взагалі, можливості відмови у порушенні кримінальної справи, на підставі якихось з них²;
- декриміналізація певних злочинів та переведення їх до розряду адміністративних правопорушень, поряд із процесом подальшої диференціації кримінальної відповідальності;
- вирішення питання щодо правового значення обмеженої осудності неповнолітніх (див., наприклад, ч. 3 ст. 20 КК РФ);

¹ Таку пропозицію підтримує 74,7 % слідчих, що були опитані.

² Таку пропозицію підтримує 90,5 % слідчих, що були опитані.

- заміна кримінального покарання неповнолітніх відповідними реабілітаційними заходами, зокрема: розширення системи примусових заходів виховного характеру, визначення медико-психологічних заходів, що можуть бути застосовані до неповнолітнього [177];
- запровадження додаткової диференціації віку відносно застосування кримінальної відповідальності, кримінального покарання та примусових заходів виховного характеру.

Висновки до розділу

Розширення сфери регулювання суспільних відносин кримінально-процесуальним правом веде до залучення у процесуальну діяльність додаткової категорії осіб (неповнолітні, які скоїли суспільно небезпечні діяння до досягнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність). Це вимагає визначення їх місця у кримінальному процесі, що повинно здійснюватися завдяки наділенню їх відповідним процесуальним статусом, який враховуватиме істотні особливості цих неповнолітніх.

Одним із шляхів розв'язання проблеми злочинності серед неповнолітніх є заснування відмінного від загального порядку вирішення справ щодо них, шляхом створення ефективної системи ювенальної юстиції. В її рамках необхідно забезпечити максимальний захист прав і законних інтересів цих осіб, з урахуванням необхідності реального вирішення завдань, які стоять перед такою системою. У свою чергу, ця система має враховувати специфіку головних її суб'єктів (неповнолітніх), а також бути спрямованою не на покарання їх, а на розв'язання конфлікту між неповнолітнім та суспільством і державою.

ВИСНОВКИ

На основі викладеного, а також виходячи із цілей і задач нашого дослідження та одержаних результатів, ми дійшли таких висновків, які й обґрунтовано в дисертаційному дослідженні:

1. На підставі проведеного дослідження можна стверджувати, що правовому врегулюванню становища неповнолітніх у кримінальному судочинстві України не приділялось достатньо уваги. Це виявилось в тому, що сьогодні правовий статус осіб віком до вісімнадцяти років у кримінально-процесуальному праві України відрізняється від процесуального статусу таких же осіб, закріпленого в праві країн із розвинутими демократичними традиціями. Тому виникла потреба в розробці і прийнятті кримінально-процесуальних норм, які б повною мірою відповідали світовим стандартам захисту прав і законних інтересів неповнолітніх. Досить тривалий час ідуть дискусії із приводу того, чи є сенс у створенні в загальній системі судочинства системи ювенальної юстиції. Залишаються недослідженими питання: застосування до неповнолітніх таких заходів примусу, як затримання і взяття під варту; можливість для неповнолітніх самостійно реалізовувати свої права і виконувати покладені на них обов'язки; регламентація участі в кримінальній справі тих, хто представляє інтереси осіб віком до вісімнадцяти років. Потребує удосконалення процесуальна форма здійснення судочинства відносно неповнолітніх. Отже, розв'язання проблем процесуального статусу неповнолітніх, із застосуванням щодо них принципу правового протекціонізму, сприятиме повному виконанню завдань кримінального процесу та підвищенню рівня правової захищеності неповнолітніх.

2. Кримінально-процесуальний статус особи виступає засобом, який визначає її як суб'єкта кримінального процесу. Це вказує на те, що відсутність або неналежна регламентація в законі процесуального статусу особи призводить до обмеження її прав та законних інтересів у разі залучення до кримінально-

процесуальної діяльності, а також перешкоджає досягненню в повному обсязі завдань кримінального процесу.

3. До загальних напрямків удосконалення кримінально-процесуального статусу особи відносимо такі: 1) імплементацію міжнародно-правових норм відносно становища особи в кримінальному судочинстві; 2) розробку теоретичних положень щодо процесуальних обов'язків особи; 3) активізацію діяльності особи в кримінальному процесі завдяки розширенню її правових можливостей.

4. Неповнолітні, які залучені до провадження у кримінальній справі як підозрювані, обвинувачені, підсудні, а також ті, які вчинили суспільно небезпечне діяння до досягнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, не мають відповідного процесуального статусу в кримінальному процесі України. Незважаючи на наявність у Кримінально-процесуальному кодексі України окремого розділу 8 (глава 36), який саме й регулює питання участі неповнолітніх у кримінально-процесуальному провадженні, в ньому не закріплено особливостей, які б відрізняли їх статус від процесуального статусу таких же учасників процесу - повнолітніх, що суттєво впливає на ступінь захисту прав і законних інтересів неповнолітніх. Охорона прав, свобод і законних інтересів неповнолітніх у кримінальному судочинстві України, взагалі, здійснюється тільки завдяки встановленню особливого процесуального порядку при розслідуванні справ про злочини неповнолітніх (диференціація кримінально-процесуальної форми).

5. У новому Кримінально-процесуальному кодексі України необхідно передбачити розділ, який би стосувався провадження у справах про злочини неповнолітніх, однак у відповідних статтях цього розділу слід закріпити окремі положення, які б ураховували специфіку визначення процесуального статусу неповнолітніх, що притягаються до кримінальної відповідальності, згідно з їх віковими, розумовими та психологічними особливостями. Такий порядок доцільно застосовувати взагалі при регламентації кримінально-процесуального статусу будь-якого неповнолітнього, залученого до кримінального судочинства.

6. Уведення провадження щодо осіб, які скоїли суспільно небезпечні діяння до досягнення віку кримінальної відповідальності, спричинило залучення їх до

кримінально-процесуальної діяльності як нових суб'єктів кримінального процесу. Але законодавець не визначив належний статус цих осіб. У роботі вказується на необхідність: 1) заходів щодо вдосконалення провадження в справах суспільно небезпечні діяння осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності; 2) наділення їх відповідними правами і обов'язками, що дозволить забезпечити захист прав та законних інтересів таких неповнолітніх.

7. Процесуальний порядок визнання особи підозрюваним щодо неповнолітніх повинен містити додаткові гарантії захисту їх прав: 1) строк застосування затримання особи віком до вісімнадцяти років, яку визнано підозрюваним, повинен бути якомога коротший; 3) необхідно передбачити судовий порядок вирішення питання про застосування затримання, а коли затримання здійснюється без дозволу суду (у виключних випадках) законність та обґрунтованість його застосування перевіряється судом протягом сімдесяти двох годин (при можливості цей строк слід скоротити до двадцяти чотирьох годин).

8. З метою вдосконалення процесуального статусу підозрюваного, обвинуваченого, підсудного пропонуємо таке: 1) посилити дію принципу змагальності на досудовому слідстві; 2) запровадити норми міжнародно-правових актів, що визначають становище особи під час здійснення правосуддя. в повному обсягу; 3) деталізувати та розширити права, якими наділений обвинувачений, а також закріпити в нові права, що охоплюють більшу частину законних інтересів обвинуваченого і не мають свого законодавчого закріплення.

9. Необхідно більш чітко визначити в КПК України процесуальне становище законного представника неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, підсудного. При формулюванні процесуальних норм щодо законного представника треба враховувати, що це особа, яка виконує юридично значущі дії на захист прав та інтересів неповнолітнього. Потрібно розширити перелік законних представників неповнолітніх, шляхом визнання такими їх повнолітніх близьких родичів, у яких постійно або тимчасово неповнолітній перебуває на утриманні.

10. Для підвищення рівня захисту прав неповнолітніх слід наділяти їх правами підсудного вже на стадії попереднього розгляду справи суддею з обов'язковою участю їх у попередньому судовому засіданні (за певними винятками). Необхідно також визначити, що закриття справи на підставі ст. 9 КПК України в першій судовій стадії не допускається, через неможливість повноцінного розгляду справи щодо прийняття рішення про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру.

11. У новому Кримінально-процесуального кодексу України обов'язково необхідно визначити обсяг дієздатності суб'єктів кримінально-процесуальних правовідносин, і особливо неповнолітніх;

12. Кримінально-процесуальний статус неповнолітніх, які вчинили правопорушення, необхідно привести у відповідність із міжнародно-правовими актами, особливо тими, що стосуються участі такої особи при відправленні відносно неї правосуддя (Конвенція про права дитини, Пекінські правила та інші).

13. Необхідна подальша розробка законодавства про судоустрій та процесуального законодавства, складовою частиною якої стане заснування в Україні системи ювенальної юстиції. Створення цієї системи має поступово пройти ряд етапів: 1) внесення необхідних змін в існуючий порядок розслідування та судового розгляду справ неповнолітніх; 2) створення спеціалізованих судів у справах неповнолітніх; 3) підвищення рівня взаємодії між органами і службами в справах неповнолітніх та спеціальними установами для неповнолітніх; 4) створення в Україні автономної системи ювенальної юстиції.

14. Одним із напрямків зменшення кількості неповнолітніх, що притягуються до кримінальної відповідальності, є запровадження поліваріативної системи засобів реагування на злочини цих осіб, як альтернативи звичайному кримінальному переслідуванню, шляхом: 1) спрощенню процедури розгляду справ неповнолітніх; 2) застосування позасудових заходів стосовно малозначних злочинів цих осіб; 3) більш широке застосування принципу доцільності (дискреційності судового переслідування) кримінального провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамович А.М. Правовой статус. - М.: Наука и техника. - 1988. - 91 с.
2. Адаменко В.Д. Процессуальная дееспособность участника уголовного процесса // Правоведение. - 1978. - № 4. - С. 55-59.
3. Алексеев Н. С., Даев В. Г., Кокорев Л. Д. Очерк развития науки советского уголовного процесса. - Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1980. - 251 с.
4. Алексеев С. С. Общая теория права. В 2-х томах. – М: Юридическая литература, 1982. - Т. 2. - 360 с.
5. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. М: Юридическая литература, 1982. - 260 с.
6. Аленин Ю.П. Процессуальные особенности производства следственных действий. – К-д: Центрально-Украинское издательство, 2002. - 264 с.
7. Аликперов Х. Освобождение от уголовной ответственности несовершеннолетних // Законность.-1999.- № 9.- С.11-14.
8. Альперт С.А. Принципы советского уголовного судопроизводства и их роль в формировании правового статуса участников процесса // Проблемы социалистической законности. - Х., 1986. - Вып. 17. - С. 64-69.
9. Аналіз роботи судів загальної юрисдикції у 2003 року (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. - 2004. - № 5 (45). – С. 23-39.
10. Ананиан Л.Л. Некоторые проблемы уголовной политики в странах Северной Европы // Актуальные проблемы правоведения за рубежом (уголовная политика в зарубежных странах). - М., 1992. - Вып. 3. – С. 65-75.
11. Ануфриев Е.А. Социальный статус и активность личности. - М.: Юридическая литература, 1984. - 222 с.
12. Багутдинов Ф. Ювенальная юстиция начинается с предварительного следствия // Российская юстиция. - 2002. - № 9. – С. 43-45.
13. Бандурин С.Г., Громов Н.А. О соотношении принципов публичности и презумпции невиновности в российском уголовном процессе // Закон и право.- 2001.- № 8.- С. 10-12.

14. Бандурка О.М., Трубніков В.М., Яровой А.О. Проблеми соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених з виховно-трудової колонії. – Харків: НУВС, 2003.- 260 с.
15. Бандурка О. М. Слідчий - моя професія. - Х.: Видавництво Ун-ту внутр. справ, 2000. - 216 с.
16. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія.- К.: Атіка, 2004. – 296 с.
17. Бедь В.В. Судово-психологічна експертиза в кримінальному процесі // Адвокат. - 1998.- № 4.- С. 22.
18. Бекешко С.П., Матвиенко Е.А. Подозреваемый в советском уголовном процессе. – Минск: Вышэйшая школа, 1969. – 128 с.
19. Белый Н.А. Процессуальное положение подозреваемого в уголовном процессе (по законодательству Украины и Молдавии): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Украинская академия внутренних дел. – К., 1995. – 20 с.
20. Белявская О.А. Уголовная политика Японии // Актуальные проблемы правоведения за рубежом (уголовная политика в зарубежных странах). - М., 1992. - Вып. 3. – С. 98-129.
21. Бірюченський О., Панєвін О. Застосування законів, що забезпечують підозрюваному, обвинуваченому, підсудному право на захист (за матеріалами узагальнення судової практики) // Право України. – 1995. - № 11. – С. 40 – 48.
22. Благодир С., Смітєнко З. Закриття кримінальних справ щодо неповнолітніх: вирішення проблем // Право України. – 1998 - № 2.- С. 44-45
23. Богословская Л.А. Сущность законного интереса личности в уголовном судопроизводстве // Проблемы социалистической законности – 1986. - вып.- № 17. - С. 87-92.
24. Божьев В.П. О совершенствовании уголовно-процессуального законодательства // Судебная реформа в России: проблемы совершенствования процессуального законодательства: По материалам науч.-практ. конф. Москва, 28 мая 2001г. - М.: Городец, 2001. – С. 220 - 229.

25. Божьев В.П. Уголовно-процессуальные правоотношения. - М., Юрид. лит., 1975.- 175 с.
26. Боровский Э. Понятие подозреваемого в советском уголовном процессе // Вестник Московского университета. Серия Х. Право. – 1963. - № 1. – С. 33-34.
27. Брынцев В.Д. Судебная власть /правосудие/. Итоги реформ 1992-2003 г.г. на Украине. – Харьков: Ксилон, 2004. – с. 224
28. Бурдін В.М. Окремі питання застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх в Україні // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні: Тези доп. та наук. повідомлень всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених / За ред. проф. М.І. Панова. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2000. – С. 157-160.
29. Варфоломеева Т. В. Суб'єкти надання правової допомоги // Адвокат. – 2001. - № 6. – С. 3-5.
30. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел.- К.: Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2002. – 1440 с.
31. Ветрова Г.Н. Производство по делам несовершеннолетних // Проблемы кодификации уголовно-процессуального права. - М.: ИГПАН, 1987. – С. 116-125.
32. Витрук Н.В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. – М.: Наука, 1979. – 229 с.
33. Витрук Н.В. О категориях правового положения личности в социалистическом обществе // Советское государство и право. - 1989. - № 5. - С. 46 - 56.
34. Воеводин Л.Д. Правовой статус личности в СССР. - М: Юридическая литература, 1987.- 246 с.
35. Воеводин Л.Д. Юридический статус личности в России. - М.: Издательство МГУ, Издательская группа ИНФРА • М—НОРМА, 1997.- 304 с.
36. Волколуп О.В. Система уголовного судопроизводства и проблемы ее совершенствования. - СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. - 267 с.
37. Выдря М.М. Участники судебного разбирательства и гарантии их прав. - Краснодар: Кубанский гос. ун-т, 1970. – 102 с.

38. Галимов О.Х. Малолетние лица в уголовном судопроизводстве. – СПб: Питер, 2001. – 224 с.
39. Галкин Б.А. Советский уголовно-процессуальный закон. - М.: Госюриздат, 1962.- 255 с.
40. Гевко В. Кримінально-процесуальна форма: структура та елементи // Право України. - 2002.- № 6. - С. 138-139.
41. Гідулянова Е.Н. Участь захисника у справах про суспільно небезпечні діяння, вчинених особами, які не досягли віку, з якого можлива кримінальна відповідальність // Актуальні проблеми діяльності ОВС по попередженню, розкриттю та розслідуванню злочинів. Частина II. Проблеми розслідування та розкриття злочинів. (Одеса. 19-20 жовтня 2000 року). – Одеса: НД РВВ ОІВС, 2000 – С.186-189.
42. Головки Л.В. Альтернативы уголовному преследованию в современном праве. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – 544 с.
43. Голубева Л.М. Судебное разбирательство дел о преступлениях несовершеннолетних (вопросы теории и практики). - Фрунзе: Илим, 1981.- 232 с.
44. Голубов А. Є., Омельченко Т. В. Діяльність захисника у справах про злочини неповнолітніх // Вісник Національного університету внутрішніх справ. - 2001. - Спецвипуск. - С. 40 - 43.
45. Голубов А.Є. Деякі питання вдосконалення затримання особи в кримінальному процесі України // Збірник тез доповідей учасників „Тижня науки” в Гуманітарному університеті „ЗІДМУ”: в 3 т. – Т. 3, ч. 8: Науково-практична конференція „Актуальні проблеми правознавства”. 30-31 жовтня 2003 р. – Запоріжжя: ГУ ”ЗІДМУ”, 2003. – С. 22-23.
46. Голубов А.Є. Питання набуття процесуального статусу неповнолітніми, які не досягли віку кримінальної відповідальності // Держава й право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. - К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. - Вип. 12. – С. 461-464.
47. Гольст Г.Р. Основные задачи предварительного расследования // Советское государство и право.- 1957.- №8. - С. 74-79.

48. Горшенев В.М. Структура правового статуса в свете Конституции СССР 1977 года // Правопорядок и правовой статус личности в развитом социалистическом обществе. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1980. - С. 51-58.

49. Горшкова С.А. Стандарты Совета Европы по правам человека и российское законодательство. – М.: НИМП, 2001. – 352 с.

50. Гриненко А.В., Кожевников Г.К., Шумилин С.Ф. Принцип презумпции невиновности и его реализация в досудебном уголовном процессе. - Х.: Консум, 1997. – 97 с.

51. Гришин Ю.А. Окончание досудебного следствия с составлением обвинительного заключения: проблемы и пути реформирования. – Луганск: РИО ЛИВД, 1999. – 252 с.

52. Грошевой Ю.М. Освобождение от уголовной ответственности в стадии судебного разбирательства. - Х.: Харьковский юридический институт, 1979. – 82 с.

53. Грошевой Ю.М. Судебная реформа в Украине: современное состояние и перспективы развития // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи: Матеріали наук.-практ. конф., 18–19 квітня 2002 р., м. Харків / Редкол.: Сташис В.В. (голов. ред.) та ін.. – К.; Х.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 9-12.

54. Гусаров К.В. Цивільна процесуальна правосуб'єктність як наукова проблема // Проблеми законності / Відп. ред. В.Я. Тацій .- Харків: Нац. юрид. акад. України, 2002. - Вип. 55.- С. 53-60.

55. Гуценко К.Ф., Головкин Л.В., Филимонов Б.А. Уголовный процесс западных государств. – М.: Изд-во «Зерцало-М», 2002 - 528 с.

56. Давлетов А., Ветчимов С. О совершенствовании процессуального порядка задержания подозреваемого // Советская юстиция.- 1991.- № 5.- С.12-13.

57. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4-х т. Т. 2: И - О – СПб.: ООО «Диамант», 1996. – 799 с.

58. Демидов И.Ф. Проблемы прав человека в Российском уголовном процессе. (Концептуальные положения). - М.: НИИ укрепления законности и правопорядка, 1995. - 96 с.

59. Денежкин Б.А. Подозреваемый в советском уголовном процессе. - М.: МВШМ МВД СССР, 1982. – 78 с.
60. Денежкин Б.А., Михайленко А.Р. О процессуальном положении обвиняемого и укреплении гарантий защиты его прав // Вопросы уголовного права и процесса. - Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1977.- Вып. 1. - С. 51-56.
61. Добровольська Т.Н., Міньковський Г.М. Процесуальне становище підозрюваного під час попереднього слідства і дізнання. // Радянське право.-1960.- № 6.- С. 29-35.
62. Добровольская Т.Н. Гарантии прав личности в советском уголовном процессе // Советское государство и право.-1959.- № 9.- С. 92-96.
63. Дождев Д.В. Римское частное право. - М.: Издательская группа ИНФРА-М – НОРМА, 1996.- 704 с.
64. Дремина Н. Международно-правовые стандарты прав человека в сфере уголовной юстиции // Юридический вестник. – 1998.- №4.- С. 119-125.
65. Дяченко К.І., Шость Н.В. Процесуальні особливості розслідування справ про злочини неповнолітніх. – Харків: Константа. – 1997. – 56 с.
66. Ермаков В. Юстиция обязана защищать права и законные интересы несовершеннолетних // Российская юстиция. - 2000. - № 10. - С. 22-23.
67. Загорский Г.И. Судебное разбирательство по уголовному делу. – М.: Юридическая литература, 1985.-112 с.
68. Закон України „Про внесення змін та доповнень до Кримінально-процесуального й Кримінального кодексів України та Положення про комісії у справах неповнолітніх Української РСР” // Відомості Верховної Ради України. - 1994. - № 11. – Ст. 48.
69. Закон України „Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх” // Відомості Верховної Ради України. – 1995. - № 6.- Ст.35.
70. Закон України „Про судоустрій” // Офіційний вісник України. – 2002.- № 10. – Ст. 441

71. Закон України „Про охорону дитинства” // Відомості Верховної Ради України.- 2001.- № 30 .- Ст. 142.
72. Закон України „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” // Відомості Верховної Ради України. – 1993. - №16. - Ст.167.
73. Затримання та взяття під варту в Україні: стан, проблеми удосконалення законодавства та практики його застосування / За ред. О.В. Беци, В.І. Мельника. – К.: Атіка, 2002. – 96 с.
74. Захаров В. Під упереджувальним контролем кримінальні розслідування, до яких причетні неповнолітні // Іменем закону. - 2002. - № 18-19 (5303). - С.3
75. Зусь Л.Б. Об уголовно-процессуальной правосубъектности // Правоведение. - 1974.- № 5.- С. 49-54.
76. Исаков В.Б. Юридические факты в советском праве. – М.: Юридическая литература, 1984. -144 с.
77. Каминская В.И. О праве обвиняемого на защиту в стадии предварительного расследования // Советское государство и право.- 1958.- № 9.- С. 97-99
78. Каневский Л. Л. Расследование и профилактика преступлений несовершеннолетних. - М.: Юридическая литература, 1982. – 111 с.
79. Карнеева Л.М., Чувилов А.А. Обеспечение законности и обоснованности привлечения лица в качестве обвиняемого. – М.: Академия МВД СССР - 1976. - 67 с.
80. Карнеева Л.М. Подозреваемый в советском уголовном процессе // Социалистическая законность .- 1959. – № 4.- С. 35 – 38.
81. Карнозова Л., Максудов Р., Флямер М. Восстановительное правосудие: идеи для России // Российская юстиция. - 2000. - № 11. – С. 42- 44.
82. Карпенко М.О. Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09/ Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2003. – 21 с.
83. Керівні принципи Організації Об'єднаних Націй щодо попередження злочинності серед неповнолітніх (Ер-Рядські керівні принципи) // Мельникова

Э.Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесс и криминологии. – М.: Дело, 2000. – С. 242-249.

84. Кідіна Н. Законодавство Європи про кримінальну відповідальність неповнолітніх // Право України.-2000.- № 2.- С. 97-100.

85. Кінаш О. Організація розслідування та тактика слідчих дій у справах неповнолітніх // Право України. – 2002. - № 11. – С. 65-70.

86. Князєв В. Поняття та елементи конституційного статусу людини і громадянина в Україні // Право України. - 1998.- № 11.- С. 29-31.

87. Кожевніков Г.К., Христенко Т.Г. Деякі питання закриття справ про злочини неповнолітніх із застосуванням примусових заходів виховного характеру // Вісник Університету внутрішніх справ. - Х., 1999.- № 5 - С. 16-25.

88. Козловский С.А. Проблемні питання затримання та взяття під варту особи в ході реалізації норм Конституції України // Право України.- 2000.- № 4.- С. 57-59

89. Козловский Н.А. Подозрение в советском уголовном процессе // Актуальные проблемы советского уголовного процесса: межвуз. сб. науч. тр. - Свердловск, 1987. – С. 55-60.

90. Кокорев Л.Д. Подсудимый в советском уголовном процессе. - Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1973. - 272 с.

91. Кокорев Л.Д. Участники правосудия по уголовным делам. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, – 1971. - 160 с.

92. Кокорев Л.Д. Участники уголовного процесса // Проблемы кодификации уголовно-процессуального права. - М., 1987. – С. 38-51.

93. Коляда В.П. Проблеми досудового слідства у кримінальному процесі. - К.: Юрінком Інтер, 2001.- 208 с.

94. Коляда П. Щодо проекту нового КПК // Юридична Україна. – 2003. - № 8.- С. 59-66.

95. Комитет министров – государствам-членам о юридической помощи и консультациях: Резолюция № (78) 8 принята Комитетом министров 2 марта 1978 года на 284-м заседании заместителей министров // Российская юстиция. – 1997. - № 8. – С. 3.

96. Комитет министров – государствам-членам об эффективном доступе к закону и правосудию для беднейших слоев населения: Рекомендация № R (93) 1 принята Комитетом министров 8 января 1993 года на 484-м заседании заместителей министров // Российская юстиция. – 1997. - № 8. – С. 2-4.

97. Комитет министров – государствам-членам относительно управления системой уголовного правосудия: Рекомендация № R (95) 12 принята Комитетом министров 11 сентября 1995 года на 543-м заседании заместителей министров // Российская юстиция. – 1997. - № 11. – С. 4.

98. Комитет министров – государствам-членам относительно упрощения уголовного правосудия: Рекомендация № R (87) 18 принята Комитетом министров 17 сентября 1987 года на 410-м заседании заместителей министров // Российская юстиция. – 1997. - № 8. – С. 2-5.

99. Кон И.С. Психология ранней юности. Книга для учителя. – М: Просвещение, 1989.- 255 с.

100. Конвенція про захист прав і основних свобод людини // Вісник Верховного Суду України. Додаток до журналу . – 1997.-№3.

101. Конвенция против пыток и иных жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов поведения и наказания // Российская юстиция. – 1995. - № 4. – С. 2-5.

102. Конвенція ООН „Про права дитини” // Омеляненко Г.М. Провадження у справах про злочини неповнолітніх як диференціація кримінально процесуальної форми – К.: Атіка, 2002. – С. 57-75.

103. Кондратов П.Е. Гарантии интересов обвиняемого, как фактор, определяющий формирование и осуществление советской уголовной политики // Гарантии прав личности в социалистическом уголовном праве и процессе: межвуз. темат. сб./ Отв. ред. Я.О. Мотовиловкер. - Ярославль: Издательство Ярославского государственного университета. - 1981. - С. 64 – 72

104. Коновалова В.Е. Допрос: тактика и психология. – Х.: Консум, 1999. – 157 с.

105. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - №. – 30. – Ст. 141.
106. Корнуков В. М. Конституционные основы положения личности в уголовном судопроизводстве. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – 178 с.
107. Корнуков В.М. Правовой статус личности в уголовном судопроизводстве // Проблемы правового статуса личности в уголовном процессе. - Саратов, 1981.- С. 44-48.
108. Корнуков В.М. Правовые средства обеспечивающие выполнение обязанностей участниками уголовного процесса // Гарантии прав личности в социалистическом уголовном праве и процессе: межвуз. темат. сб./ Отв. ред. Я.О. Мотовиловкер. - Ярославль: Изд-во Ярославского гос. ун-та.-1981.-С.43–47.
109. Короткий Н.Н. Процессуальные гарантии неприкосновенности личности подозреваемого и обвиняемого в стадии предварительного расследования. - М.: ВНИИ МВД, 1981.- 94 с.
110. Краткий словарь по социологии. - М.: Политиздат, 1989.-408 с.
111. Крестовська Н. Становлення ювенального права в Україні // Юридичний вісник.- 2003.- № 3.- С. 100-104.
112. Кривоносов А. Исторический опыт борьбы с беспризорностью // Государство и право. – 2003. - № 7 . – С. 92-98.
113. Криминология: Словарь / Под. общей ред. В.П. Сальникова. – СПб.: Издательство «Лань»; Издательство Санкт-Петербургского университета МВД России, 1999. – 256 с.
114. Кримінальне право України: Загальна частина / За ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер –Право, 2002. – 416 с.
115. Коваленко Є.Г., Маляренко В.Т. Кримінальний процес України. - К.: Юрінком Інтер, 2004. – 688 с.
116. Кримінальний процес України / За ред. Ю.М. Грошевого та В.М. Хотенця. – Харків: Право, 2000.- 496 с.

117. Кримінально-процесуальний кодекс України: офіц. видання. – К. Концерн „Видавничий Дім „Ін Юре”, 2004. – 272 с.
118. Кримінологія: Підручник для студентів вищих навч. закладів / За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.
119. Куцова Э.Ф. Гарантии прав личности в советском уголовном процессе. - М.: Издательство МГУ, 1972. – 114 с.
120. Кучинский В.А. Личность, свобода, право. – Минск: Наука и техника, 1969.- 199 с.
121. Кучинский В.А. Конкретизация конституционного статуса гражданина СССР в текущем законодательстве как проблема социалистической законности // Советское государство и право. - 1987. - № 6. - С. 118 – 120.
122. Лазарева В.А. Судебная власть и уголовное судопроизводство // Государство и право.- 2001.- № 5.- С. 49-56.
123. Ландо А.С. Участие в суде представителей учебно-воспитательных учреждений по делам несовершеннолетних обвиняемых - М.: Юридическая литература, 1981. - 147 с.
124. Ландо А.С. Обеспечение прав участников процесса с помощью представителей // Проблемы процессуального статуса личности в уголовном процессе. - Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1981.- С. 72-75.
125. Ларин А.М. На подозрение 24 часа // Советская юстиция. - 1991.- №19 - С. 1.
126. Левендаренко О.О Предмет доказування у справах про злочини неповнолітніх: процесуальна природа та функціональне призначення // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наук. Праць. – Донецьк, 2001. - № 1.- С. 174-181.
127. Левендаренко О.О. Кримінальне судочинство у справах неповнолітніх: історичний аспект // Закон і підліток: Матеріали обласної науково-практичної конференції. Донецьк, 27 жовтня 2000 року/ Гол. ред. Ю.Л. Титаренко. – Донецьк: ДІВС, 2001. – С. 193–202.

128. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 19: Июнь 1909 – октябрь 1910 - М.: Политиздат. -1968. - 627 с.
129. Леоненко В.В., Чангули Г.И., Сирый Н.И. Гласность судебной деятельности по уголовным делам. - Киев: Наукова думка, 1993. – 185 с.
130. Леоненко В.В. Судебное производство по делам о преступлениях несовершеннолетних. - К.: Наукова думка, 1987.-143 с.
131. Лесниевски-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. – М.: Издательство НОРМА, 2000. - 400 с.
132. Логика: Курс лекций/ Ерышев А.А., Лукашевич Н.П., Сластенко Е.Ф. - К: МАУП, 2000. -184 с.
133. Лукашева Е.А. Право, мораль, личность. - М.: Наука, 1986.- 262 с.
134. Лукашевич В.З. Гарантии прав обвиняемого в советском уголовном процессе. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1956.- 168 с.
135. Лукашевич В.З., Чичканов А.Б. Принцип состязательности и равноправия сторон в новом УПК РФ // Известия ВУЗ. Правоведение. - 2002. - № 2. - С. 102 - 109.
136. Лукьянова О.Г. Теория процессуального права. – М.: - Издательство НОРМА, 2003. – 243 с.
137. Малько А.В. Правовые средства как общетеоретическая проблема // Правоведение. – 1999. – № 2. – С. 4–16.
138. Мальцев Г.В. Социалистическое право и свобода личности. (Теоретические вопросы) - М.: Юридическая литература, 1968.- 143 с.
139. Манова Н.С. Установление обстоятельств способствовавших совершению преступлений несовершеннолетних, как условие законного и обоснованного разрешения дела // Проблемы процессуального статуса личности в уголовном процессе. - Саратов, 1981.- С. 101-109.
140. Маринів В.І. Принцип особистої недоторканості в кримінальному процесі України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Х., 1999. – 21 с.

141. Мариупольский Л.А. Привлечение в качестве обвиняемого. - М.: Учеб.-метод. кабинет, 1976.- 76 с.
142. Мартынчик Е.Г. Конституционные основы процессуального положения личности в советском уголовном судопроизводстве // Известия АН МССР. Серия общ. науки. - Кишинев.- 1979.- № 1.- С. 42-50.
143. Мартынчик Е.Г. Субъективные права обвиняемого и их процессуальные гарантии // Советское государство и право.-1976.- № 7.- С.87-93.
144. Щерба С.П., Зайцев О.А., Сарсенбаев Т.Е. Охрана прав беспомощных потерпевших по уголовным делам. - М.: ООО Издательство «Юрлитинформ», 2001. -200 с.
145. Масленникова Л.М. Методология познания публичного и частного (диспозитивного) начал в уголовном судопроизводстве. - М.: Академия управления МВД России, 2000. - 180 с.
146. Матузов Н.И. Личность, право, демократия. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1972.- 341 с.
147. Матузов Н.И. Правовой статус личности: понятие и структура // Правопорядок и правовой статус личности в развитом социалистическом обществе в свете Конституции 1977 года. - Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1980.- С. 58-67.
148. Мельников А.А. Правовой статус личности в советском государстве и праве. – М.: Наука, 1960. - 248 с.
149. Мельников А.А. Правовые проблемы положения личности в советском гражданском процессе. - М.: Наука, 1970.- 247 с.
150. Мельникова Э.Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесс и криминологии. – М.: Дело, 2000. – 272 с.
151. Милицин С.Д. Структура предмета регулирования уголовно-процессуального права. - М.: Наука, 1982. – 152 с.
152. Минимальные стандартные правила ООН, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила) // Омеляненко Г.М. Провадження у справах про злочини неповнолітніх як диференціація кримінально-процесуальної форми. – К.: Атіка, 2002. – С. 75-103

153. Миньковский Г.М., Тузов А.П. Профилактика правонарушений среди несовершеннолетних. – К.: Политиздат Украины, 1987. – 215 с.
154. Михайленко А.Р. Укрепление правового положения обвиняемого в уголовном процессе // Проблемы процессуального статуса личности в уголовном процессе. - Саратов, 1981.- С. 92-95.
155. Михайленко А.Р. Расследование преступлений законность и обеспечение прав граждан. - К.: Юринком Интер, 1999. – 448с.
156. Михеенко М.М. Обеспечение участвующим в деле лицам права на защиту их законных интересов как принцип советского уголовного процесса / Проблемы правового статуса личности в уголовном процессе. - Саратов, 1981.- С. 54-59.
157. Михеенко М.М., Нор В.Т., Шибіко В.П. Кримінальний процес України. - К.: Либідь, 1999. – 536 с.
158. Мицкевич А.В. Субъекты советского права. - М.: Госюриздат. - 1962.- 213 с.
159. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права // Права людини. Міжнародні договори України, декларації документи / Упорядник Ю.К. Кочуренко. – 2-е вид. – К.: Юрінформ, 1992. – С. 36-58.
160. Модельный уголовно-процессуальный кодекс для государств-участников СНГ. Рекомендательный законодательный акт // Приложение к «Информационному бюллетеню». – 1996. - № 10
161. Мороз В. Про юридичну оцінку суспільно небезпечних вчинків, скоєних підлітками віком від 11 до 14 років // Право України. – 1999. - № 9. – С. 72-75.
162. Мотовиловкер Я.О. О презумпции невиновности и признании лица виновным не иначе как по приговору суда // Проблемы процессуального статуса личности в уголовном процессе. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1981.- С. 57-61.
163. Мотовиловкер Я.О. О гарантиях интересов личности и правосудии // Правоведение. - 1974. - № 6. - С. 100-107.
164. Муравин А. Б. Мотивировка процессуальных решений следователя // Проблемы социалистической законности. - Х., 1986. - Вып. 16. – С. 78-82.

165. Мухитдинова Ф. По пути справедливости // Вісник Верховного суду України.- 2004.- № 2. – С. 43-45.
166. Нартис Р.Х. Единство прав, свобод и обязанностей граждан в развитом социалистическом обществе // XXVI съезд КПСС и вопросы государства и права. - М.: Московский рабочий, 1976. – С.49-54.
167. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред.. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Каннон, А.С.К., 2003. – 1104 с.
168. Непреенко А.А. Гарантии прав подозреваемого в советском уголовном процессе: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09/ Всесоюзный юридический заочный институт. – М., 1982 – 25с.
169. Нечаева А.М. О правовой незащищенности несовершеннолетних и путях ее устранения // Советское государство и право.-1990.- № 5.- С.93-97.
170. Никандров В.И. Участие родителей несовершеннолетних подозреваемых и обвиняемых в уголовном процессе // Государство и право. - 1993. - № 8. - С. 99-106.
171. Никеров Г.И. Судебная власть в правовом государстве (опыт сравнительного исследования) // Государство и право. - 2001. - № 3. - С. 16-20.
172. Никоненко М. Деякі питання презумпції невинуватості і права особи на захист в кримінальному процесі // Право України. - 1999.- № 4.-С. 39-40.
173. Німченко В. Правовий статус особи за Конституцією України // Вісник Конституційного суду України. - 1998.- № 3.- С. 35-45.
174. Нове у кримінально-процесуальному праві України / За ред.. Ю.М. Грошевого. – Харків: Право, 2002. – 160 с.
175. Новоселов В.И. Два понятия правового положения граждан СССР // Конституция СССР и правовое положение личности. – М.: Ин-т государства и права, 1979. - С. 84-91.
176. Новоселов В.И. Правовое положение граждан в советском государственном управлении. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1976.- 217 с.
177. Об усовершенствовании применения европейских правил относительно общественных санкций и мер воздействия. Рекомендация № (2000) 22 (принята

кабинетом министров 29 сентября 2000 года): неофициальный перевод // Аспект. – 2001. - № 4(5). – С. 52-55.

178. Обидина Л., Чих Н. «Интеллектуальный возраст» – не основание для прекращения уголовного дела // Социалистическая законность.- 1988.- №7.- С. 55-56.

179. Обухова Л.Ф. Детская (возрастная) психология. – М.: Российское педагогическое агентство, 1996. - 374 с.

180. Общая теория прав человека / Отв. ред. Е. А. Лукашева. – М.: Издательство НОРМА, 1996. – 520 с.

181. Омельченко Г.Е. Применение следователями органов внутренних дел мер пресечения несовершеннолетним. - К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1988. – 92 с.

182. Омеляненко Г.М. Провадження у справах про злочини неповнолітніх як диференціація кримінально-процесуальної форми. - К.: Атіка, 2002. –128 с.

183. Омеляненко Г.М. Процесуальне становище обвинуваченого // Радянське право. – 1990. - № 3. – С. 63-65.

184. Омеляненко Г.М. Адаптація кримінально-процесуального законодавства України про судочинство у справах неповнолітніх до міжнародних Мінімальних стандартів // Право України. - 2002.- №5.- С. 79-83.

185. Орзих М. Судебная власть в механизме защиты прав человека: доктрина и практика // Юридический вестник.- 2001.- № 4.- С. 116-128.

186. Орзих М.Ф. Правовой статус личности как политическая форма социалистического правопорядка // Правопорядок и правовой статус личности в развитии социалистическом обществе в свете Конституции 1977 года. - Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1980.- С. 37-41.

187. Основы государства и права / Под ред. В.В. Комарова – Харьков: Украинская юридическая академия, 1992. –136 с.

188. Особенности производства по делам о преступлениях несовершеннолетних / Ред. Добровольская Т.М. – М.: Юрид. лит., 1991. – 143 с.

189. Павлов В.Г. Субъект преступления и уголовная ответственность. Монография. Серия «Учебники для вузов. Специальная литература» - СПб.: Издательство «Лань», СПб ун-т МВД России, 2000. – 192 с.
190. Патюлин В.А. Личность: ее права и обязанности в советском обществе // Советская юстиция. –1971. -№ 16.- С.17-22.
191. Патюлин В.А. Государство и личность в СССР.- М.: Наука, 1974.- 248 с.
192. Петрухин И.Л. О реформе уголовного судопроизводства // Судебная реформа: проблемы и перспективы. – М.: Городец, 2001. - С. 148-161.
193. Петрухин И.Л. Концептуальные основы реформы уголовного судопроизводства // Государство и право. - 2002. - № 5 - С. 17-29.
194. Пилипчук П. Недетская проблема // Зеркало недели.- 2003.- № 22 (447).- С. 6
195. Письменный Д.П., Лукьянчиков Е.Д. Разрешение органами внутренних дел заявлений и сообщений о преступлениях несовершеннолетних. - К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1987. – 67 с.
196. Победкин А.В. Производство по делам о преступлениях несовершеннолетних (процессуальные аспекты). – Курск: РОСИ, 2000. -75 с.
197. Поддержание государственного обвинения в суде по делам несовершеннолетних. - М.: НИИ проблем укрепления законности и правопорядка, 1996.- 108 с.
198. Положення про кримінальну міліцію у справах неповнолітніх. Затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 8 липня 1995 р. № 502 // ЗП України. - 1995 р.- N 9. - Ст. 237.
199. Положення про судових вихователів: Затверджено наказом Голови Верховного Суду, Мінюсту, Міносвіти від 15.11.95 N 478/63/7/5 // Вісник Верховного Суду України. – 1995.- № 12.- С. 7.
200. Понамарев И.Б. Правоспособность и дееспособность как предпосылки уголовно-процессуальных правоотношений // Советское государство и право.- 1971.- № 6.-С. 110-112.

201. Попелюшко В.О. До питання про зміст та правовий механізм забезпечення та реалізації права обвинуваченого на захист // Адвокат. - 2002.- № 1.- С. 18-21.

202. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 травня 2002 року N 6 “Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру” // Вісник Верховного Суду України. – 2002.- № 6.- С. 7-10.

203. Постанова Пленуму Верховного Суду України, від 16 квітня 2004 року N 5 “Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх” // Вісник Верховного Суду України.– 2004.- № 5.- С. 4-8.

204. Права человека и предварительное заключение: Сборник международных стандартов, касающихся предварительного заключения. – Харьков: Консум. - 1997. – 124 с.

205. Присяжнюк Т. Підсудний в кримінальному процесі //Право України. - 1998. - № 11. – С. 51-52.

206. Проект Кримінально-процесуального кодексу України за станом 27.06.2004 року. - К.: Парламентське видавництво. – 2004.- 332 с.

207. Пхаладзе Б.В. Юридические формы положения личности в советском обществе. – Тбилиси: Мицниереба, 1969.- 86 с.

208. Рагинский В.М. О гарантии неприкосновенности личности // Проблемы правового статуса личности в уголовном процессе. - Саратов, Изд-во Саратов. ун-та. 1981.- С. 42-48.

209. Разник А. О несостоятельности предложения о введении в процесс подозреваемого // Социалистическая законность.-1955.- № 8.- С. 31-33.

210. Рахунов Р.Д. Участники уголовно-процессуальной деятельности. - М.: Госюриздат, 1961. - 278 с.

211. Рекомендации научной конференции «Судебная реформа в России: проблемы совершенствования процессуального законодательства» // Судебная реформа в России: проблемы совершенствования процессуального законодательства: По материалам науч.-практ. конф. Москва, 28 мая 2001 г.. - М.: Городец, 2001. – С. 261- 264.

212. Рекомендації науково-практичного семінару „Основні риси сучасної злочинності неповнолітніх: стан та шляхи її попередження” // Питання боротьби зі злочинністю. Збірник наукових праць. Академія правових наук України. - Х., 2004. - Вип. 8. – С. 207-210.

213. Р. Уинтер Альтернативы: Пер. с англ. // Правосудие по делам несовершеннолетних. Мировая мозаика и перспективы в России. Выпуск 2. / Под редакцией М.Г. Флямера. В 2-х кн. Кн. II. - .: МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2000. – С. 146-154.

214. Репешко П.И. Принципы уголовного процесса в стадии судебного разбирательства дела в суде первой инстанции Украины. – Николаев: Атолл, 2001. – 258 с.

215. Римское частное право / Под ред. И. Пухан. – М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2002. – 528 с.

216. Римское частное право / Под ред. проф. И.Б. Новицкого и проф. И.С. Перетерского.- М.: Юристъ, 1997.- 544 с.

217. Рогожин В. А., Омельченко Г.Е. Некоторые вопросы применения мер пресечения к несовершеннолетним обвиняемым // Проблемы социалистической законности. - Х., 1986. - Вып. 17. – С. 120 - 124.

218. Рожнова В. Щодо поняття “затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину” // Право України. – 2001 -№ 8.- С. 86-89

219. Рудяк А., Азаров Ю. Деякі питання розслідування і судового розгляду кримінальних справ про злочини неповнолітніх // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – К.: ЮРІНКОМ, 1996. - № 6. - С. 105 - 110.

220. Рыбальская В.А. Особенности производства по делам о преступлениях несовершеннолетних. - Иркутск: Иркут. гос. ун-т. им. А.А. Жданова, юрид. фак., 1972. – 119 с.

221. Рябин Р. Нужна ли «фигура подозреваемого»? // Советская юстиция.- 1957.- № 2.- С. 60.

222. Савицкий В.М. О принципах уголовного процесса // Проблемы кодификации уголовно-процессуального права. - М.: ИГПАН. - 1987. – С. 20-37.

223. Сафин Н. Ш. Допрос несовершеннолетнего подозреваемого в советском уголовном судопроизводстве. (Процессуальный и криминалистический аспекты проблемы). - Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1990. - 160 с.
224. Серов В.А. Функции вероятности в уголовном процессе // Правоведение. - 1984. - № 2. - С. 88-91
225. Сімейний кодекс // Відомості Верховної Ради України. – 2002. - № 21 - 22.- Ст. 135.
226. Смітієнко З.Д., Рогатюк І.В. Деякі питання, пов'язані із реалізацією функцій кримінального процесу // Адвокат. - 2003. - № 2 - 3.- С. 16 - 17.
227. Советский уголовный процесс / Под ред. Н.С. Алексеева, В.З. Лукашевича. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1989. – 472 с.
228. Солтанович А.В. Право подозреваемого на защиту в уголовном процессе республики Беларусь: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.09/ Белорусский ордена Трудового Красного знамени государственный университет. - Минск, 1992. -22 с.
229. Социологический справочник. – К.: Политиздат, 1990. – 380 с.
230. Стадник В.В. Соціально правовий статус неповнолітніх // Закон і підліток: Матеріали обласної науково-практичної конференції. Донецьк, 27 жовтня 2000 року/ Гол. ред. Ю.Л. Титаренко. – Донецьк: ДІВС, 2001. – С. 226-231.
231. Сташис В.В. Завдання нового етапу судової реформи // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи : Матеріали наук.-практ. Конф., 18–19 квітня 2002 р., м. Харків / Редкол.: Сташис В.В. (голов. ред.) та ін.. – К.; Х.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 5-8.
232. Стеценко А.Ю., Стеценко В.В. Про необхідність подальшого вдосконалення взаємодії органів дізнання та досудового слідства при порушенні кримінальної справи про злочини, скоєні неповнолітніми // Наше право. - 2004.-№ 1.- С.89-96.
233. Стецовский Ю.И. Судебная Власть: Учеб. Пособие. – 2-изд. – М.: Дело, 2000. – 400 с.

234. Стремовский В.А. Участники предварительного следствия в советском уголовном процессе. – Ростов на Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1966. -260 с.
235. Строгович М.С. О подозреваемом // Социалистическая законность. - 1961.- № 2.- С. 33-38.
236. Строгович М.С. Обеспечение обвиняемому права на защиту и презумпция невиновности // Проблемы процессуального статуса личности в уголовном процессе. - Саратов, Изд-во Сарат. ун-та., 1981.- С. 51-54.
237. Строгович М.С. Основные вопросы советской социалистической законности. – М.: Наука, 1966.-252 с.
238. Строгович М.С. Уголовно-процессуальное право в системе советского права // Советское государство и право.- 1957.-№ 4.- С. 102-109.
239. Строгович М. С. Избранные труды: в 3т. - Т. 2: Гарантии прав личности в уголовном судопроизводстве. М.: Наука, 1984. - 278 с.
240. Стэнли Коэн Социальный контроль и политика реформ: Пер. с англ. // Правосудие по делам несовершеннолетних. Мировая мозаика и перспективы в России. Выпуск 2. (Под редакцией М.Г. Флямера). В 2-х кн. Кн. I. М.: МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2000. – С. 158-196.
241. Судебная власть / Под ред. И. Л. Петрухина. – М.: ООО «ТК Велби», 2003. – 720 с.
242. Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність // Вісник Верховного Суду України.-2003.-№ 4 (38).- С.12-35
243. Теория государства и права / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М.: Юристъ, 1997. - 672 с.
244. Теория государства и права: учебник для вузов / под ред. проф. В.М. Корельского и проф. В.Д. Преревалова. -М.:Норма, 2000.- 616 с.
245. Теория государства и права: Курс лекций / МГУ им. М.В.Ломоносова.— 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Зерцало: ТЕИС, 1996. - 475с.
246. Титаренко В. Участь адвоката на попередньому слідстві у справах про злочини неповнолітніх // Радянське право – 1988. - № 2.- С. 42-45

247. Титов А. Участь захисника за призначенням: окремі проблеми // Право України. - 2002.- № 3.- С. 87-89.
248. Ткаченко Ю.Г. Новая конституция о единстве прав и обязанностей советских граждан // Конституция СССР и правовое положение личности. - М.: Ин-т государства и права, 1979. - С. 86-89.
249. Трубников В.М., Яровой А.А. Уголовное правосудие в отношении несовершеннолетних: каким оно должно быть? // Право і безпека. - 2002.- №1.- С. 88-96.
250. Туманянц А.Р. Судовий контроль за законністю і обґрунтованістю процесуальних рішень органів досудового слідства: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.09 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Х. – 1998. – 21 с.
251. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть / Под ред. и с предисл. И.Д. Козочкина. – М.: Омега-Л, Институт международного права и экономики им А.С. Грибоедова, 2003. – 576 с.
252. Уголовно-процессуальный кодекс Украинской ССР: Науч.-практ. коммент. // Отв. ред. П.Г. Цупренко.- К.: Политиздат Украины, 1984. – 595 с.
253. Уголовно-процессуальный кодекс Украинской ССР: Науч.-практ. коммент. / Под. ред. М.Г. Саамева.- К.: Политиздат Украины, 1974. – 543 с.
254. Уголовный кодекс Швейцарии / Пер. с нем. – М.: Издательство “Зерцало”, 2000. – 138 с.
255. Угольников Н.В. Освобождение несовершеннолетних от уголовной ответственности // Уголовная политика и обеспечение экономической безопасности. Труды акад. Управления. - М., 2001. – Вып.- 48. – С.130-135.
256. Филин Д.В. Прекращение уголовного дела с освобождением обвиняемого от уголовной ответственности // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2002. - Вип.. 55. – С.148-153.

257. Фірс П.Л., Малєєв А.Ю. Питання реформування кримінально-процесуального законодавства України та забезпечення рівності учасників кримінального процесу // Адвокат. – 2002. - № 1. – С. 11-17.

258. Флямер М., Максудов Р. Законопроект «О ювенальной юстиции» в России: создание и лоббирование текста или запуск движения // Правосудие по делам несовершеннолетних. Мировая мозаика и перспективы в России. Выпуск 2./ Под редакцией М.Г. Флямера. В 2-х кн. Кн. II. - М.: МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2000. – С. 155-168.

259. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. - СПб.: Альфа, 1996. - Т.2.- 552 с.

260. Фролова О.Г. Новітня методологія в органах внутрішніх справ у боротьбі зі злочинністю неповнолітніх // Закон і підліток: Матеріали обласної науково-практичної конференції. Донецьк, 27 жовтня 2000 року/ Гол. ред. Ю.Л. Титаренко. – Донецьк: ДІВС, 2001. – С. 70–74.

261. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. - М.: Юридическая литература, -1974. - 351 с.

262. Хрестоматія з історії держави і права України. Том 2. Лютий 1917 – 1996р. / За ред. В. Д. Гончаренка. - К.: Ін Юре, 1997. – 800 с.

263. Цветков П.П. Исследование личности обвиняемого (на предварительном следствии и в суде первой инстанции). – Л.: Изд-во ЛГУ. – 1973. –150 с.

264. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - № 40 - 44. – Ст. 356

265. Чельцов-Бебутов М. А. Курс уголовно-процессуального права. - Санкт-Петербург: Равена, Альфа, 1995.- 846 с.

266. Черданцев А.Ф. Юридические конструкции и их роль в науке и практике // Правоведение.- 1972.- № 3.- С. 10-15.

267. Черниченко С.В. Личность и международное право. - М.: Международные отношения, 1974.- 166 с.

268. Чистяков Н.Ф. Процессуальная форма как гарантия прав обвиняемого в уголовном процессе // Гарантии прав личности в советском уголовном праве и процессе. - Ярославль, 1977.- С.32-39.

269. Чувилев А.А. Новые основания прекращения уголовных дел в отношении несовершеннолетнего // Законность. - 1998. - № 2. - С. 22 - 25.

270. Чувилев А.А. Привлечение следователем и органом дознания лиц в качестве подозреваемых по уголовным делам. - М.:МВШМ МВД СССР, 1982 . - 78 с.

271. Чхиквадзе В.М. Социалистический гуманизм и права человека. - М.: Наука - 1978. - 303 с.

272. Шанский Н.М., Боброва Т.А. Этимологический словарь русского языка. — М.: Прозерпина, 1994.- 400 с.

273. Шаренко С.Л. Кримінально-процесуальні проблеми застосування примусових заходів медичного характеру. - Харків: Право, 2002. — 208 с.

274. Шевченко Я.Н. Правовое регулирование ответственности несовершеннолетних. — К.: Наукова думка, 1976. — 187 с.

275. Шибіко В.П. До питання правового статусу обвинуваченого в соціалістичному кримінальному процесі // Вісник Київського університету. — 1981. - Вип. 22.- С. 82-89.

276. Шимановский В. Законные представители несовершеннолетнего обвиняемого и потерпевшего в предварительном следствии // Социалистическая законность. - 1971. - № 7. - С.57-60.

277. Шкарупа В., Кінаш О. Профілактика насильницьких злочинів, що скоюються неповнолітніми // Роль органів внутрішніх справ у сфері запобігання та протидії насильству в суспільстві: Матеріали між нар. наук.-практич. конф. Львів, 17-18 квітня 2000 р. / Гол.ред. В.Л. Регульський. — Львів: Львівський ін-т внутрішніх справ при НАВСУ України, 2000. — С. 193-199.

278. Шпилев В.Н. Участники уголовного процесса. — Минск: Издательство БГУ им. Ленина, 1970. - 176 с.

279. Шадрин В.С. Обеспечение прав личности при расследовании преступлений. - М.: ООО Издательство «Юрлитинформ», 2000. – 232 с.
280. Щетинин Б.В. Гражданин и социалистическое государство // Советское государство и право. - 1975. - № 2. - С. 3-5.
281. Ювенальные суды в России // Аспект. – 2001. - № 4(5). – С. 37-38.
282. Ягодинський В. Вирішення справ про суспільно небезпечні діяння, вчинені особами, які не досягли віку кримінальної відповідальності // Право України. – 2001. - № 11.- С.20-24.
283. Ямпольская Ц.Я. О субъективных правах граждан и их гарантиях. - М.: Юридическая литература, 1967.-196 с.
284. Янович Ю. П. Проблемы совершенствования процессуального статуса подозреваемого и обвиняемого: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09/ Украинская юридическая академия. – Харьков, 1992. – 21 с.
285. Ярошенко О.М. Правовий статус сторін трудових правовідносин. - Х., 1999. - 98 с.
286. Ячіна А., Цимбал М. Призначення судово-психологічної експертизи при розслідуванні справ // Право України. - 2000. - № 1.- С. 50-52.

ДОДАТКИ

Додаток А

Перелік питань анкетування слідчих та співробітників КМСН

1. Створення в Україні особливої системи ювенальної юстиції: (є доцільним / не доцільно / в Україні зараз наявна достатня кількість органів, що подібні до системи ювенальної юстиції);
2. Юридичне закріплення прав та обов'язків неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених: (не відрізняється від дорослих / відрізняється від дорослих);
3. Неповнолітні, які залучені до кримінального процесу: (повинні наділитися специфічними процесуальними правами, що відповідають (адаптовані) їх віковим, розумовим, психологічним особливостям / нема необхідності в спеціальних правах для неповнолітніх);
4. Врегулювання в Законі прав та обов'язків законних представників неповнолітніх є: (достатнім / потребує вдосконалення);
5. Законний представник неповнолітнього в більшому ступеню: (діє як захисник / лише представляє особу неповнолітнього / заважає роботі);
6. Якщо в неповнолітнього немає батьків і над ним не встановлено опіки, піклування, то як законні представники можуть бути залучені інші повнолітні близькі родичі в яких він постійно або тимчасово перебуває на утриманні: (так / ні / за рішенням дізнавача, слідчого / за рішенням дізнавача, слідчого, погодженого з органом опіки та піклування);
7. Якщо неповнолітній не досяг 16 років або його визнано розумово відсталим, то участь законного представника (1) або педагога, психолога (2.) повинна бути:
 1. (обов'язковою / не обов'язковою / за розсудом дізнавача, слідчого)
 2. (обов'язковою / не обов'язковою / за розсудом дізнавача, слідчого);
8. Встановлення обмеження часу участі неповнолітніх у слідчих (процесуальних) діях є: (необхідним / залежно від віку, стану розвитку неповнолітнього / у цьому нема необхідності);
9. Неповнолітній потребує додаткових гарантій збереження в таємниці факту перевірки заяви, про злочин, що скоєний ним, або розслідування відносно нього кримінальної справи: (так / ні)
10. Введення в КПК спеціального терміну ("недоліток") щодо неповнолітніх, які скоїли суспільно небезпечне діяння, є: (доцільним / не доцільним);

11. Наділення (більш чітко визначення прав) неповнолітніх, які скоїли суспільно небезпечне діяння певними правами є: (необхідним / такої необхідності немає);

12. Закріплення у КПК виключності участі у процесуальній діяльності дитини віком до 11 років, що скоїла суспільно небезпечне діяння: (потрібно / в цьому немає потреби);

Окремі питання слідчим:

13. Призначення судово-психологічної експертизи для встановлення розумової відсталості неповнолітнього повинно бути: (обов'язковим / за розсудом слідчого);

14. Обов'язок прокурора особисто допитати неповнолітнього, коли прокурор дає згоду на подання слідчого про обрання взяття під варту (ст. 165² КПК):
(треба поновити / в цьому немає потреби);

15. Введення такого запобіжного заходу, як поміщення неповнолітнього до приймального-розподільника: (доцільно / не доцільно);

16. Чи можна вважати діяльність слідчого при звільненні особи від кримінальної відповідальності окремою формою закінчення досудового слідства: (так / ні);

17. Чи можна вважати, що ст. 7³ КПК виступає окремою підставою для закриття кримінальної справи, окрім п.п. 1, 2 ст. 213 КПК: (так / ні);

18. Збереження підслідності кримінальних справ про злочини неповнолітніх слідчими ОВС:
(доцільне / не доцільне);

19. Як Ви відноситеся до можливості збільшення частки справ приватного та приватно-публічного обвинувачення (ст. 27 КПК): (позитивно / негативно);

20. Можливість відмови в порушенні кримінальної справи, на підставі ст. 7², 8, 9 КПК (на перспективу): (доцільне / не доцільне);

21. Вирішення суддею питання про застосування затримання та перевірки ним законності й обґрунтованості затримання, що здійснено без дозволу суду (у виключних випадках) є:
(доцільний / не доцільний / існуючий порядок не потребує змін);

Окремі питання співробітникам КМСН:

22. Яким повинно бути основне призначення КМСН: (як органу дізнання / як підрозділу із профілактики злочинності неповнолітніх / суміщення функцій дізнання та профілактики);

23. Може працівник КМСН самостійно вирішувати кримінальну справу про суспільно небезпечне діяння неповнолітнього (ст. 7³ КПК): (так / ні / це відноситься виключно до повноважень слідчого).

Перелік питань анкетування неповнолітніх засуджених

1. Было ли Вам обеспечено участие при производстве по уголовному делу родителей (других законных представителей): (да / нет);
2. Кто из них принимал участие в деле как Ваш законный представитель: (мать / отец / другое лицо - _____);
3. Участие законных представителей: (содействовало защите Ваших прав / не имело особого значения);
4. Был ли Вам обеспечен по уголовному делу защитник: (да / нет);
5. Защитник был: (приглашен Вашими родителями / привлечен следователем);
6. Защитник в деле: (активно отстаивал Ваши интересы / выполнял свои обязанности от случая к случаю / практически не защищал Вас);
7. Большую роль в Вашей защите играл: (законный представитель / защитник)
8. Если Ваш законный представитель или защитник заявлял какие-либо ходатайства, то следователь сообщал Вам об этом и рассказывал о их содержании: (да / нет);
9. Следователь (оперуполномоченный) разъяснял Вам права: (при каждом следственном действии / при привлечении в качестве обвиняемого и окончании следствия / не разъяснял);
10. Права, которые Вам разъяснили на досудебном следствии были: (полностью понятны (Вы знали как их реализовывать) / понятны были не все права (у Вас были некоторые трудности в их реализации) / Вы не поняли смысла прав, о которых Вам рассказали (не реализовывали их);
11. Следователь (оперуполномоченный) разъяснял Вам обязанности: (при каждом следственном действии / при привлечении в качестве обвиняемого и окончании следствия / не разъяснял);
12. Обязанности, которые Вам разъяснили на досудебном следствии были: (понятны полностью / понятны частично / непонятны);
13. Отношение к Вам со стороны оперуполномоченных было: (уважительное / нейтральное / неуважительное);
14. Отношение к Вам со стороны следователя было: (уважительное / нейтральное / неуважительное);
15. Применялось ли к Вам задержание: (да / нет);

16. Применялось ли к Вам заключение под стражу: (да / нет);
17. Если к Вам применялось заключение под стражу, то опрашивал ли Вас прокурор:
(да / нет);
18. Сколько часов в день обычно занимало у Вас участие в следственных действиях:
(около 1 часа / от 1 до 2 часов / от 2 до 3 часов / от 3 до 4 часов / более 4 часов);
19. При длительных следственных действиях делали ли для Вас перерывы:
(да / нет);
20. Принимал ли участие в следственных действиях педагог или психолог:
(да / нет);
21. Разъяснял ли Вам следователь (оперуполномоченный) перед началом следственных действий, что требуется от Вас (какие действия будут выполняться):
(каждый раз / иногда / не разъяснял);
22. Разглашение факта привлечения к производству по уголовному делу для Вас:
(не желательно / не имеет значения);
23. Судебное разбирательство дел о правонарушениях несовершеннолетних должно быть: (открытым / закрытым / зависит от обстоятельств);
24. Совершали ли Вы какие-либо действия, направленные на возмещение вреда:
(лично / помогали родители / нет).

Інформаційна карта вивчення кримінальної справи

Номер кримінальної справи _____

Дата порушення/закінчення справи _____ / _____ (місяців) _____

Стаття КК _____ Орган, що розслідував кримінальну справу _____

Вік неповнолітнього (повних років) _____

1. Привід до порушення кримінальної справи п. _____ ч.1 ст. 94 КПК
2. Кримінальна справа порушена: За фактом Відносно особи
3. Допитувався неповнолітній як свідок ТАК НІ
4. Визнавалась особа підозрюваним ТАК НІ
- 4.1. На якій підставі: ст. 106 ст.115, пункт _____ ч.2 ст.106 КПК
5. Дата визнання особи: підозрюваним _____ / _____ / _____ обвинуваченим _____ / _____ / _____
6. Дата: пред'явлення обвинувачення _____ / _____ / _____ першого допиту _____ / _____ / _____
7. Визнав неповнолітній себе винним ТАК НІ
8. Запобіжний захід, що застосовувався _____
9. Участь захисника ТАК _____ НІ
10. Участь законного представника ТАК _____ НІ
11. Проведення експертизи щодо неповнолітнього ТАК _____ НІ
12. Участь педагога, лікаря ТАК НІ
13. Участь у слідчих діях: захисник законний представник педагог, лікар
14. Тривалість слідчих дій (найбільша) _____ год..
15. Скарги з боку неповнолітнього (захисника) ТАК НІ
16. Виділення справи в окреме провадження ТАК НІ
17. Судове засідання закрите відкрите
18. Звільнення від кримінальної відповідальності ТАК НІ
19. Покарання (Примусовий захід виховного характеру) _____
20. Цивільний позов ТАК НІ
21. Відшкодування шкоди ТАК (неповнолітній / зак. представники) НІ
22. Призначено судового вихователя ТАК НІ
23. Данні про розумову відсталість (наявність) ТАК НІ

Примітки _____